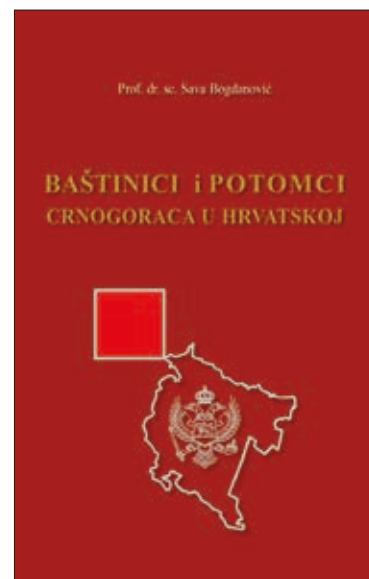
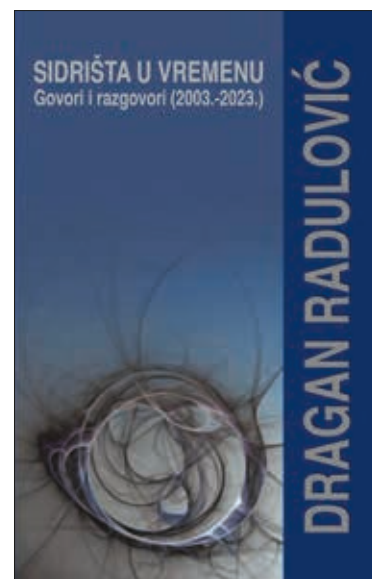
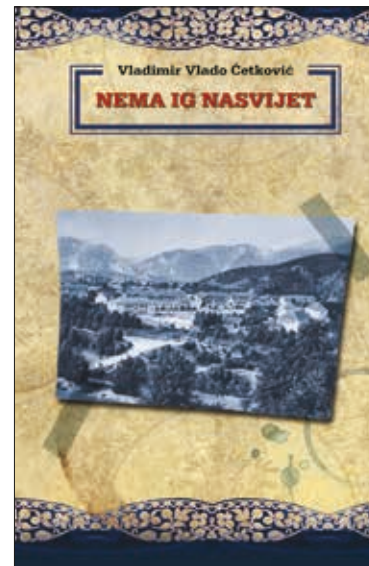
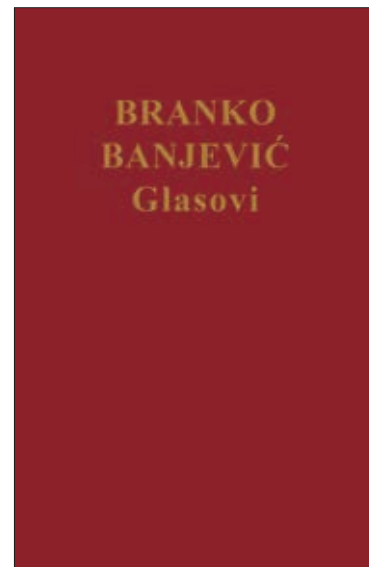
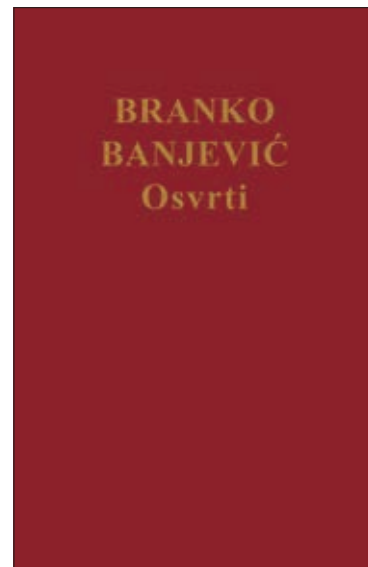

LJETOPIS CRNOGORSKI

Zagreb, br. 11, god. 2023./24.

OBJAVLJENI
NASLOVI
2023./2024.

LJETOPIS CRNOGORSKI Zagreb br. 11, god. 2023./24.

CRKVA SV. ARHANGELA MIHAILA U HERCEG NOVOM
Poprečni presjek kroz crkvu po projektu Josipa Slade

LJETOPIS CRNOGORSKI

Zagreb, br 11, god. 2023./24.

Sadržaj

Uvodnik

Ratne kušnje europskog projekta – Dragutin Lalović i Danilo Ivezić.....5

• Događanja, ogledi, knjige

Događaj godine 2024.

Predstavljanje monografije *Arhitekt Josip Slade Šilović – graditeljska djela u Knjaževini Crnoj Gori 1877 – 1900.* – Bojan Radulović13

Ogledi

Premošćavanje crnogorskoga duhovnog i kulturnoistorijskog identiteta od tradicije do savremenosti – Ilija Velev27

Demokratska invencija studentskih ustavobranitelja (prilog razumijevanju “srpskog proljeća” 2024/25) – Dragutin Lalović.....73

Knjige

Marko Špadijer (ur.), *Izbor iz djela Branka Banjevića* – Lidija Vukčević Vučurović.....138

Dragan Radulović, *Sidrišta u vremenu. Govori i razgovori (2003-2023)* – Dragutin Lalović.....142

Lidija Vukčević Vučurović, *Aporije politike* – Dragutin Lalović.....148

Ilija Velev, *Hrišćanstvo u crnogorskom duhovnom i kulturnoistorijskom identitetu* – Ivan Ivanović.....152

Ana Radović Kapor, *Uloga crnogorskih diplomata u obnovi crnogorske neovisnosti od 2003. do 2006.* – Inoslav Bešker155

Miraš Martinović, *Kad je riječ imala krila* – Anka Vučinić Gujić.....156

Dragan Mitov Đurović, *Amanet* – Jasmina S. Nikčević.....158

• Kulturni izlog Crne Gore

Dragana Erjavšek, *Pregled kulturnih događaja 2023./24.*.....161

Uvodnik

Ratne kušnje europskog projekta

pišu: Dragutin Lalović i Danilo Ivezić

U ovom dvogodišnjem razdoblju (2023/24.) Evropa je u svojevrsnom "evropskom domovinskom ratu", za koji je sigurno da ga ne može izgubiti, ali je i posve neizvjesno može li ga dobiti.

Tek je 24. veljače 2022. Evropska unija uspjela zamijetiti i sebi priznati da se nalazi u ratnom stanju, premda je imperijalna agresija na njezine (potencijalne) istočne granice, na suverenu (pro)evropsku državu Ukrajinu, s komandanjem te zemlje, bila na djelu već od davne 2014. godine.

A do te prve agresije je prvenstvo i došlo zbog toga što se Ukrajina te prijelomne 2014. samosvjesno demokratski opredijelila priključiti se političkoj uniji slobodnih evropskih naroda i time se najzad neopozivo otrgnuti iz imperijalnoga smrtonosnog projekta "ruskog svijeta". Za Ukrajinu je (bilo) pitanje života i smrti da se po svaku cijenu suprotstavi hegemonijskom projektu kremaljskog režima, obnovi ruskog carstva, koje otvoreno negira ne samo suverenost Ukrajine kao države, nego i ukrajinskog naroda kao takvoga u njegovu nacionalnom supstancijalitetu.

Imperij je uzvratilo udarac, za njega je neovisna evropska Ukrajina (bila) smrtna opasnost. Po sudu lucidnoga ruskog pisca: "Ni pod kojim uvjetima vlast u Rusiji neće dopustiti postojanje demokratske rusofone države. Neovisna,

uspješna Ukrajina bila bi akutna opasnost za vladajuće u Moskvi, jer bi poslala jasan signal stanovništvu u Rusiji. Za stanovnike Kremlja, postojanje takve Ukrajine predstavljalo bi, bez pretjerivanja, pitanje života i smrti. Stoga je njihov cilj u Ukrajini trajno raspirivati kaos. Tako iz nje šalje još jedan jasan signal ruskom stanovništvu: pogledajte kakvu bijedu donosi demokracija!" (vidi Mihail Šiškin, *Moja Rusija. Mir ili rat?*, TIM Press, Zagreb, str. 103-104).

Imperijalna agresija na Ukrajinu, eufemistički propagandno nazvana "specijalnom vojnom operacijom", nije dakle (bila) samo rat protiv Ukrajine, nego totalni rat protiv same ideje demokracije i Evropske unije kao transnacionalne pravne, ekonomske i političke zajednice slobodnih evropskih naroda i njihovih građana.

Kada je kazneno-redarstvena operacija okupacije Ukrajine, koja je trebala trajati tek tri dana, neslavno propala, jer joj se srčano i uspješno suprotstavio ukrajinski narod, tada je "sukob" prerastao u velik rovovski rat, s ogromnim materijalnim razaranjima i ljudskom gubicima, koji su početno zbunjenu i neodlučnu Evropsku uniju postupno ipak mobilizirali da ukrajinski rat za slobodu prigripi kao svoj, da na djelu pokaže da se na istočnom frontu nije odlučujuća bitka za temeljne civilizacijske vrednote zapadnog svijeta.

To ni izdaleka međutim ne znači da je puna humanitarna, ekonomska, politička, obavještajna i vojna solidarnost s napadnutim ukrajinskim narodom postala patriotskim osjećajem svakog slobodarskog građanina Evropske unije, štoviše pouzdanim testom održivosti samog antiratnoga evropskog projekta.

Uzmimo samo primjer naše evropske Hrvatske, koja je utemeljena na općenarodnom ot-

poru mini-imperijalnoj agresiji, i od koje se takva bezuvjetna solidarnost samorazumljivo očekivala. Čak smo i u njoj mogli jasno prepoznati i čuti malodušne glasove tipično domobranskog "ne bi se štel mešati" kukavnog neutralizma.

Takvo je stajalište najbezobzirnije javno očitovao predsjednik države, svojim tvrdokornim uskraćivanjem podrške ugroženom ukrajinskom narodu. Opsjednut i ustrašen navodnom ruskom nepobjedivošću, predsjednik države u pozi uskogrudnog hrvatskog suverenista tvrdi da rat protiv Ukrajine "nije naš rat" i da spram njega Hrvatska treba zadržati poziciju neutralnosti. A budući da Europska unija u svakom pogledu pruža moralnu i političku podršku te materijalnu i vojnu pomoć Ukrajini, predsjednik države se eurofobno i provincijalno ograđuje i od europske zajednice naroda.

Nasuprot njemu, u prvi plan se izdigao hrvatski premijer, jedan od najodlučnijih europskih državnika u podršci Ukrajini (čuvena je njegova izjava kad je krajem 2016. posjetio djelomično već okupiranu Ukrajinu: "Krim je Ukrajina!"). Tako u velikom evropskom srazu između demokratskih Evropljana i zadržanih suverenista na kapitalnom pitanju Ukrajine, lome koplja i naši politički čelnici, baš kao i diljem Evrope.

Razumijevanje za kremaljsku hegemonističku politiku, čak i priklanjanje istočnom imperiju, paradoksalno, najizrazitije je kod nekih bivših satelita sovjetskog imperija, kao što su Mađarska i Slovačka. Čini se da je njihovo razočaranje evropskim projektom i njihovim eventualnim podčinjenim mjestom u evropskoj arhitektici doseglo takve razmjere da je potisnulo

čak i sjećanje na mračno iskustvo staljinizma?! Kako itko ozbiljan može imati ikakvih iluzija o Putinu i njegovu kagebeovskom kriminalno-koruptivnom režimu: "Ne biti na njegovoj strani spada u sferu političke higijene, biti s njime graniči s izdajom. Putin se opasno poigrava Europom, a europske države prelaze na njegovu stranu! Njima nije dovoljna jedna žlica juhe iz te kuhinje pa da znaju da je neukusna. Opet idu istom kuharu... tako cinici sve više dolaze na svoje: zemlje koje su najteže stradavale od 'bratskog' Sovjetskog Saveza najviše se priklanjaju Rusiji." (vidi Mirko Galić, "Putin se opasno poigrava Europom, a europske države prelaze na njegovu stranu!?", *Večernji list*, "Obzor" br. 1144, 11.10.2025., str. 26).

Upozorenje našeg uglednog publiciste, politologa Mirka Galića pogađa suštinu stvari. Zacijelo ima dijelom pravo i kad nudi tumačenje kako "iza okretanja tranzicijskih zemalja prema Istoku stoji razočaranje u Zapad: ili su previše očekivale ili su premalo dobile" (ibid.). Po našem sudu, glavni razlog takvom stajalištu je posve prozaičan: naoko realistička geopolitička kalkulacija da u ovom ratu treba razborito stati na stranu pobjednika, koji je posve izvjestan, jer Ukrajina posve uzaludno krvari u unaprijed izgubljenoj bitci sa superiornim neprijateljem. Budući da je to naoko realističko stajalište isuviše etički zazorno i politički nelegitimno u bilo kojoj evropskoj demokratskoj zemlji, najčešće se iskazuje u navodno pacifističkoj tezi da "ovo nije naš rat".

Takvo oportunističko gledište nije zasnovano na činjenicama, ukupna snaga Evropske unije apsolutno je nadmoćna snazi Rusije: njezin je proračun četiri puta veći od ruskoga, a gospodarstvo deset puta snažnije. U njihovu eko-

nomskom nadmetanju pobjednik je izvjestan, uz pretpostavku da Evropa djeluje strateški usklađeno i odlučno.

Još je manje održiva oportunistička teza da "ovo nije naš rat", po onoj mačekovskoj mudrosti da "dok se veliki tuku, malima je mjesto pod stolom". Štoviše, u našem hrvatskom slučaju, više nego kod većine evropskih zemalja (uz iznimku Ukrajine i Moldavije), takvo je stajalište upravo fatalno po naše elementarne nacionalne interese. U slučaju da kremaljski hegemonijski projekt uspije, a to znači da istočni imperij uspije podjarmiti Ukrajinu i rastočiti Evropsku uniju, nad nama se nadvijaju silne neizvjesnosti, a najkonkretnije opasnost od teritorijalnih velikomađarskih i pansrpskih presizanja spram Hrvatske i Bosne i Hercegovine. Imperijalni ideolozi ni najmanje ne kriju svoje osvajačke namjere da nakon trijumfalne pobjede nad "zapadnim vragom" prekroje kartu našeg kontinenta. U njihovim apokaliptičnim naumima, vjerni bi saveznici bili obilato nagrađeni, Mađarska bi opet postala "tradicionalna pomorska zemlja", dok bi "ostatak" Hrvatske pripao Srbiji. Neuvijeno nam se prijeti: "Hrvatska mora nestati!"

Zašto smo uvodno ustvrdili kako je sigurno da Evropa ovaj veliki "domovinski rat" rat ne može izgubiti? Osnovni razlog je očigledan: ako je demokratska Ukrajina (a utoliko više cijela demokratska Evropa) smrtna opasnost za kremaljski autoritarni režim, jer svojom privlačnošću mami i same ruske građane na prevratne misli o političkoj slobodi, važi i obrnuto da je za evropsku kontinentalnu demokraciju kremaljski protudemokratski režim smrtna opasnost, jer je ugrožava u samim njezinim vrijednosnim i civilizacijskim temeljima. U toj do kraja zaoštreno formi logika

sukoba nije samo u tome da Evropa obrani sebe, svoju demokraciju kao način života slobodnih naroda i njihovih građana od kremaljskih napada, nego da istodobno obrani i sam ruski narod od tlačiteljskog režima, koji ga je uvukao u bezuman rat u ime velike obmane o ruskoj civilizacijskoj misiji preporoda dekadentnog Zapada.

Riječju, evropska transnacionalna zajednica ne može ovaj rat izgubiti jer se bori i za prirodno pravo velikoga evropskog naroda, kao što su Rusi, na "otpor ugnjetavanju" i na život u demokratskoj državi i društvu.

No, zašto je pak ipak posve neizvjesno može li Evropa taj rat dobiti? I ovdje osnovni razlog nije teško dokučiti. Naime, evropska demokracija nije egzistencijalno ugrožena samo izvana, imperijalnim pretenzijama putinovskog režima, nego možda i više iznutra, autoritarnim i protuliberalnim tendencijama sve snažnijih populističkih snaga, koje kremaljske autokratske vlastodržce čak smatraju svojim saveznicima u svojim sve agresivnim pokušajima delegitimiranja evropskog demokratskog projekta. Radije bi s autokratskom Moskvom nego s eurokratskim Bruxellesom! U tom smislu, može se kazati da demokratska Evropa prvenstveno, ne samo u ukrajinskom ratu, ratuje protiv svojih reakcionarnih ubilačkih demona u vidu sijanja "identitetske panike" pred globalističkim pogubnim opasnostima od fatalne evropeizacije koja ugrožava suverenost evropskih država-nacija i nijeće nacionalne posebnosti evropskih naroda (napose malih).

Postoji samo jedan način na koji Europska unija može sigurno doživjeti povijesni poraz: tako što će vojno poraziti kremaljski imperij!

Poraziti ga po cijenu da sebe iznevjeri i sama se pretvori u militaristički imperijalni stroj, koji bi kao jači i opasniji od putinovskoga ruskog imperija ne samo suicidalno poništio same temelje evropskoga projekta nego i definitivno postao glavnom prijetnjom trajnome svjetskom miru.

Velike ratne kušnje s kojima se suočava evropski projekt konstitucije transnacionalnih sjeđinjenih država Evrope, kao kontinentalne demokratske republike, kao kozmopolisa budućnosti, ne uzrokuju, naravno, nego samo pojačavaju već i prije rata očiglednu egzistencijalnu krizu europske nedovršene političke zajednice.

U takvoj nadasve dramatičnoj i složenoj povijesnoj konstelaciji i mi se kao evropski građani suočavamo sa samima sobom u promišljenom i aktivnom traganju za odlučujućom sintezom naših kulturnih posebnosti i univerzalističke evropske perspektive. Pritom smo, kao manjinska zajednica u evropskoj Hrvatskoj, svjesni naše građanske i ljudske obaveze da takvim našim naporima olakšavamo i ubrzavamo evropski put matične nam države Crne Gore i njezinih građana.

Struktura i sadržaj ovog broja

Najprije, u rubrici "Događaj", objavljujemo prikaz Bojana Radulovića o za našu Zajednicu najvažnijem kulturnom događaju u 2023./2024. godini: veoma zapaženom predstavljajući u HAZU, 26. ožujka 2024., monografije *Arhitekt Josip Slade Šilović- Graditeljska djela u Crnoj Gori 1877-1911*, autora Slobodana Mitrovića.

Činjenica da se radi o arhitekturi čije se vizi-

onarsko stvaralaštvo identificira s počecima osmišljavanja, urbane, strateške izgradnje Knjaževine Crne Gore, čiji je opus od fundamentalnog značaja za Crnu Goru, osnovni je razlog izrade i izdavanja ove monografije. Monografija je objavljena 2019., kao izdavački pothvat naše Nacionalne zajednice Crnogoraca Hrvatske i Ministarstva održivog razvoja i turizma Crne Gore te Skaner studija, uz financijsku potporu Savjeta za nacionalne manjine. Dvadeset pet serpentina, kraljevi dvorci, kazalište, poslanstvo, most, urbanistički plan, putovi, crkve i brojni drugi objekti su ono čime je Slade obilježio i prostor i vrijeme, prvenstveno u Crnoj Gori, a sve to i zaslužuje da bude predstavljeno javnosti Crne Gore, ali i Republike Hrvatske.

Autor Monografije Slobodan Mitrović počastio je Josipa Sladea označujući ga – arhitektom neogotike i akademske eklektike. Njegovi zapisi ušli su u srž graditeljskih djela u knjaževini Crnoj Gori s nizom specifičnih primjera graditeljskih ideja. Dao mu je još jednu titulu, rekao je da je on simbol epohe stanovanja jednog cijelog grada u Crnoj Gori. Onda to nije samo priznanje struke nego i građana koji žive u tom gradu. Poručio mu je u toj živoj korespondenciji, koju nalazimo na ovim stranicama, kako su djela trogirskog arhitekta duboko utkana u povijest Crne Gore i još puno toga... o mostovima, o carskim palačama, začudnim serpentinama na Lovćenskim liticama... o cijelom jednom arhitektonskom prostranstvu koje se odjednom otvorilo ovoj monografiji.

Zbog pandemije i zagrebačkog potresa, njeno predstavljavanje je odgođeno i organizirano tek u 2023. i 2024. godini. Prvo 28. 4. 2023. u Trogiru, i dan kasnije 29. 4. 2023. u Šibeniku. Velika zasluga za organizaciju ovih predavljanja i

„vraćanje Josipa Slade Šilovića u ova dva za njega značajna grada” pripada Radovanu Slade Šiloviću, Josipovom potomku. Predstavljavanje u Trogiru je organizirano u Muzeju Grada Trogira, a u Šibeniku u HNK. Godinu dana kasnije na prijedlog Hrvatskog muzeja arhitekture Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, a uz inicijativu arhitekta Miljenka Srkoča, recenzenta monografije, 26. ožujka 2024. godine organizirano je svečano predstavljavanje monografija u prostorijama HAZU- Knjižnica.

U rubrici "Ogledi" predstavljamo dvije velike studije.

Prva je historiografska studija "Premoščavanje crnogorskoga duhovnog i kulturnoistorijskog identiteta od tradicije do savremenosti", Ilije Velea (1959), uglednoga makedonskog medievista i polihistora, univerzitetskog profesora i književnog stvaraoca, znanstvenog savjetnika na Institutu za makedonsku književnost pri Univerzitetu „Sv. Ćirilo i Metodije” u Skoplju. Studija je preuzeta iz njegove fundamentalne dvotomne knjige *Hrišćanstvo u crnogorskom duhovnom i kulturnoistorijskom identitetu* (2024). U dogovoru s Ivanom Ivanovićem, kao urednikom, prevodiocem i izdavačem (kao generalnim sekretarom Matice crnogorske) izabrali smo preposljednje poglavlje drugog sveska, pod podnaslovom "Na raskršću hrišćanskog zapada i istoka od početka XIII vijeka do sumraka države Crne Gore 1920."

Na predavljanju ove knjige na Cetinju, 18. lipnja 2025, doajen crnogorske politologije Radovan Radonjić iskazao je priznanje autoru ovim riječima: "Pokazali ste nam kako se piše velika knjiga, ona koja ostaje iza svoga autora kao svjedočanstvo da je imao rašta da se rodi. Istovremeno, ona nas obavezuje da se, i

u vlastitim osvrtima na prošlost, postavimo drugačije – kritičnije, ozbiljnije i odgovornije. Jer pitanje crkve je veliko, posebno osjetljivo pitanje u istoriji Crne Gore, koja je – kako iz vaše knjige jasno vidimo – imala vrlo značajnu, ali i tragičnu ulogu u kulturno-istorijskom razvoju ovog prostora".

Autor Ilija Velev pak tom je prilikom ovako objasnio smisao svojega istraživačkog pothvata: "Odmah želim da naglasim – ova knjiga nije antisrpska, nije antihrvatska, niti je usmjerena protiv bilo koga. Ovo je montenegristička knjiga, globalistička po duhu, koja oslikava sve procese koji su se odvijali na prostoru Crne Gore. Govori o svim civilizacijskim slojevima, odnosno supstratima. Njenih 850 stranica rezultat su metodološkog pristupa usmjerenog na objašnjavanje pojava koje su ostavile trag i talog kroz civilizacijske slojeve. Cilj je da crnogorski narod zna da ima svoju tradiciju i da s njom živi".

U ovom broju, u rubrici "Knjige", objavljujemo recenziju Ivana Ivanovića, koja mjerodavno vrednuje temeljne spoznajne inovacije i dosege ove dragocjene montenegrističke knjige.

Izabrano poglavlje iz te knjige koje smo uvrstili u ovoj broj obuhvaća povijesno razdoblje od sredine XIX stoljeća do prvih desetljeća XX stoljeća, koje karakterizira "crnogorsko etnografsko pristupanje novom savremenom dobu". Dok je prethodno viševjekovno razdoblje Crnogorskog principata/vladikata (1496-1851) povijesno trajno afirmiralo crnogorski duhovni i kulturnoistorijski identitet, vladavina Danila II Petrovića Njegoša (1852-1860) najavljuje "novu epohu crnogorskoga državnopravnog kontinuiteta, kad se politički i civilizacijski počeo premoščavati crnogorski

duhovni kulturnoistorijski identitet *od tradicije do savremenosti*" (Velev). Zacijelo najveću pozornost u ovoj studiji zacijelo privlači uvjerljivo portretiranje knjaza Danila kao državnika međunarodnog formata, koji je umio spojiti brigu za nacionalne interese svoje zemlje s dubljim razumijevanjem međunarodnih prilika i odnosa snaga.

Druga je politologijska studija Dragutina Lalovića, "Demokratska invencija studentskih ustavobranitelja (prilog razumijevanju "srpskog proljeća" 2024/25)". Već godinu dana, "srpsko proljeće" odvija se pred očima svijeta kao veoma dramatičan i dalekosežan povijesni proces duboke demokratske preobrazbe srpskog društva i države, koji je bitno obilježen djelovanjem prosvjednoga studentskog pokreta kao glavnog aktera te preobrazbe. Osnovna je teza ove studije da je srpski prosvjedni pokret nastao, rastao i profilirao se kao masovni studentski ustavobraniteljski pokret za slamanje autokratskog režima personalizirane političke moći, u obrani pravne države i oslobođanju pravosuđa (tužilaštva i sudova) i svih javnih institucija iz ralja posve samovoljne izvršne vlasti. Studija pomno prati i vrednuje etape te borbe, njezino neodoljivo prerastanje iz najprije uže studentskoga, pa potom sveučilišnoga, a na vrhuncu i općenarodnog bunta protiv režima, koji autor obrazloženo označuje kao "srpsko proljeće" ("proljeće" kao uobičajeno povijesna oznaka za velike društvene potrebe i preporode).

Kvalificirajući svoju studiju kao prilog razumijevanju "srpskog proljeća 2024/25.", autor ima na umu da je ono što se događa sa srpskim studentskim pokretom fenomen bez presedana. Njegova se originalnost ponajprije prepoznaje po tome što se nasuprot postojećem

autoritarnom režimu koji sputava i guši politički život i diskreditira parlamentarnu demokraciju kao puku fasadu samovoljne političke vlasti, studentski pokret opredijelio za obnovu demokracije u njezinu autentičnom smislu kao slobodnog djelovanja samosvjesnih građana koji u javnom prostoru odgovorno oblikuju općenitu volju svoje političke zajednice. Opredijelili su se za oblik raspravljanja i odlučivanja svojstven izravnoj ili neposrednoj demokraciji studentskih plenuma, koji su se afirmirali ne samo kao pravedan, nego i kao veoma funkcionalan, upravo spasonosan lijek za spašavanje demokracije kao načina života slobodnih ljudi. A po uzoru na studente i njihovo demokratsko političko subjektiviranje kroz izravnu "plenumsku" demokraciju, probuđena je politička svijest i samih građana. Zborovi građana po gotovo svim većim srpskim gradovima (tzv. "građanski plenumi") svjedoče o silnom demokratskom potencijalu građana koji se više ne mire s postojećim "kriminalno-mafijaškim" režimom, s njegovim ideološkim i represivnim aparatima, nego mu se aktivno i hrabro uspješno suprotstavljaju. Demokratska solidarnost i uzajamno povjerenje uspješno potiskuju stari strah naroda od vlasti, štoviše strah mijenja stranu i očituje se kao strah vlasti od pobunjenog naroda.

Svestranim osvjetljavanjem kapitalnih srpskih demokratskih izazova, ova studija je pionirski politologijski prilog razumijevanju emancipacijskih dometa srpskoga studentskoga pokreta, koji zaslužuje punu pažnju europskih građana, napose mladih, kao snažan poticaj za čuvanje, obranu i razvijanje autentične demokracije nasuprot aktualnim reakcionarnim valovima populizma i autoritarizma.

Slijedi rubrika "Knjige", u kojoj donosimo

prikaze i recenzije sedam knjiga objavljenih u ovom dvogodišnjem razdoblju, mahom, premda ne i isključivo, u izdanju naše Nacionalne zajednice.

Naposljetku, nakon višegodišnje stanke ponovno smo u mogućnosti da našim čitaocima predstavimo rubriku "Kulturni izlog Crne Gore". Sažeti pregled kulturnih događaja 2023./24. u Crnoj Gori dugujemo našoj suradnici, crnogorskoj književnici, novinarki i prevoditeljici Dragani Erjavšek.

DOGAĐANJA

Događaj

Predstavljanje monografije Slobodan Mitrović, Arhitekt Josip Slade Šilović – graditeljska djela u Knjaževini Crnoj Gori 1877 – 1900.

Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske/Ministarstvo održivog razvoja i turizma CG/Skaner studio, Zagreb, 2019.

piše: Bojan Radulović

Premda objavljeno još 2019. godine, predstavljanje ovog kapitalnog djela, nažalost, zbog pandemije i zagrebačko-petrinjskih potresa odgođeno je i ostavljeno za povoljniji trenutak. U godinama koje su uslijedile realizirane su dvije promocije, u Trogiru i Šibeniku 28. i 29.4.2023. Predstavljanje su organizirali Muzej Grada Trogira i HNK Šibenik uz veliku pomoć Radovana Slade Šilovića, direktnog potomka arhitekta Josipa Slade Šilovića. Predstavljanje u Trogiru organizirano je u prostoru Muzeja Grada Trogira uz sudjelovanje Slobodana Mitrovića (autora monografije), Fani Celio Cege, Danila Ivezića, Radovana Slade Šilovića, Danijele Kontić (moderatorice), dok su u HNK Šibenik monografiju predstavili Slobodan Mitrović, Grozdana Cvitan, Danilo Ivezić, Radovan Slade Šilović i Jakov Bilić (moderator).

Hrvatski muzej arhitekture Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti uvidio je o kakvoj se iznimnoj monografiji radi pa je na inicijativu arhitekta Miljenka Srkoča, recenzenta monografije, 26. ožujka 2024. godine organizirao svečano predstavljanje monografije u Knjiž-

nici HAZU. O kakvom se važnom djelu radi razvidno je iz liste onih koji su direktno sudjelovali u promociji.

Uz izv.prof.dr.sc. Borku Bobovcu, Upravitelju Hrvatskog muzeja arhitekture, koja je vodila promociju monografije, predstavljanje knjige otvorio je osobno akademik Velimir Neidhardt, predsjednik HAZU. Nakon njega, o monografiji, o njezinoj velikoj vrijednosti, te o životu i djelu Josipa Slade Šilovića govorili su voditelj Hrvatskog muzeja arhitekture akademik Andrija Mutnjaković, živi rođak Josipa Slade Šilovića – Radovan Slade Šilović, autor Slobodan Mitrović, Danilo Ivezić ispred izdavača Nacionalne zajednice Crnogoraca Hrvatske i Zvonimir Deković, predsjednik Hrvatskog nacionalnog vijeća Crne Gore iz Boke kotorske. Svečanom predstavljanju su prisustvovali i brojni gosti i uzvanici, među kojima i: Zdravka Bušić, saborska zastupnica, predsjednica Odbora za Hrvate izvan Republike Hrvatske i izaslanica predsjednika Hrvatskog Sabora; Ivica Poljičak, državni tajnik Ministarstva kulture i medija; Bivši ministar kulture Božo Biškupić; Damir Grbović, Otpisnik poslova Ambasade Crne Gore u RH; Akademski slikar Dimitrije Popović; Arhitekt Miljenko Srkoč i brojni drugi.

Otvarajući manifestaciju Akademik Velimir Neidhardt, predsjednik HAZU – u svom pozdravnom govoru je između ostalog rekao:

Dragim prijateljima HAZU i svima prisutnima koji su se okupili u ovako velikom broju želim reći da nam je izuzetna čast da možemo sudjelovati u promociji ove odlično napisane monografije, opremljene izvrsnim grafičkim priložima. Knjiga je to o djelu arhitekta Josipa Slade Šilovića, Hrvata iz Trogira, školovanog u Padovi, koji je djelovao u

Kneževini Crnoj Gori. Njegov drugi dio djelovanja, u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini ćemo mi u HAZU nastaviti istraživati zajedničkim snagama. Mi u HAZU oduvijek radimo na ugodnom ozračju. Uvijek smo protiv podjela u društvu i ističemo znanost te bitku za identitete. To je ono što nam je u nasljeđe ostavio Strossmayer. Nama u HAZU i cijelom hrvatskom narodu. O monografiji Josipa Slade Šilovića ispred HAZU će danas govoriti naš eminentni akademik Andrija Mutnjaković. Njegova kinetička arhitektura u sovjetskim razmjerima je već ubilježena i to je najveći filozofsko-povijesno-umjetnički opus istočne strane Jadrana, odnosno jadranske osovine. Zatim, osim Radovana Slade Šilovića, potomka Josipa Sladea, danas je s nama ovdje i autor Slobodan Mitrović kojemu čestitam na ovoj knjizi jer ona je uistinu izvanredna. Ona govori o arhitektima koji oduvijek imaju značajnu ulogu u vremenima obnove i izgradnje. Oni donose potrebna stručna znanja i transformiraju mjesta u suvremeno i novo. Kroz ovu monografiju prezentiran je dio opusa hrvatskog arhitekta Josipa Slade Šilovića. Taj se dio odnosi na arhitektonska djela koja je realizirao u razdoblju od 1877. do 1900. godine na području Kneževine Crne Gore. Važno je reći da se o ovome Hroatu koji nosi važnu ulogu u povijesti graditeljstva Crne Gore, do izdanja ove monografije nije pisalo - uz iznimku njegova životopisa koji je objavio naš akademik Cvito Fisković 1987. godine. Vrijeme koje je pokriveno u knjizi je vrijeme kada su arhitekti, inženjeri, stručnjaci svih zanimanja stvarali novi urbanitet diljem Europe.

Arhitekt Josip Slade Šilović imao je upravo formativnu ulogu u stvaranju cjelokupne infrastrukturne mreže prometnica, putova, kopnenih i morskih utvrda, arhitektonskih zdanja, palača, crkava, kazališta i urbanog planiranja u Crnoj Gori.

Jasno se čita pristup projektiranju kroz morfološko istraživanje lokacije, analizu i prikaz, što je inače nužno kod radova koji su vezani uz tadašnja htijenja za transformacijama kroz izgradnju i razvoj nove, kao i revitalizaciju baštinjene arhitekture. Osim ove prezentacije i valorizacije stvaralaštva Slade Šilovića, monografija uvodi čitatelja u opći kontekst ruralne i plemenske Crne Gore u koju je Josip doputovao došao 1877. godine. Društveni, gospodarski i povijesni kontekst izgradnje, tehnologije građenja, ambijenti, strateško planiranje - njegova je ostavština upravo najjača u izgradnji jednog slabo povezanog i netaknutog, neizgrađenog prostora. Kroz ovu monografiju stručna i kulturna javnost prvi se put susreće s tako važnim protagonistima urbanog razvoja koji su dali input modernoj Crnoj Gori. Izdavačima monografije, NZCH, Ministarstvu održivog razvoja i turizma Crne Gore, Skaner studiju, moramo čestitati na ovom posebnom i vrijednom izdanju.

Na kraju pozdravljam sve prijatelje iz Crne Gore, sve Bokelje i one koji imaju veze s njima, i da kažem da se iskreno nadam da će Crna Gora biti, i ostati, sa nama.

Upraviteljica Hrvatskog muzeja arhitekture izv.prof.dr.sc. Borka Bobovec je rekla:

Zahvaljujem predsjedniku HAZU akademiku Velimiru Neidhardt u na ovako lijepom uvodu u današnje događanje. Hrvatski muzej arhitekture čuva ostavštine hrvatskih arhitekata 20. stoljeća. Danas imamo već skoro 90 ostavština koje su zabilježene u našem muzeju i trudimo se prikupiti sve ono što je relevantno za hrvatsku arhitekturu kroz povijest, te govoriti o hrvatskim arhitektima koji su djelovali i van Hrvatske. To nam je iznimno važno jer je sve to dio našeg identiteta i dio onoga što trebamo sačuvati i ostaviti budućim naraštajima.

Načiniti knjigu nije jednostavno. To je goto-

vo kao sagraditi kuću, možda i malo teže jer traje duže.

Naime, svaka knjiga zahtijeva iznimno strpljenje i strukturirano istraživanje, što je kod ove knjige posebno vidljivo i o čemu će govoriti sam autor. Knjiga ima 13 poglavlja kojima je prethodilo višegodišnje dokumentacijsko istraživanje. Kroz knjigu čitamo i o osobnosti Josipa Slade Šilovića, od studentskih dana u Padovi, pa sve do zrelih godina koje je proveo u tadašnjoj Kneževini Crnoj Gori. Nakon toga, u sljedećih deset poglavlja u knjizi, arhitektonska i graditeljska djelatnost je ono što je autora posebno privuklo i o čemu nam je rekao sve što je mogao pronaći u dokumentima i u živoj riječi, s ljudima koji žive na tim prostorima. To je iznimno vrijedna baština koju trebamo cijeniti i njegovati, i o njoj pisati i razgovarati.

U ime Hrvatskog nacionalnog vijeća Crne Gore skupu se obratio Zvonimir Deković, predsjednik, riječima:

Poštovane dame i gospodo, izuzetna mi je čast i privilegij da vam se mogu obratiti ispred Hrvatskog nacionalnog vijeća Crne Gore, da iskažem zadovoljstvo jednako onome kada smo 3. listopada 2015. godine govorili o arhitektu Josipu Slade Šiloviću na Cetinju. To cetinjsko predstavljanje mogu zahvaliti upoznavanju s tada dogradonačelnikom Trogira gospodinom Radovanom Slade Šilovićem, a za knjigu koju predstavljamo možemo zahvaliti kako autoru Slobodanu Mitroviću tako i NZCH i gospodinu Danilu Iveziću s kojime smo uspješno surađivali na mnogobrojnim projektima više od dvadeset godina.

Josip Slade Šilović ostavio je neizbrisiv trag u prostoru Crne Gore, u Lovćenskom kamenu. Ovo je trag genijalnog arhitekta i vizionara. Kada kažem vizionara uvijek se sjetim urbanističkog plana Nikšića koji se nije mijenjao punih 50 godina.

Kada govorimo o Slade Šiloviću ne smijemo zaboraviti ni činjenicu da je svojim radom, svojom javnom ekspresijom kroz modernu arhitekturu, više od četvrt stoljeća ugrađivao u budućnost Crne Gore najmodernija zapadna dostignuća u arhitekturi i time u dobroj mjeri usmjeravao njenu budućnost prema zapadnim vrednotama.

Tako je Glas Crnogorca 31. svibnja 1881. godine na svečanosti otvaranja puta Kotor-Cetinje usporedio Sladeovo djelo s najvećim crnogorskim ratnim pobjedama, pa citiram:

„Crna Gora je završila jedno veliko djelo što se može usporediti sa sjajnim pobjedama na Grahovcu, Vučjem dolu i Fundini.“

Njegov opus u Crnoj Gori to potvrđuje sa svim svojim segmentima u arhitekturi u kojima se okušao. A projektirao je, od putova, veličanstvenih mostova, zgrada i kraljevskih dvoraca, do crkava, generalnih urbanističkih planova, Lazareta u Meljinama... a posebno se istaknuo rješenjem kupole na Crkvi Rođenja Blažene Djevice Marije u Prčnju, najvećoj rimokatoličkoj crkvi u Boki kotorskoj, poznatoj pod nazivom Bogorodičin hram. Izgradio je i prvo morsko pristanište, u Baru, gradu kojega je Crna Gora dobila Berlinskim kongresom, kada je Slade Šilović boravio u Crnoj Gori. Zbog svega navedenoga potičemo mlade crnogorske arhitekta, jer do sada na žalost to nije bio slučaj, da se netko od njih odluči doktorirati na temi o Josipu Slade Šiloviću, jer on to uistinu i zaslužuje.

Danilo Ivezić, predsjednik Nacionalne zajednice Crnogoraca Hrvatske u vrijeme izdavanja monografije, obratio se prisutnima u ime izdavača:

Dame i gospodo, uvaženi gosti i uzvanici. Posebno

mi je zadovoljstvo da u ovom visokom domu mogu pozdraviti sve prisutne u ime izdavača NZCH i Skaner studija iz Zagreba. Naša priča u Hrvatskoj vezana je u prvom redu uz očuvanje nacionalnog i kulturnog identiteta. U okviru te, nazovimo je globalne aktivnosti, postoji jedan poseban sadržajan dio kojim se bavimo, a on je vezan uz osobe koje su obilježile prostor i vrijeme u Crnoj Gori i Hrvatskoj a nijesu rođene u Crnoj Gori i Hrvatskoj. Znači, osobe koje su rođene izvan države u kojoj su ostvarile ono po čemu su poznate, i bez čega niti Hrvatska niti Crna Gora ne bi bile ono što su danas. Ja ću samo iskoristiti mogućnost da podsjetim na nekoliko tih iznimnih pojedinaca. U prvom redu je to arhitekt Josip Slade Šilović. Zatim Vlaho Bukovac, Baltazar Bogišić, Ivan Mažuranić...

... postoji jedan poseban sadržajan dio kojim se bavimo, a on je vezan uz osobe koje su obilježile prostor i vrijeme u Crnoj Gori i Hrvatskoj a nijesu rođene u Crnoj Gori i Hrvatskoj.

S druge strane, podsjetit ću na one koji su rođeni u Crnoj Gori a ostvarili u Hrvatskoj ono po čemu su i prepoznati, i oni i država. To su: oskarovac Dušan Vukotić, režiser Veljko Bulajić, akademski slikar Dimitrije Popović, kipar Stevan Luketić... Iskorištit ću priliku i reći i dva imena vezana uz struku o kojoj danas govorimo, uz arhitekturu i građevinarstvo: profesor emeritus Veselin Aga Simović i profesor emeritus Milutin Anđelić. NZCH je nastojala izvući iz zaborava upravo te ljude, vratiti ih u ono što zovemo „kolektivno pamćenje“.

Stoga se mi u Nacionalnoj zajednici Crnogoraca Hrvatske ponosimo činjenicom da smo objavili knjige: „Vlaho Bukovac i Crna Gora“, „Lovćen, Njegoš, Meštović“, „Arhitekt Josip Slade Šilović“, „Zaboravljeni vizionar Dušan Vukotić“, retrospektivna monografija „Pedeset godina stvaralaštva Dimitrija Popovića“...

Vezano uz knjigu koju danas predstavljamo, moram reći da cijela ova priča ne bi bila realizirana da nije u prvom redu autora Slobodana Bobe Mitrovića koji je izuzetno zaslužan za ovu monografiju. U isto vrijeme posebno se zahvaljujemo Savjetu za nacionalne manjine koji je prepoznao vrijednost i kvalitetu programa koje radimo i sufinancirao sve te aktivnosti.

Andrija Mutnjaković, Voditelj Hrvatskog muzeja arhitekture. Arhitekt, urbanist, teoretičar arhitekture i umjetnosti, dizajner i oblikovatelj interijera, je rekao slijedeće:

Poštovani. Svakako da se kolegi Mitroviću moramo zahvaliti za ovu knjigu. Međutim, ono što je mene impresioniralo u njoj je njezina posveta. Ona kaže da je knjiga posvećena zaboravljenim graditeljima. Toga smo zaborava mi koji se bavimo poviješću arhitekture itekako svjesni i zato mislim će i našoj i crnogorskoj arhitekturi činjenica da se ova monografija pojavila i ostvarila biti - inspirativna. Ova knjiga ima još jednu drugu poruku - i o toj drugoj poruci bih vam htio kazati nekoliko riječi. Za mene, ovo je knjiga o zaboravljenim vezama. Ja bih vam to i pokušao ilustrirati. Sredinom 15. stoljeća iz rubnih dijelova Crne Gore, iz grada Drača u današnjoj Albaniji, došao nam je jedan graditelj u Zadar, Split i Trogir gdje je živio i gradio. Riječ je o Andriji Dračaninu odnosno Andriji Alešiju, (Andrea Alessio na talijanskom), slavnom gotičko-renesansnom graditelju i kiparu koji je radio i gradio baš u Trogiru našega Josipa Slade Šilovića. Andrea Alessio je zajedno s Nikolom Firentincem napravio dva čuda u Trogiru: krstionicu u Katedrali i kapelu Sv. Ivana. To su uistinu čuda, zato što su svodovi te dvorane zapravo kopija kazetiranih svodova Jupiterova hrama u Splitu. Prateći taj trend da je renesansa zapravo pronašla svoj smisao u interpretaciji klasične arhitekture - tako je i u ovome slučaju jedan svod napravljen kao inter-

pretacija klasične arhitekture. Taj prvi kazetirani svod je napravljen 1460. godine, a drugi dvadeset godina kasnije. Te 1460. godine, u Italiji, u Firenzi, u Rimu, u Napulju i Veneciji ne postoji dvorana s kazetiranim rimskim svodom. Dakle, vidite kolika je to senzacija, to je doživljaj jednog novog renesansnog svijeta koji je interpretiran u Trogiru na način kako nije interpretiran niti u Italiji. To vam govorim radi toga jer je upravo u tom ambijentu Josip Slade Šilović odrastao i on je zasigurno upravo iz tog ambijenta mnogo zadržao u sebi. A zadržao je „misliti“ arhitekturu. Misliti arhitekturu znači stvarati arhitekturu. I tako, kada pričam o tim vezama, dolazim do zaključka da je rad Josipa Slade Šilovića u Crnoj Gori na neki način isti onaj rad koji je ranije iz Crne Gore došao u Trogir.

Josip Slade Šilović je u Crnu Goru donio jednu novu arhitekturu, klasicizam koji se u to vrijeme razvijao u Europi. Ali ne onaj formalni, dekorativni klasicizam. To je bio pročišćeni klasicizam koji zadržava osnovne forme ali ostaje u čistoći one rane renesanse koja je bila prisutna u Trogiru, koja je imala onu ranu čistoću i koja se kasnije pretvorila u barok.

Evo, to je ta izgubljena veza koja postoji između Crne Gore, Trogira i crnogorskih gradova po kojima je Šilović radio. Htio bih vam prezentirati još jednu vezu. Iznad Boke kotorske, kada se uspinjete cestom, na nekih desetak kilometara udaljenosti nalazi se jedan zaselak koji je postojao u 15. i 16. stoljeću, kada se zvao Kruškica. Od tamo je jedan čovjek bježao pred Turcima, otišao u Italiju, oženio Talijanku i rodio im se sin. Ali u početku, kada je tek došao u Italiju, iz svoje Kruškice, i kada su ga zapitkivali za ime mjesta odakle je došao došlo je do lingvističke poteškoće jer je Talijanima bilo vrlo teško izgovoriti riječ „Kruškica“, pa su preveli na sebi svojstven način kao riječ za voće „kruška“ i

tog su doseljenika prozvali Peretti. Njegov sin kojega je imao s Talijankom koju je oženio, se također zvao Peretti, i taj je sin postao papa Siksto V., papa koji je u Rimu sagradio sve ono najznačajnije što se izgradilo u 16. stoljeću. Međutim, ono što je najvažnije reći, Papa Siksto V. je urbanizirao Rim a ta urbanizacija Rima je zapravo prvi nagovještaj suvremenog grada. Za nas arhitekta, teoretičare arhitekture i književnike, upravo je papa Siksto V. tvorac suvremenog grada. Upravo na primjeru Siksta V. treba ukazati na te zaboravljene i izgubljene veze, koje nismo nikada zajednički povijesno i teoretski istražili kako spada, nikada se zajednički radovali činjenici da je postojao i nikada se nismo potrudili da kažemo i u svijetu odakle mu je otac došao. Za mene su to izgubljene veze koje između nas direktno postoje. Zato bih ja rekao da su to izgubljene veze našega postojanja i upravo ova knjiga je jedan dragocjeni dokument da bi te izgubljene veze bile realizirane pa makar i sa jednom knjigom, i makar i sa jednim arhitektom, na kojega smo ponosni i mi u Hrvatskoj i cijela Crna Gora.

Radovan Slade Šilović, potomak Josipa Slade Šilovića, jedan od onih koji su zaslužni za objavljivanje monografije i njeno predstavljanje u Hrvatskoj, je rekao:

Poštovane gospođe i gospodo, od srca vas pozdravljam. Iznimna mi je čast govoriti o dr. Josipu Slade Šiloviću, graditelju, našem prastricu, posebice u ovim prostorima znanstvenih sidrišta. Ova vremenska distanca od 200 godina od njegova rođenja zapravo je relativizirana sa onim djelom koje još živi i koje susrećemo u njegovom radu. Pokušat ću ukratko osvijetliti nekoliko Josipovih životnih sekvenci koje nije bilo lako izdvojiti iz njegova briljantnog i osebnog života, kao tek uži izbor, jer želim vam približiti prilike u kojima je živio, čime se bavio izvan svoje struke, i njegovo politič-

ko djelovanje. Prije toga, želim posebno zahvaliti gospodinu Slobodanu Mitroviću za realizaciju ove monografije. Njezin sadržaj nesumnjivo ima već sva priznanja kao i mnoga druga koja je autor dobio, uključivši i današnje predstavljanje u HAZU. Nakon protoka od oko 140 godina od sjajnog graditeljskog ciklusa kojega je Slade potpisao u Crnoj Gori, to njegovo djelo u ovoj je knjizi sublimirao i sačuvao gospodin Mitrović. U bitnome je radi svoje temeljitosti onemogućio, odnosno nije ostavio prostora da bilo tko racionalan priđe nekoj novoj opservaciji Josipovog opusa, jer gotovo da nema niše koja je preskočena kada se radi o Crnoj Gori. I ne samo to, kao što je Slade bio zadubljen i zaljubljen u prostor gdje je radio, napose ljepote crnogorskoga kraja, tako je i njegov kolega arhitekt Mitrović shvatio taj duh našeg graditelja, odgovornost, brigu za ljude u prostoru koji je kreirao. Bez takve prožetosti autor ne bi mogao ući u srž. Autor je shvatio da djelo Slade Šilovića nije samo plod pukog inženjerstva, već i plod struke i filozofske misli koje je naš graditelj imao u podlozi svojeg kompleksnog obrazovanja. Brilljantni su Mitrovićeve ključni kako je Slade rješavao graditeljske dileme, a onda i odluke od kojih nije želio odstupati. Autor je trogirskom graditelju dao i jednu titulu amblemirujući ga simbolom epohe stanovanja jednog cijelog grada. Onda to nije samo priznanje struke, nego i građana koji žive u tom gradu. Riječ je dakako o Nikšiću i urbanističkom planu koji je radio. U Crnoj Gori Slade Šilović je izgradio jedno arhitekturno prostranstvo. Njegov je potpis na tamošnjim mostovima, carskim palačama, kazalištima, začudnim serpentinama na lovcenskim laticama. Pritom je autor poslao i još jednu poruku dobre namjere rekavši da namjerno nije zadirao u napose hrvatski graditeljski Sladin opus jer je to obveza hrvatskih povjesničara arhitekture i ta misao i ta poruka urodila je plodom i već sa sigurnošću mogu reći da će

se gospođa doktorica Danka Bilić prihvatiti istraživanja opusa Josipa Slade Šilovića dok je radio u Hrvatskoj, i u Bosni za vrijeme turske vlasti.

Ističem još nešto vrlo važno, prigodom svih mojih dodira s Josipovim djelom, posebno zadnjih godina; sa okruglog stola na Cetinju, sa predstavljanja u Trogiru i Šibeniku, uvijek su sa srcem i organizacijom sudjelovali predstavnici hrvatske, odnosno crnogorske manjine - i danas su tu sa nama gospodin Zvonimir Deković i Danilo Ivezić - i hvala im na tome.

Oni su spojeni hrvatskim znanjem pretvorenim danas u crnogorsku baštinu. Neizostavno se u ovom kratkom osvrtu treba markirati i ona prva knjižica od oko stotinjak stranica pokojnog akademika Cvite Fiskovića o Josipu Sladi iz 1987. godine. To je niz podataka, toliko vrijedan, zgusnut i izuzetan sadržaj, u želji da čim više podataka budu zabilježeni u toj knjizi, koja je u budućnosti, danas, postala jedan dio podloge za ovo što je gospodin Mitrović uradio. Sjećam se čestih susreta akademika Fiskovića i mojeg oca Mirka Slade Šilovića oko zaštite trogirskih spomenika te korištenja vrijednog fundusa arhivske građe iz biblioteke Slade Šilović. Ovdje se na kratko moram zaustaviti, upravo na spomenutoj temi fundusa arhivske građe, jer nije dovoljno poznat znanstvenoj zajednici. Pretežni dio građiva obitelji Slade Šilović se nalazi u Državnom arhivu u Splitu i zaštićen je još od 1949. godine od strane Konzervatorskog zavoda zakonom o zaštiti spomenika kulture. Pomalo je nevjerojatno da su već 1949. nakon tek završenog rata upravo mladahni Cvito Fisković i Mirko Slade-Šilović shvatili što znači briga o očuvanju baštine i pobrinuli je staviti pod zaštitu kako bi postala kulturno dobro. Za njih to nije bila tek obična literatura. Da nije bilo tako, danas bismo ovdje sjedili s bitno skromnijim saznanjima, a ova monografija bi bila siromašnija.

Arhivska građa od 13. do 20. stoljeća stvorila se od građanskih trogirskih obitelji koje su bile većinom krvno vezane uz obitelj Slade-Šilović, o čemu je pisao Roko Slade-Šilović, a publicirala ovdje nazočna dr. Danka Radić. To su bili: biskupi braća Skakoc, dr. don. Ante Lubin, Andrija Andrić, Dragazzo, Andreis, zatim Josip, Roko i Mirko Slade-Šilović. I svi su rođeni u Trogiru ili dio života proveli u njemu. Popis dokumenata zapisan je u nomenklaturi na 93 stranice, onaj dio građe naše obitelji u Državnom arhivu se nalazi u oko 100 kutija i dugačak je 10 metara. Trebalo je imati vizije, energije i ljubavi da se to sačuva do današnjih dana, jer ta građa i ona koja je još ostala u obiteljskoj biblioteci, koja nije samo knjiški fond, bila je podloga nizu znanstvenika koji su pisali stotine novih knjiga, monografija, zbirki, publikacija. Snimani su filmovi i priređivane izložbe i nebrojeno je puta ta građa bila, kroz predmete i pisane materijale, posuđivana. Josip Slade je rođen ovih dana mjeseca ožujka prije 196 godina, dakle 1828. godine u Trogiru, u dosta potrošenoj i osiromašenoj sredini nakon napoleonskih ratova. Ubrzo mu umire otac i ostaje nešto starijim bratom Mihovilom (mojim pradjedom), na brizi majci Mariji kojoj nije bilo jednostavno izdržati odgoj i školovanje te se nakon deset godina samoće udala za Juru Šilovića. Očuh i učeni stric dr. don. Antonio Lubin, poznati dantista, preuzeo je brigu o Josipovom školovanju i odgoju. Splitsko sjemenište bilo je njegovo utočište znanja. Radi vrlo dobrog vladanja papinska nuncijatura u Beču, na Josipov zahtjev, odobrila je dodatni fond do tada nedostupne literature mladom sjemeništarcu. Ta nova niša edukacije je bila prekretnica koja mu je usmjerila cijeli život. Nakon čitanja i otvaranja novih znanja i obzora Josip se obraća svojim skrbnicima don. Anti Lubinu i splitskom biskupu o odlučnoj namjeri da napusti sjemenište. Oni su bili zapanjeni, čak su i prijetili da će mu uskratiti

školovanje, sve dok nije u konačnom razgovoru s biskupom izgovorio vrlo jasno opredjeljenje rekavši: „Preпустите Vi mene i moje odluke mojoj sudbini!“ Nisu pomogla uvjerenja i pesimističke slutnje za Josipa u budućnosti, izrečene od učenog strica i od samog biskupa. Dakle, vidite, kada netko sa 19 ili 20 godina ispred nekolicine par excellence autoriteta dade takvu izjavu, tvrdoglavu u odluci - to u slučaju Josipa nikako ne spada u mladenački hir, nepoštivanje ili nezahvalnost, već nasuprot - poštivanje sebe da bi mogao poštivati drugoga. Bio je toliko zreo da nije ostavio nikakvu mogućnost da netom stečeno povjerenje upisa na sveučilište u Padovi ne uzvрати i opravda. I uzvratio je višekratno jer ostavio je neizbrisive poruke i tragove, s daleko manje riječi u odnosu na svoja djela. U kratko i u biti - njegov već naslućeni karakter bila je i njegova životna sudbina.

Njegov prvi dokaz zahvalnosti i opravdanog povjerenja naznačen je u činjenici da je već nakon dvije godine od upisa na sveučilište položio niz najvažnijih stručnih predmeta (geodeziju, hidrografiju, geometrijsko crtanje, prirodopis ruralne ekonomije, tektonske kompozicije i ostale). Već dvije godine nakon toga, 1852., zaposlio se na praksi kod inženjera u Padovi i Veroni, da bi ga 1853. godine rektor sveučilišta proglasio doktorom filozofije, zatim inženjerstva, arhitekture i matematike.

Odgovornost i zahvalnost pokazao je i na način da je svoje prve doktorske teze posvetio očuhu, svom padrinu Juri Šiloviću, za dobročinstvo i u zahvalnost, i tako pokazao svoju pravičnost, koncentrat ideala, bez kompromisa, kojime se nije bilo lako nositi kroz život. Mladi Josip ni na tome nije stao, pa je iz zahvalnosti uz svoje prezime Slade stavio i prezime očuha Šilovića, ne samo deklarativno, tako da smo svi mi obiteljski slijednici, do današ-

njih dana ostavili prezime Slade-Šilović. Josip je na samom početku studiranja nastavio koristiti svoju iznimnu zrelost i nevjerojatne iskorake. U doba od oko dvadeset godina, tek na početku studiranja u Padovi, piše oštro pismo puno protesta upućeno austrijskoj vlasti koja je oduzela Trogiru status biskupije i do tada izobrene privilegije koje su osiromašile njegov kraj, pod naslovom „Le miserie di Trau“ („Bijeda Trogira“). Autor ove monografije je ušao u srž kodova tog kompleksnog Sladinog protesta. Neupitno je bilo i Josipovo rodoljublje. Akademik Fisković je zapisao da je Slade bio „rodoljub starog kova“. Ono se otvoreno manifestiralo putem narodnjaštva, neovisno o utjecaju talijanaša, autonomaša u Trogiru u tom razdoblju. Spoj rezigniranosti na događaje oko srozavanja njegovog Trogira, te narodnjaštva koje se u to doba budilo, sigurno je bio presudan za njegovo povremeno uključivanje u političke prilike. Josip je bio jedan od onih rijetkih ljudi koji su u politiku ušli sa znanjem i ljubavlju jer su osjetili trenutak i viziju da pomognu narodu i svom kraju, za ostvarenje onih ideja koje se kad-tad i realiziraju. Već na studiju u Padovi pridružio se grupi istomišljenika i kolega koji su imali pretenzije narodnog osvješćivanja Dalmacije: Moretti, Dragazzo, zatim i Dubrovački arhitekt Miho Klaić, jedan od prvaka pokreta, Splitsanin Gajo Bulat i drugi. Nakon splitske autonomaške Bajamontijeve oligarhije koja je konačno kapitulirala 1882. godine, dolaze na red ostale općine, tako da je Dalmacija čvrsto u rukama narodnjaka u krunskoj zemlji Austrijskog carstva, što se moglo naslutiti i po događajima u bečkom parlamentu. Ipak tek četiri godine nakon, u lipnju 1886. godine, Josipov Trogir priprema izbore. Trogir je imao svog Bajamontija u liku konta Antonia Fanfogne. Autonomaši su očito shvatili što ih čeka, pa su raznim malverzacijama produljivali datume izbore. Atmosfera oko izbora je opisana ovako: „glasalice prate redari

s nataknutim bodežima“. Na kraju ipak premoćna pobjeda, s 29 izabranih narodnjaka i 4 autonomaša. Narodnjaci su bitno ojačali kad su se sa uspješno završenih studija iz Padove vratili intelektualci i prijatelji u čijem se društvu nalazio mladi dr. Josip Slade i tada počinje trnovit put nekolicine puntara kako bi pronašli istomišljenike do konačnog cilja. Zbog otvorenog stava i javnog deklariranja o pripadnosti, Slade je otpušten iz državne službe gdje je bio zaposlen. Voditelj oligarhije Bajamonti mu je nudio neke gradnje za splitsko područje što je Josip bez oklijevanja odbio. U trogirskom vijeću su narodnjaci imali stalno manjinu, no nisu odustajali od svojih stalnih zahtjeva, pa je tako Slade na sjednicama vijeća inzistirao da se zapisnici tumače i na hrvatskom jeziku što je odmah izašlo kao kritika u tisku „Il Dalmata“ i iskorišteno kao napad na njega. Slavljenje kulturnih uporišta, osnivanje Narodne štioničnice, tiskanje proglašenja na hrvatskom, jačanje hrvatskog govora u javnosti, u školama, su bili načini prosvjetiteljstva naroda, na što su autonomaši gledali kao na opasno političko djelovanje. Sve to vrijeme Josip je na sve moguće načine u vremenskim mogućnostima od izvornog posla, bio sa svojim narodnjacima, nije među zadnjima kada je u Dalmaciji palo jedno od najjačih uporišta talijanskog autonomaštva u Trogiru, i izabran prvi načelnik općine Špiro Puović. Slade ga je kao načelnik naslijedio 1901 godine. Bio je radni načelnik svog grada, naime kroz razdoblje od 45 godina različitog radnog iskustva, zalaganja za narodnjaštvo, prepun izbrušenih stavova, stečenog znanja s padovanskog sveučilišta, kroz posao arhitekta, graditelja, kolaudatora – danas bismo rekli da je došao iz „realnog sektora“ u općinsku sredinu kao načelnik, kojoj se nije imao namjeru ulagivati da bi stekao simpatije i političke poene. Kako je sam zapisao – „oko njega bjehu lijenčine i dangube koji brane svoje sitne koristi i ometaju općini napredak i

rad općine.“ Nije se razbacivao obećanjima, a na neizvršene zaključke suradnika reagirao bi oštro. Deklarirao se javno, putem tiska i na skupovima s istinom u argumentu, bez zadržke. Kuloare nije podnosio. Ideologiju je zanemario, u sebi je nosio ideale i bio je blag prema sirotinji. Umro je 1911. godine. Kao pravi kršćanin molio je svećenike da budu uz njega do njegovog kraja. Vijest o smrti sa sjetom i tugom zabilježena je u mnogobrojnom tisku na tadašnjem širokom području od Rijeke do Crne Gore. Ostavio je čiste uspomene, dio memorije naše baštine i baštine Crne Gore. Na kraju, od silnih brzjava i članaka koji su objavljivani u tadašnjim novinama izdvojio bih nekrolog Trogirskog općine:

„Nemila smrt zavija u crno pučanstvo trogirskog općine koja oplakuje dobrotvora, uzor, značajnika, iskrenog rodoljuba, nepomičnog borca narodnih svetinja, blag srcem poput ljubaznog oca, čvrst, značajan, bistar umom. Samoprijegornim radom stekao je opću ljubav i svačije priznanje. Ozbiljna pogleda, oštre besjede, pravednih osjećaja, jake volje, anđeoske duše, posveti najbolje sile svoje idealima naroda, uzajamnosti i potrebama puka. Nad rastvorenim grobom gdje caruje ljubav, harnim rastuženim srcem gorke suze lije općina Trogir.

Na kraju se prisutnima obratio i arhitekt Slobodan Mitrović, autor monografije „Arhitekt Josip Slade Šilović – graditeljska djela u Knjaževini Crnoj Gori 1877 – 1900“, najzaslužniji čovjek za njeno objavljivanje, riječima:

Dame i gospodo, zahvaljujem na ovoj časti koja mi je danas ukazana da uvažanim akademikima, kolegama i prijateljima govorim u visokom domu HAZU, odnosno predstavim arhitekta Josipa Slade Šilovića, stručnjaka visokog znanja kojem je fakul-

tet u Padovi očito mnogo dao, ali je kod njega ponajviše zaslužan njegov lični talent, odnosno ono što se naziva „Bogom dani smisao“. Koliko god ću nastojati da budem kratak ne znam hoću li uspjeti. Ja sam već svim institucijama, pojedincima i drugima u knjizi ispisao zahvalnicu, ali...

... osjećam potrebu da u ovom času spomenem čovjeka bez čije inicijative ne bi bilo ove knjige: to je profesor emeritus Veselin Simović koji me kontaktirao dok sam 2005. godine radio projekat rekonstrukcije pozorišta „Zetski dom“.

Telefonom smo razgovarali o mogućnosti da istražim istorijat Josipa Slade Šilovića u Crnoj Gori, što sam ja s oduševljenjem prihvatio ali sam već poslije pola godine skoro potonuo u depresiju jer u crnogorskim arhivima nisam mogao da nađem dokumentaciju, i skoro sam od svega odustao. Međutim, i sada čuvam jedno Simovićevo pismo u kojemu mi on vrlo lijepo i s osjećanjem razumijevanja objašnjava da ne smijem „kopljem u trnje“ i da moram doći do Splita, Trogira itd. U istom tom času pronašao sam u arhivu Herceg Novog pismo iz 1883. Josipa Slade Šilovića zadarskome arhitekti/revidentu. Naime, kako je 1870. godine car austro-ugarski Franjo Josip dao suglasnost za formiranje pravoslavne episkopije Bokokotorsko-dubrovačke, dr. Gerasim Petranović, episkop Bokokotorski, angažuje Slade Šilovića da izgradi pravoslavni hram na Belavisti u Herceg Novom. Međutim, nakon svečanosti posvećenja kamena temeljca stigla je iz zadarske gradske uprave revizija arhitekta/revidenta, koji tvrdi da u projektu postoji mnogo pogrešaka i nedostataka i ponajviše ističe navodni problem horizontalnih sila za koje je tvrdio da bi u slučaju potresa mogle srušiti kupolu, te preporučuje izgradnju svojevrsnog prstena koji bi trebao zaštititi građevinu u slučaju potresa. Odgovor Slade

Šilovića revidentu je sjajan; Josip Slade Šilović bio je čvrsta ličnost, jak, sa jasnim stavovima i zaključcima, ali i oštar, i revidentu je odgovorio jednom uistinu briljantnom eksplikacijom, toliko moćnom i tehnički potkovanom da bi i danas morala da se predaje na svim arhitektonskim fakultetima, i da se iznova iščitava i analizira. Čak mu je u tom odgovoru napisao da je on (arhitekt/revident iz Zadra) „očigledno u disproportiji svojih znanja i svojih ambicija“, i odbio je da napravi izmjene projekta. U pismo je do najsitnijih tehničkih detalja analizirao horizontalne sile na primjerima vatikanske kupole, njemačkih kupola, analizira i hram u Šibeniku. Dakle, u tom je pismu nevjerojatan sažetak njegovog poznavanja takvih detalja građenja onoga što se u povijesti još od svete Sofije u Carigradu, preko Vatikana i Michelangela, sve do današnjih modernih vremena, naziva krunom arhitektonskog graditeljstva, a to je projektirati i izgraditi kupolu. Dokazao je zadarskom revidentu da taj prsten kojega mu je preporučivao uopće nije potreban jer će možebitne trzajne horizontalne sile na sebe primiti vertikalni stupovi koji su u tlocrtnoj poziciji grčkog križa s ravnostnim krakima. Na kraju se izgradnja te crkve razvlačila još desetak godina i graditelj Milan Karlovac ju je dovršio baš u godini kada je Josip Slade Šilović preminuo, 1911. godine.

Da se vratim na ranije spominjano pismo Josipa Sladea o mizeriji Trogira, koje je prezentirao Cvito Fisković, a spominjao danas i Radovan Slade Šilović. Josip je 1848. upisao arhitekturu i filozofiju u Padovu i to pismo o mizeriji Trogira bilo je upereno na austrougarsku vlast koja je u biti degradirala grad Trogir. Josip Slade Šilović je smatrao da je Trogir bio uzor ljubavi, moralnosti, razvoja i bogatstva, te da je potezom pera austrougarske vlasti preko noći obespravljen. Iz tog pisma današnji urbanisti, planeri koji rade planove bilo kojeg dijela Hrvatske ili Crne Gore, jasno mogu vidjeti da Josip

Slade Šilović već tada 1848. godine, još kao mladi student, posjeduje iznimno znanje, metodologiju i tehničku potkovanost. To govori o jednoj izuzetno bogatoj ličnosti. Taj tekst je filozofski, sociološki, etički. On gubitak biskupije analizira u takvim nevjerojatnim detaljima da kaže kako biskup i svećenici ne samo da za grad Trogir znače budžet od 6000 fiorina, nego da njihovim odlaskom iz grada nestaju prelati, nestaju uzori morala, harmonije i ljubavi. Tu se vidi koliko duboko-sociološki i široko on gleda na strukture jednog grada, i koliki je značaj prisustva sveštenih lica u gradu. Analizira zapuštenost luke, brodogradnje, davanje poslova stranim i nepoznatim ljudima koji u vlastitom egoizmu nemaju osjećaj za komšiluk, za bratstvo, za ljubav. Tekst „Mizerija Trogira“, koji nikada nije objavljen na hrvatskom jeziku, to je toliko visokoetičan i istovremeno visoko stručan tekst da je to i model po kome se slične studije i danas rade. Proučavajući Josipa Slade Šilovića zaključio sam da se on uvijek bazirao na narodu. Bitna mu je bila sretna gradska sredina, ljubav i harmonija. O tome je mnogo tekstova objavljivao u „Il nazionale“, sve do svojih posljednjih dana života.

No, da se vratim na priču o dolasku Slade Šilovića u svoju zemlju. Crna Gora je bila plemenska država.

Josip Slade Šilović je isticao slavenski identitet i govorio je da mu je čast da svoje znanje upotrijebi u korist slavijanskog naroda, a name junačkog crnogorskog plemena.

U to vrijeme Crna Gora je bila čista netaknuta priroda. Crnogorci su čak imali i strategiju nepristupačnosti – nisu gradili puteve – i to im je stoljećima pomagalo da odbiju sve neprijateljske nasrtaje na svoju zemlju. Kada je na Berlinskom kongresu Crna Gora priznata kao nezavisna država ona nije imala niti jedan kilometar puta. Nije imala niti na-

selja. Postojali su tek začeci naselja – Rijeka Crnojevića, Virpazar i Cetinje su počeli da dobivaju određenu urbanu formu. Uz to, postojao je i problem psihičke katarze, a taj je kako Crnogorce mentalno transformirati iz vjekovne borbe za slobodu u izgradnju moderne države, u izgradnju naselja, gradova, putova, privrede i zanatstva. S obzirom da za te megalomanske projekte Knjaz Nikola ne posjeduje inženjere i ostale stručnjake, on se obraća caru austrougarskomu Franji Josipu i europskim vladarima te istovremeno u Europu šalje 40 mladića na raznorazne škole. Sam Nikola se obrazovao u Trstu i Parizu i on je već tako mlad u biti bio učen čovjek zapadnoeuropskih uvjerenja, jako je dobro shvaćao koje mu profesije i koji stručnjaci za modernizaciju i izgradnju Crne Gore trebaju. Crna Gora je u to vrijeme krenula i sa objavljivanjem natječaja na kojima su se birali eksperti i projekti koji su uglavnom dolazili iz Italije i slavenskih regija Austro-Ugarske: od muzikologa i skladatelja, preko poljoprivrede, inženjerstva i vojnih nauka, pa sve do bogoslovije – Crna Gora strukovno gledano najednom dobiva dimenzije razmjernje onima koje već postoje u Europi. Sa vaših prostora posebiće ističem dvojicu koji su ugrađeni u fundamente Crne Gore: pravnik i etnograf Baltazar Bogišić te glavni lik današnjeg predstavljanja – arhitekt Josip Slade Šilović.

Knjaz Nikola Slade Šilovića je ovlastio glavnim državnim arhitektom za svu izgradnju u Crnoj Gori, tako da Josip nije samo projektirao i gradio svoje, nego je upravljao odnosno odbijao ili odobravao druge, tuđe projekte, te ih strogo nadzirao.

Treba istaći da je on još godinu dana prije Berlinskog kongresa prvo krenuo s prometnom infrastrukturom. Naime, u to se vrijeme od Nikšića do mora, do Bara, dolazilo malo kopnenim putem, mnogo više

rijekom Zetom, onda Skadarskim jezerom i rijekom Bojanom, a Knjazu Nikoli bilo je vrlo važno uspostaviti direktnu zemnu liniju do Bara. Gradnju u Podgorici je pak planirao s ruskim arhitektom Varmanom, s kojime je uradio ortogonalni sistem novoga grada Nove varoši, za razliku od njegovog projekta u Nikšiću u kojemu daje regulacioni plan na zamisli idealnog grada kakav je koncipiran u vrijeme renesanse, znači da je centar grada dvorac / palača / crkva i onda se ulice šire zrakasto, s radijalnim poprečnim cestama. Nema mnogo takvih gradova u svijetu ali je odlika tih gradova da su uvijek cjelina, ma koliko god se neki grad ne gradi u jednom času, on uvijek ima jednu zaokruženu formu cjeline. S urbanističkim planovima Nikšića i Podgorice, dijelom i Cetinja, Slade postavlja već neke smjernice i centre razvoja Crne Gore. Dakako, valja objasniti i povijesno-tehnološki kontekst u kojemu je Knjaz Nikola želio modernizirati Crnu Goru, to je vrijeme u kojemu nije još bilo elektromotora, finih alata i mehanizacije. Radilo se sve na ruke, ćuskijama i macolama, i unatoč tome do isteka 19. stoljeća Crnogorci su izgradili 193 kilometra puteva, a do I. svjetskog rata već oko 640 kilometara. Što se tiče razvoja naselja, iskustvo na terenu je pokazivalo da Crnogorci za svoje potrebe trgovanja i ostalih radnji bitnih za život odlaze u Kotor, Skadar i Podgoricu. Već je Knjaz Danilo zaključio da crnogorski kapital mora ostati u Crnoj Gori i da se ne bi smjelo dopuštati da se preljeva u inostranstvo, dakle u Skadar (Turska) ili u Kotor (Austro-Ugarska). Zato je krenuo da razvija pazarišta, a Cetinje se izgrađuje u osmišljeni grad u kojemu je smjestio cjelokupnu državnu službu te glavne nosioce razvoja i stila života grada. Sam Kralj Nikola, iako je nasušno trebao strane eksperte, nije bio tolerantan, pa oni nijesu dugo ostajali u Crnoj Gori, no valja istaći da je Josip Slade Šilović tijekom njegove vladavine ostao u Crnoj Gori

punih deset godina, i da na kraju iz nje nije otišao na Nikolinu inicijativu već ga je nazad u Austro-Ugarsku povukla pomorska uprava iz Trsta u grad Knin. Unatoč odlasku, on je do kraja života održavao pisanu korespondenciju sa Crnogorcima. Kao dokaz tome sam u Splitu pronašao preko 1200 dokumenata i pisama, primjerice s kompozitorom Špirom Ognjenovićem kome je radio kuću, prvu porodičnu vilu na Cetinju 1888. godine.

Tražio sam objašnjenje, zašto je ostao vezan za Crnu Goru? Ja sam lično to vidio u tom slavijanskom, odnosno slavenskom identitetu koji je Josip Slade Šilović toliko isticao, i koji je tada bio da tako kažem u „trendu“, jer su cijelu Europu preplavile nove ideje, ideje nacional-romantizma, koje su ubrzo proizročile buđenje nacionalizama: ujedinjenje Italije u jednu državu, ujedinjenje Njemačke u jednu državu, te buđenje nacionalne svijesti i želje za neovisnošću kod slavenskih naroda pod austrougarskom vlašću.

Josip Slade Šilović je u Crnoj Gori izgradio dva dvorca. Jedan u Nikšiću neorenesansne arhitekture, a na dvorcu u Baru je vješto sinkretički povezo gotičke i romaničke prozore. Na taj način on je demonstrirao visoku stilsku učenost u detaljima. Istraživao sam u splitskom arhivu Šilovićeve skice i pronašao jednu sa tri karakteristična luka koje je Josip, osim na jednoj splitskoj bolnici, primijenio i na austrougarskoj ambasadi na Cetinju. U Sladeovim skicama sam otkrio nadahnuće za to, on je iz svoje lođe u Trogiru od malena posmatrao gotičku triforu na susjednoj palači. U arhivu u Splitu imaju i svesku njegovih ranih crteža koji se uglavnom sastoje od antike, korintskih stupova, dorskih elemenata antike. Dakle on u svojoj kasnijoj kreativnoj arhitektonskoj fazi reproducira sve te fine doživljaje iz djetinjstva. Austrougarsko poslanstvo

na Cetinju je također jedna moćna neorenesansna građevina, koja demonstrira snagu carevine a pozorište Zetski dom, također na Cetinju, je jedna neoromanička arhitektura organski proizašla iz tehnologije teatra. Njegovih 25 serpentina od Kotora do Njeguša su remek djelo graditeljstva iz vremena kada se gradilo samo ručnim alatom.

Iz opusa Josipa Sladea treba izdvojiti i njegovo veliko znanje o čeličnim konstrukcijama. Danas je to možda smiješno reći jer se čelik u gradnji posvuda rabi, no u to vrijeme to je bila apsolutna novotarija a Šilović je tim znanjima ovladao u samo nekoliko godina.

Na Sovjetskoj izložbi u Londonu 1854. otvorena je palača arhitekta Paxtona kojom je čelikom i staklom pokrio čak 92 tisuće metara kvadratnih prostora. To je bila čuvena kristalna palača koja je na žalost izgorjela poslije nekih četrdesetak godina. Da biste dobili povijesni kontekst reći ću da je u to vrijeme, 1851. godine, umro Njegos, a već 1860. godine je u Trogiru Josip Slade Šilović projektirao pokretni most od čelika na rasklapanje – dakle u svega nekoliko godina čelik počinje da osvaja Europu i Ameriku a vi ste u Hrvatskoj u Trogiru imali takvog stručnjaka za čelične konstrukcije da je bio u stanju da izgradi pravi pokretni most. To su fantastični tehnički podaci koji ukazuju na određenu grupu inženjera koji su gradili Dalmaciju i koji su se manje-više i zajedno družili. Vicko Andrić u Splitu je otvorio konzervatorski biro u kome je Slade radio kao pripravnik. Onda je Miho Klajić projektirao kazalište u Dubrovniku a Emili Vechietti u Splitu. Svi su se oni družili i komunicirali. Stanko Piplović piše da su Vechietti i Josip Slade Šilović bili kumski vezani a Vechietti kćerka je bila udata za Pava Bilinića, istog onog koji je imao klesarsku radnju gdje su Meštović i Toma Rosandić započeli svoje prve klesarske radove (u tu ka-

menorezačku radionicu zalazio je čak i Sigmund Freud). Pavo Bilinić je u Kotoru izgradio dva oltara, pa su tu i veze s Crnom Gorom. Harold Bilinić, Pavov sin, diplomirao je arhitekturu u Firenzi. On je realizirao skoro sva Meštovićeva djela a zadnje mu je bilo 1972. godine, i to mauzolej na Lovćenu. Harold je molio Boga da mu dade snage da završi taj mauzolej i uspio je u tome. Dakle, ta artistska atmosfera tadašnjih porodica, sve međupovezane u komunikaciji ili krolju, pa opet poveznica i sa Crnom Gorom, odnosno onime što se tada nazivalo Južnom Dalmacijom (danas Crnogorsko primorje). Očito su u cijeloj ovoj regiji djelovali u ljudima neki umjetnički fluidi.

Poštovanje prema Josipu Sladi Crna Gora odavno izražava. Tri grada imaju ulice koje nose njegovo ime: Nikšić, Podgorica i Bar. Koliko god se tek sada cjelovito zaokružilo njegovo djelo u Crnoj Gori treba reći da je on odvijek u Crnoj Gori bio poštovan i nijedan crnogorski povjesničar ga nikada nije preskakivao. Slade je doživio to da je poznat u narodu. Svi mi danas šetamo između njegovih objekata koji su uspjeli sačuvati svijest o jednom izuzetnom graditelju. Doduše, neko vrijeme...

...čitavih osamdesetak godina, od kraja I. svjetskog rata do nezavisnosti, on je pomalo prešućivan. Ali ja sam sebi to objasnio ovako: ima istine u onoj da kada investitor/naručilac radova nije popularan, niti graditelji i arhitekti koji su radili za njega nisu popularni.

U Crnoj Gori Knjaza i Kralja Nikolu nije bilo popularno spominjati nakon prvog svjetskog rata tako da su i njegovi graditelji bili u sjeni. Na vama u Hrvatsku je došao red jer Josip Slade Šilović još uvijek čeka svoju sintezu, još čeka da se potpuno istraži i obradi njegov dalmatinski opus, opus u Bosni, te da se obrade bitni segmenti njegove ličnosti, kao što je njegov doprinos proboju Narodne

stranke. u političkom životu ondašnje Dalmacije.

Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske je posebnim dodatkom, separatom, u svom glasilu „Crnogorski glasnik“, br. 146, obilježila ovaj iznimni kulturni događaj.

OGLEDI

Premošćavanje crnogorskoga duhovnog i kulturnoistorijskog identiteta od tradicije do savremenosti

piše: Ilija Veleu

Za tri i po vijeka trajanja *Crnogorskog principata/vladikata* između 1496/1500. i 1851. godine historijski se trajno utemeljio i afirmisao poseban duhovni i kulturnoistorijski identitet u Crnoj Gori, tokom kojeg su se ovi procesi odvijali u uslovima osvajačke vladavine Tursko-osmanlijskog Carstva. Istraživanja pokazuju da je Crnogorski principat bio specifična politička, duhovna i kulturnoistorijska pojava, koja je karakterisala jedinstveno crnogorsko društvo, zemlju i narodni kolektivitet. To je podrazumijevalo da ovakav model državnog upravljanja nije bio primijenjen kao osobeno iskustvo ni u jednoj drugoj zemlji iz regionalnog okruženja, pa ni šire na Balkanu i u Evropi. U aktuelnim i za to vrijeme izuzetno složenim prilikama u regionu i na široj globalnoj vojnopolitičkoj sceni ovakva je pozicija Crnoj Gori omogućavala da se iznutra samoorganizuje i da ima samoupravu kroz politički oblik aktiviranja *narodne vlasti*. Treba imati u vidu da je *samostalno narodno upravljanje* u Crnoj Gori bilo i institucionalno zaštićeno od bilo kojeg vida anarhije formiranjem *Opšte-crnogorskog zbora/sabora*. Ovakvo svenarodno upravno tijelo trebalo je da održava zajedništvo u crnogorskom kolektivitetu, a i da politički ujedinjuje poglede i ideje crnogorskih glavara, guvernadura i već pomjesne (autonomne) Crnogorske pravoslavne crkve. Me-

đutim, ono što je postalo reprezentativno za crnogorsku narodnu samoupravu manifestovalo se njenom podrškom autoritetu crnogorskih/cetinjskih mitropolita – koji su istovremeno upravljali crkvom i državom. U suštini, upravo je zbog funkcionisanja svenarodnog i crkvenog predstavničkog modela organizovanja i praktikovanja državne vlasti Crna Gora uspjela da se održi kao jedina slobodna zemlja u regionu u svojstvu formalnog protektorata evropskog dijela Turskoosmanlijskog Carstva. Istovremeno je važno naglasiti da ne samo što nije postojao historijski diskontinuitet u državotvornosti Crne Gore od početka XVI do sredine XIX vijeka, već su tada na inherentno specifičan način u crnogorskoj državi uspješno transformisani procesi i odnosi na prelasku iz feudalizma ka budućim razvojnim formama „građanskog“ društvenog uređenja.

Ako je period Crnogorskog principata u prvoj (1496–1697) i drugoj razvojnoj fazi (1697–1851) historijski održao i trajno zagarantovao tradiciju crnogorskog duhovnog i kulturnoistorijskog identiteta, u periodu od sredine XIX vijeka do prvih decenija XX vijeka uslijedilo je crnogorsko etnografsko pristupanje novom savremenom dobu.

Poslije smrti Petra II Petrovića Njegoša 1851. godine i oficijelno je bilo prekinuto vladarsko funkcionisanje Crnogorskog principata, a Crna Gora se kao država počela prilagođavati savremenim i „modernim“ oblicima ustrojjenih političkih društava po uzoru na razvijene evropske zemlje i narode. Tada su se Crna Gora i Crnogorci našli pred novim izazovom da se počne s institucionalnim reformisanjem zemlje, a da se istovremeno pristupi i pokušajima preobražaja kulture življenja. Prodor novih globalnih razvojnih tendencija u crnogor-

sko društvo počeo se osećati i najavljivati još za vladavine Petra II Petrovića Njegoša, kad su se s njegovim kulturnim i književnostvaralačkim potencijalima specifičnosti crnogorskog narodnog identiteta postepeno približavale tadašnjim evropskim kulturnim vrijednostima. Možda i iz tih razloga njegova vladarska uloga nije u očekivanim razmjerama unaprijedila političke i crkvene prilike u Crnoj Gori, ali je zato uspio da svojim stvaralaštvom sebi obezbijedi visoko uzdignuto mjesto u crnogorskoj kolektivnoj narodnoj i kulturnoj memoriji. Potrebu afirmisanja novog političkog i institucionalno-upravnog ustrojstva u zemlji Njegoš je ispunjavao podržavanjem neoprosvjetiteljskih i ideja nacionalnog preporoda, koje je mobilisao i kulturološki oživotvorio kroz organizovanje obrazovnih procesa u svojoj rezidenciji (poznatoj kao *Biljarda*)¹ – kao nastavak prve otvorene crnogorske svjetovne škole u Cetinjskom manastiru 1834. godine.² Sljedstveno, ako Petar II Petrović Njegoš politički, vojno ili crkveno i nije izdigao Crnu Goru do očekivanih stremjenja crnogorskih glavara, gubernadura i naroda – tada je svojim intelektualnim i stvaralačkim potencijalom uspio crnogorsku kulturu i književnost približiti aktuelnim evropskim stvaralačkim i idejnim dostignućima. Pritom je Crnogorce kao narod izvukao iz anonimnosti, privlačeći ka njima širu pažnju ostalih zemalja i naroda.

Istorijski izvori i proučavanje procesa više nego

1 Petar II Petrović Njegoš započeo je gradnju svoje vladarske rezidencije u modernizovanoj cetinjskoj prijestonici 1838. godine, u kojoj je bio smješten i Senat, gostinska kuća i svjetovna škola. Prema biljaru koji je donešen u veliku centralnu salu čitava je vladarska rezidencija nazvana *Biljarda*.

2 Videti opširnije u monografiji: Петар Поповић, *Постанак и развитак прве школе у Црној Гори. Цетињска школа 1834–1934*, Београд 1934, str. 71–190.

jasno upućuju na konstataciju da je Petar II Petrović Njegoš imao istančan osećaj za najavljene globalne promjene u razvijenim evropskim sredinama i zemljama. Ali i pored toga niti u jednom periodu nije pomišljao da transformiše državni politički model Crnogorskog principata i da se on zamijeni novim reformisanim sistemom građanskog institucionalnog upravljanja crnogorskom državom. Na taj je način ovaj istaknuti intelektualac i natprosečno talentovani književni stvaralac zadržao sopstvene konzervativne političke orijentacije, s ciljem da se sačuva crnogorska državotvorna tradicija: poštujući uspostavljenu praksu i svenarodno pravilo započeto 1697. godine da je izbor državnog vladara poistovjećen i s izborom mitropolitskog poglavara u licu jedne osobe – koja je obavezno trebala pripadati dinastiji Petrovića. U prilog ovakvoj tvrdnji svjedoči i briga crnogorskog vladara i mitropolita da školuje mlada pokoljenja iz porodice Petrovića, od kojih je trebao izabrati i svojeg nasljednika koji bi vladao crnogorskom državom i vršio časnu dužnost crnogorskog mitropolita – poglavara pomjesne Crnogorske pravoslavne crkve. Pobrinuo se i za školovanje dvojice svojih sestrića, sinova Marijinih – Stefana i Petra Perovića, čiji je otac bio njegov lojalni serdar i senator Andrija Perović. Prvi od mlađih iz porodice kojeg je odredio za svojeg nasljednika je bio Pavle Perov Petrović, kojeg je poslao u Petrograd u Rusiji da uči školu. Nažalost, on je tokom školovanja preminuo u Rusiji 1842. godine. Smrt sinovca-nasljednika snažno je potresla crnogorskog državnog vladara i crkvenog poglavara, a svoju veliku tugu posvjedočio je u pismu poslatom ruskom diplomati u Dubrovniku Jeremiji Gagiću³ – ali

3 Петар II Петровић Његош, *Изabrana писма*. Избор Бранко Бањевић, приредио Јефто Миловић, Титоград 1967, str. 180–181.

i napisanom elegičnom pjesmom *Plać ili žalosni spomen na smrt mogega desetoljetnog sinovca Pavla Petrovića Njegoša, paža ego veličestva imperatora Nikolaja I-go*.⁴ Sve do smrti Njegoš je brinuo o obrazovanju i javnom autoritetnom izdizanju svog mladog pokoljenja po rodu, ali je ipak u testamentu i pred sazvanim Senatom za nasljednika odredio mladog Danila Petrovića Njegoša – karakterišući ga da se istakao kao inteligentan, sposoban, pouzdan i veoma hrabar.⁵

U kratkoj, nepunih devet godina, vladavini Danila II Petrovića Njegoša (1852–1860)⁶

4 Петар II Петровић Његош, *Пјесме*. Приредио Р. Лалић. У: *Целокупна дела Петра Петровића Његоша*. Књига I, Београд – Цетиње – Сарајево 1967, str. 149–152.

5 Л. А. Франкл, Кнез – Пјесник (Владика Раде), *Заниси*, XI/XX, св. 1–6, 1938, str. 27–35. Citat prema: Saša Brajović, *Portreti knjaza Danila I Petrovića Njegoša*, Matica crnogorska, Podgorica 2019, str. 17, fusnota 5.

6 U crnogorskoj historiografiji poznate su dvije istaknute vladarske ličnosti iz različitih perioda pod ličnim imenom *Danilo*, a pripadali su istom vladarskom rodu (odnosno dinastiji) *Petrović-Njegoš*. Crnogorska historiografija nije se trudila da za ove dvije veoma značajne nacionalne ličnosti izvrši precizniju identitetsku distinkciju preko njihovog vladarskog oslovljavanja u istorijskom narativu kao: *Danilo I Petrović Njegoš* za vladiku i crnogorskog vladara Danila (1697–1735) i *Danilo II Petrović Njegoš* za svjetovnog vladara knjaza Danila (1852–1860) – onako kakav je primjer s crnogorskim vladikama (poglavarima) i vladarima Petrom I Petrovićem Njegošem (1784–1830) i Petrom II Petrovićem Njegošem (1833–1851). Vladavinom prvog od njih, vladike Danila, počela je druga istorijska faza tzv. Crnogorskog principata/vladikata (1697–1851), kad su crnogorski crkveni poglavari (vladike, mitropoliti) i istovremeno politički vladari počeli da se biraju samo iz familijarnog roda Petrovića-Njegoša. Vladika Danilo je bio utemeljivač ove crnogorske crkvenopoglavarske i vladarske dinastije, koja je Crnom Gorom vladala dva vijeka i dvije decenije – sve do njenog državnog zgasnuća poslije Prvog svjetskog rata i Versajskog mirovnog ugovora iz 1919. godine. S druge strane, vladavina knjaza Danila je označila kraj Crnogorskog principata/vladikata – razdvajajući svjetovnu vlast od crkvenog poglavarstva, pri čemu je Crnoj Gori vratio knjaževsko državno upravno uređenje (koje je postajalo još ranije u vrijeme vladavine knjaza Vladimira Dukljanskog i dinastija Vojislavljevića, Balšića i Crnojevića). Neki dosadašnji crnogorski istraživači

najavljena je nova epoha crnogorskog državotvornog kontinuiteta, kad se politički i civilizacijski počeo premošćavati crnogorski duhovni i kulturnoistorijski identitet *od tradicije do savremenosti*. Saglasno predsmrtnom vladarskom zavjetu Petra II Petrovića Njegoša, 1. januara 1852. godine crnogorski Senat i Zbor glavara potvrdili su njegovog sinovca Danila Petrovića Njegoša za vladara Crne Gore.⁷ On se, međutim, nije u potpunosti saglasio

knjaza Danila imenuju kao „knjaz Danilo I Petrović Njegoš“. Slijedi elementarno pitanje: *Prvi* – u odnosu na kojeg drugog narednog crnogorskog vladara s ličnim imenom Danilo? U konkretnom slučaju oni zanemaruju činjenicu da je u istoj porodici ranije postojao istoimeni *vladar* vladika Danilo, utemeljivač dinastije Petrovića. Na ovaj se način ozbiljno narušava istorijski vladarski integritet vladike Danila. Zbog toga se i prilikom našeg istraživanja u ovom monografskom djelu pridržavamo kontinuiteta s crnogorskim vladarskim oslovljavanjem Petra I i Petra II Petrovića Njegoša: pritom u prethodnom poglavlju crkvenog poglavara i političkog vladara Danila oslovljavamo kao *vladika Danilo I Petrović Njegoš*, a u ovom dijelu našeg istraživanja svjetovnog vladara Danila imenujemo kao knjaza *Danila II Petrovića Njegoša*. U prilog tome napominjemo da vladika Danilo nije bio samo crnogorski crkveni poglavar, već i *državno-politički vladar* – kojega u istorijskom narativu treba imenovati kao „Prvi“ u odnosu na knjaza Danila, koji bi se posljedično imenovao kao „Drugi“. Zapravo je crnogorski istoričar Branko Pavićević postao izvor dalje nekritičke „instalacije“ imenovanja knjaza Danila s vladarskim određivanjem *Prvi*, ali bez dopunskog potvrđivanja u odnosu na kojeg drugog crnogorskog vladara iz iste dinastije Petrovića-Njegoša – kojega i nije bilo. Videti: Бранко Павићевић, *Данило I Петровић Његош. Књаз црногорски и брдски 1851–1860*. Књижевне новине, Београд 1990. Ista je monografija objavljena i u trećem tomu izabranih djela Branka Pavićevića (Podgorica 2007). Vjerovatno je do nekritičkog određenja *Prvi* za knjaza Danila došlo zbog navoda u njegovom Zakoniku: *Zakonik Danila prvog knjaza i gospodara slobodne Crne Gore i Brdah, ustanovljen 1855 godine na Cetinje*, de se takav navod odnosi na to da je on postao prvi knjaz poslije ukidanja Crnogorskog principata/vladikata – a ne kao vladarski imenovani identitet „Danilo I Petrović Njegoš“.

7 Odmah nakon smrti Petra II Petrovića Njegoša 1851. godine javila su se i druga dva pretendenta da naslijede vladarski prijesto i mitropolitsko poglavarstvo: njegov brat Pero Tomov Petrović i Đordija Savov Petrović. Pritom je još ranije Đordija Petrović bio ozbiljan kandidat i Petra I Petrovića Njegoša da ga priprema kao svojeg nasljednika, ali zbog njegove posvećenosti vojničkoj karijeri tada nije postao crnogorski vladar i crkveni poglavar.

da ispuni testament strica Petra II Petrovića Njegoša, konkretno nije se prihvatio crnogorskog crkvenog poglavarstva. To je značilo da je konačno bila prekinuta tradicija da se crnogorske vladike biraju po krvnom srodstvu i s dvostrukom ulogom mirskog/svjetovnog upravitelja i crkvenog poglavara. Tako je 1. marta 1852. godine crnogorski Senat potvrdio odluku Zbora glavara koja je preporučivala da Danilo II Petrović Njegoš bude izabran samo za mirskog vladara s titulom knjaza, a da se Crna Gora proglasi istorijskim nasljednom *knjaževinom*. Dakle, s dvije uzastopne političke odluke Zbora glavara i Senata i oficijelno je bio ukinut državno-upravni Crnogorski principat/vladikat, a novo knjaževsko uređenje Crne Gore istorijski je naslijedilo vladarsku tradiciju Vladimira Dukljanskog (989–1016), kao i dinastija Vojislavljevića (1042–1189), Balšića (1360–1421) i Crnojevića (1451–1496). Pritom je državno uređenje Crne Gore bilo prilagođeno savremenim sekularnim društvenim i političkim pojavama u razvijenim evropskim državama: odvajajući crkvu od države.

Važno je napomenuti da je državno-politička preorijentacija Crne Gore s upravnog sistema principata/vladikata u jedinstveno knjaževsko uređenje naišla na neodobravanje i suprotstavljanje Turskoosmanlijskog Carstva i turskog regionalnog vazala Srbije. Do tada je bilo uobičajeno da turska Porta sa sultanom pred velikim silama nastupa s političkim odnosom prema Crnoj Gori kao da je ona teritorija kojom vladaju, u kojoj samo povremeno crnogorske vladike organizuju pobune za

Postoje čak saznanja da je 1851. godine crnogorski Senat najprije trebao da potvrdi Pera Tomovog Petrovića za crnogorskog vladara, ali je zbog suprotstavljanja dvojice uglednijih senatora i istaknute političke podrške od strane Rusije – na početku naredne, 1852. godine ispoštovana zavjetna poruka Petra II Petrovića Njegoša da za nasljednika bude postavljen njegov sinovac Danilo.

sticanje autonomije zemlje.⁸ S druge strane, kod turskog regionalnog vazala Srbije već je bila zaživjela ideja o obnovi srednjovjekovne srpske države Nemanjića iz XIII i XIV vijeka. Zbog toga je i preorijentisanje Crne Gore u knjaževinu na čelu s crnogorskim knjazom direktno remetilo srpske političkoistorijske apetite za prisajedinjenje njenih teritorija budućem „povraćenom Carstvu“. Pritom je Srbija još ranije pokušavala osmisliti forme kojima je održavala aktuelnim sopstvena stremljenja za prisajedinjenje crnogorskog prostora – kako državnog, tako i crkvenog i kulturnog. Ovakva srpska hegemonistička doktrina bila je tajno osmišljena u posebnom političkom programu *Načertaniju* iz 1844. godine, za čiju su realizaciju nastojali dobiti direktnu podršku od velikih sila.

U tom je periodu najsnažnija podrška za stupanje i afirmaciju Knjaževine Crne Gore dolazila od Rusije, iako je ostvarivanje njenih panslovenskih ideja radi uticaja na Balkanu već predviđelo instaliranje dva prorуска politička projekta – srpski i bugarski hegemonizam. Najprije je aktiviran faktor crkvenog uticaja na pravoslavlje, koje je Rusija direktno mentorisala koristeći sve kontroverzne vojno-političke procese. Konkretno je u Crnoj Gori ruski uticaj doprinio da do izražaja dođu nametnuta shvatanja izjednačavanja istočnoppravoslavne vjeroispovijesti sa „srpstvom“. Posebno je ovakav hegemonistički konstrukt postao upotrebljiva alatka za potkopavanje crnogorskog duhovnog, kulturnoistorijskog i nacionalno-kolektivnog identiteta u razvojnim fazama crnogorskog narodnog buđenja i crnogorskog narodnog Preporoda. Moćni ru-

⁸ Danilo Radojević, *Iz povijesti hrišćanskih crkava u Crnoj Gori. Crkveno-povijesne rasprave*. Drugo, pregledano i dopunjeno izdanje. DANU, Podgorica 2010, str. 63–64.

ski propagandni ideološki aparat povremeno je uspijevaao da čak i prethodne crnogorske vladare Petra I Petrovića i Petra II Petrovića Njegoša dovede u situaciju „nacionalnog žrtvovanja“, jer su nepromišljeno počeli koristiti i izjednačavati atribuciju „srpski“ – za pravoslavne vjernike, zemlju, narod, njegovu kulturu, pa i za narodni jezik u Crnoj Gori. Svakako da je na političkom planu bio kristalizovan osećaj o posebnosti crnogorske države, crkve, naroda, kulture i narodnih običaja i vjerovanja. Nametnuti prosvjetiteljski i preporodni romantizam – da se poistovjećuju crnogorski i srpski narod kao veoma bliski, bratski narodi – iznad svega je počeo dolaziti do izražaja u dijelovima crnogorske historiografije i književnog stvaralaštva. Probijanje srpskog hegemonizma do čvršće je barijere dolazilo u crnogorskoj narodnoj kulturi, jeziku, vjerovanjima i običajima. To je u suštini održalo živim posebno usađeni korijen iz kojeg je sve do savremenosti nicao, razvijao se i davao plodove crnogorski duhovni, kulturnoistorijski i nacionalni identitet.

Kratka vladavina knjaza Danila II Petrovića Njegoša Knjaževinom Crnom Gorom bila je jedan od najdinamičnijih perioda i perioda s najviše inicijativa u viševjekovnoj istoriji zemlje i crnogorskog naroda. Najsposificije za ovog crnogorskog vladara je to što je zapostavio isticanje sopstvene vladarske harizmatičnosti za račun ambicija da Crnu Goru uzdigne u „modernu“ i savremenu državu, koju će izvući iz duboke sjenke anonimnosti i formalne turskoosmanlijske pokorenosti. S tim je ciljem istovremeno pokrenuo više ambicioznih vladarskih aktivnosti: nastavio je česta ratovanja s Turskoosmanlijskim Carstvom; vodio intenzivnu diplomatsku aktivnost kod tadašnjih

velikih evropskih sila za priznanje crnogorske nezavisnosti; tražio od njih podršku da mu se dozvoli proširenje granica Crne Gore i izlaz na Primorje; na unutrašnjem planu pokrenuo je reforme za osavremenjavanje ustrojstva crnogorskog društva prema primjeru razvijenih evropskih država; započeo proces preobražaja kulture življenja itd. Takođe treba naglasiti vladarski doprinos Danila II budućem razvoju crnogorske knjaževine kojem je bio beskrajno i požrtvovano posvećen, zbog čega su njegovi politički neistomišljenici postali izdajničke marionete austro-turske zavjere organizujući i izvršivši atentat na njega u Kotoru 13. avgusta 1860. godine.

Upravo je i zbog izuzetno angažovane uloge knjaza Danila II Petrovića Njegoša na razvojnoj transformaciji crnogorske državne tradicije u tad aktuelne tokove globalnog evropskog i regionalnog balkanskog pregrupisanja zemalja i naroda, u posljednje tri decenije crnogorska historiografija i kulturologija njemu posvetila značajnu naučnoistraživačku i interpretativnu pažnju. Pritom su u naučnoj literaturi objavljene brojne studije i prilozi, među njima posebno ističemo monografska izdanja koja su izazvala veći interes u naučno-akademskoj i u široj kulturnoj javnosti. Tako je 1990. godine Branko Pavićević objavio obimnu monografiju o „knjazu crnogorskom i brdskom“;⁹ najveći dio trećeg toma *Istorije crnogorskog naroda* Dragoje Živković je posvetio vladavini knjaza Danila Crnom Gorom.¹⁰

⁹ Бранко Павићевич, *Данило I Петровић Његош. Књаз црнoгoрски и брдски 1851–1860*. Књижевне новине, Београд 1990. Видети и у трећем тому изабраних дјела Бранка Павићевича (Подгорица 2007).

¹⁰ Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*. Tom III. *Vladavina knjaza Danila /1851–1860/ i prve godine vladavine knjaza Nikole*. Matica crnogorska, Cetinje 1998, str. 9–194.

Momčilo Šaletić je pripremio naučno-beletristički traktat s istraživačkom akribijom o ubistvu knjaza Danila;¹¹ slijedilo je objavljivanje izdanja s političkim spisima o istom crnogorskom knjazu;¹² a pomenućemo i izdanje Saše Brajović o njegovim portretima i o doprinosu crnogorskoj kulturnoistorijskoj tradiciji.¹³ Upravo i navedena naučna izdanja istraživački posvećeno i kulturološki prigodno promovisu vladavinu knjaza Danila Petrovića kao izvornu personifikaciju sadašnje samostalne i međunarodno priznate savremene države Crne Gore.

Sa savremene distance historiografskog tumačenja i kritičkog politikološkog prevrednovanja više ne ostaje dilema da je za veoma kratak period vladanja knjaz Danilo uspio da izgradi prepoznatljiv državnički format i izvan Crne Gore, uspijevajući da privuče stratešku pažnju i najmoćnijih država toga vremena da ne zapostavljaju njegovu zemlju i narod prilikom sprovođenja njihovih interesa i uticaja. Posebno je važno imati u vidu da je ovaj crnogorski vladar veoma dobro razumijevao vrijeme u kojem je vladao, a posedovao je i zavidnu političku kulturu da prepozna i da predviđa globalne procese kojima je trebalo prilagoditi buduće unapređenje i razvoj Crne Gore. To je činio s natprosečnom političkom ambicijom i s vrijednosnim vladarskim entuzijazmom za knjaza male konzervativno tradicionalne zemlje, kakva je bila Crna Gora. Knjaz Danilo je vjerovatno pravilno prepoznavao aktuelne

11 Momčilo Šaletić, *Ubiše knjaza*. Matica crnogorska: Prvo izdanje, Podgorica 2004; Drugo izdanje, Podgorica 2007; Treće izdanje, Podgorica 2020.

12 *Knjaz Danilo Petrović Njegoš – Politički spisi*. Priredio Živko M. Andrijašević. Matica crnogorska: Prvo izdanje, Podgorica 2013; Drugo izdanje 2016.

13 Saša Brajović, *Portreti knjaza Danila I Petrovića Njegoša*. Matica crnogorska, Podgorica 2019.

procesu koji su bili prioritetni i presudni za buduće globalno ustrojstvo političkih karata (mapa) zemalja i naroda u regionu Balkana i šire u Evropi. Zbog toga je i žurio da ne bi prolongiranjem dovodio u pitanje sudbinu Crne Gore, kako ne bi bilo prekasno za sticanje njene nezavisnosti i međunarodnog priznanja. Njegova vladarska vještina nije mu dozvoljavala da se odnosi politički inferiorno i da se oslanja samo na volju i interese neke od velikih sila. Vladarski je ambiciozno vodio državu ka ubrzanom napretku i reformskom konstituisanju crnogorskog društva ugledajući se na razvijene evropske države. Međutim, da bi brzo i uspješno prilagodio pokrenute reforme u crnogorskom društvu i da bi Crnu Goru razvio na za to vrijeme savremenom političkom, ekonomskom i kulturnom planu, nedostajalo mu je unutrašnje podrške i političke solidarnosti od uticajnih crnogorskih faktora. Paralelno s tim pokrenute su reforme za modernizaciju političkog, društvenog i kulturnog života izazvale nepopustivi otpor tradicionalnog konzervativnog crnogorskog društva. Dakle, upravo je i ubrzano forsiranje rekonstrukcije crnogorske države pretvorilo knjaza Danila u apsolutističkog vladara, koji nije davao prednost dijalogu s konzervativnim neistomišljenicima, surovo kažnjavajući one koji su se javno suprotstavljali njegovoj vladarskoj volji. Njegovo unutarpolitičko despotstvo doprinijelo je da stekne neprijatelje u državi, kojima nije ostavljao mogućnost da razumiju nove razvojne potrebe zemlje toga vremena. Zbog takvog odnosa knjaz Danilo je izlagan povremenim zavjerama i pokušajima ubistva. Najžešće protivnike imao je u pripadnicima uglednog crnogorskog roda Bjelopavlića, koji su organizovali zavjeru i atentat na njega u

Kotoru, 13. avgusta 1860. godine.¹⁴

Atentat i ubistvo knjaza Danila obično se shvata kao kazna za njegovu demonstraciju mnoštva ishitrenih „grešaka“, koje su proizilazile zato što nije javno promovisao i dijelio svoje napredne ideje i brigu o budućnosti države Crne Gore, ali i što odluke nije donosio uz širi politički konsenzus s crnogorskim glavarima, institucijama i crnogorskim narodom. U izvorima se posebno naglašava nerazumijevanje knjaza s crnogorskim Senatom, naročito s njegovim predsjednikom Perom Tomovim Petrovićem. Iz tih je razloga suspendovao nezavisnu vlast Senata i lično degradirao nekoliko senatora. To je izazvalo organizovanje zavjere protiv apsolutističke vladavine knjaza Danila. Ali, nakon što je razotkriven tajni plan protiv knjaza, predsjednik Senata je s nekoliko opoziciono raspoloženih senatora emigrirao u Austriju. Njihovo tamošnje prihvatanje kao azilanata značajno je narušilo crnogorsko-austrijske političke odnose.

Ipak se ne mogu donositi opšti zaključci da je tadašnji apsolutizam knjaza Danila bio do te mjere ekstreman da je onemogućavao funkcionisanje političkog i pravnog sistema u reformisanom crnogorskom državnom uređenju. O tome najbolje svjedoči donošenje novog *Zakonika*, 23. aprila (6. maja po novom kalendaru, na Đurđevdan) 1855. godine od strane knjaza Danila, kojim je reformski unaprijeđen zakonodavni i krivičnopravni sistem u državi. Zakon je nosio naslov: *Zakonik Danila prvog knjaza i gospodara slobodne Crne Gore i Brdah, ustanovljen 1855 godine na Cetinje*, a sadržao je ukupno 93 zakonopravila.¹⁵ Funkcionisanje političkog

14 Momčilo Šaletić, *Ubiše knjaza*. Matica crnogorska, Treće izdanje, Podgorica 2020.

15 Јован Р. Бојовић, *Законик књаза Данила*. Историјски

institucionalnog sistema čak je potvrđeno i u uvodu *Danilovog zakonika*: „Danilo prvi knjaz i gospodar Crne Gore i Brdah u saglasiju sa glavarima i starješinama od sve Crne Gore i Brdah ustanovljava opšti zemaljski zakonik po kom će se posad i za vazda unaprijed suditi Crnogorcima i Brđaninu, malom i velikom, bogatom i siromahu, jednako po razlogu, da svaki svoju pravicu imati može.“ Iz sadržine Danilovog Zakonika indirektno se može donijeti još jedna važna konstatacija. Naime, čvrsta odluka knjaza Danila da ne odstupa pred konzervativnim i tradicionalnim slojevima u Crnoj Gori u odnosu na reformatorske inicijative da savremeno transformišu upravni, zakonodavni i institucionalni sistem u državi vjerovatno je postala neposredni razlog što se u historiografiji njegova vladavina preuveličava kao apsolutistička i surova prema njegovim neistomišljenicima. Dakle, temeljne reforme koje je preduzeo knjaz Danilo bile su nacionalno „bolne“ za tadašnje crnogorsko konzervativno i patrijarhalno društvo, jer su one iz pozicije vladarske moći direktno nalagale da se izvrše promjene u tradicionalnoj kulturi življenja među Crnogorcima. To podrazumijeva da ličnost i vladavina knjaza Danila još uvijek nijesu dovoljno protumačene u istorijskom kontekstu, ali ni u kontekstu stečenog savremenog političkog, kulturnog i običajnog načina života u Crnoj Gori. Svakako, najvažnije od svega je bilo što je u periodu vladavine knjaza Danila prvi put u istoriji unutrašnje društveno, političko i kulturno uređenje

институт СР Црне Горе, Титоград 1982, стр. 167–185. Овај писани правни споменик је 1862. године на француски језик превео секретар књаза Данила, француз Анри Делари (Henri Dalarue). Видети: Анри Делари, *Crna Gora. Istorija, opis, naravi, običaji, zakonodavstvo, političko uređenje, zvanična dokumenta i spisi*. Sa kartom Crne Gore i susjednih zemalja od Anrija Delarija, sekretara knjaza Danila Prvog (od 1856. do 1859). S francuskog prevela Marina Vukićević, CID, Podgorica 2003, str. 84–108.

Crne Gore prilagođeno izazovu „globalnog evropskog modernizma“, jednako kao što se to mnogo ranije dogodilo s crnogorskim kulturnoistorijskim procesima.

Ako u montenegristici još uvijek nema spremnosti da se u bilo kojem pogledu promijeni stav da je knjaz Danilo samo djelimično i bez šire podrške sprovodio svoje reformske ideje u Crnoj Gori, tada se nikako ne smije zanemarivati i njegova uloga kojom je izdejstvovao zavidne uspjehe u spoljašnjim diplomatskim odnosima sa za to vrijeme uticajnijim evropskim zemljama: Rusijom, Austrijom, Francuskom, Velikom Britanijom, Prusijom i Turskom. Iznad svega toga je trajni istorijski pečat ovog crnogorskog vladara ostavio ostvarivši najveću i odlučujuću vojnu pobjedu protiv turskoosmanlijske vojske u *Grahovačkoj bici* 13. maja 1858. godine. Na taj je način knjaz Danilo II Petrović Njegoš Crnoj Gori obezbijedio zagaranovanu nezavisnost i oficijelno međunarodno priznanje, kao i definitivno razgraničenje između crnogorske i turskoosmanlijske države – koje je podržao i potvrdio međunarodni faktor. Sljedstveno ne treba zapostavljati istorijsku činjenicu da je međunarodno priznanje i određivanje teritorijalnih granica Crne Gore u periodu vladavine knjaza Danila bila ključna politička osnova da, nakon dvadeset godina, na Berlinskoj mirovnoj konferenciji 1878. godine i *de facto* bude međunarodno legitimisana nezavisnost savremene crnogorske države.

Na planu vanjske politike i diplomatije knjaz Danilo je veoma budno pratio izazove koji su proizlazili iz međunarodnih odnosa i iz interesa velikih sila, a njihovom toku prilagođavao je i crnogorsku nacionalnu poziciju. Zbog toga se i prema ovom dijelu državnog uprav-

ljanja Crnom Gorom odnosio ozbiljno, politički promišljeno i nacionalno odgovorno. Kao rijetko koji regionalni državnik on je u cjelosti shvatao složenost i kontroverznost za to vrijeme aktuelnih međunarodnih odnosa, uticaja i interesa. Zato je i krajem 1855. godine od francuskog konzula Ijasenta Ekara u Skadru zatražio da mu preporuči obrazovanog Francuza – od kojeg će učiti francuski jezik, da bi mu bio povjerljivi saradnik za vođenje vanjske korespondencije, ali i da bi učvrstio crnogorske političke odnose s Francuskom kao uticajnom zemljom koja će afirmisati crnogorske interese na međunarodnoj sceni. Anri Delari (Henri Dalarue, 1821–1861) je 1856. godine stigao u Crnu Goru, đe je do 1859. godine obavljao dužnost sekretara knjaza Danila. Ovaj obrazovani Francuz je s knjeginjom Darinkom imao najsnažniji uticaj kod mladog crnogorskog knjaza. Politički doprinos Delarija zaštititi crnogorskih državnih i nacionalnih interesa bio je od izuzetne istorijske važnosti, a posebno je njegova ličnost postala značajna kao crnogorsko-francuska karika za povezivanje i ostvarivanje međudržavnih interesa. Istovremeno treba istaći i pregovaračku ulogu ovog Francuza prilikom crnogorske zavjere s ciljem žestokog poraza turskoosmanlijske vojske predvođene Husein-pašom u bici na Grahovcu 13. maja 1858. godine.¹⁶ Anri Delari se 1859. godine vratio u Francusku, da bi nakon smrti knjaza Danila II Petrovića Njegoša 1860. godine bio pozvan od njegovog nasljednika – knjaza Nikole Petrovića Njegoša. Bolest ga je, međutim, ubrzo prinudila da se vrati u Francusku, đe je u Parizu i preminuo 1861. godine. Važnije je od svega istaći da je tokom trogo-

¹⁶ Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*. Tom III. *Vladavina knjaza Danila /1851–1860/ i prve godine vladavine knjaza Nikole*. Matica crnogorska, Cetinje 1998, str. 124–126.

dišnjeg boravka u Crnoj Gori Anri Delari bio podstaknut da na francuskom jeziku napiše i dvije knjige o ovoj maloj slovenskoj zemlji, u kojima su sadržani značajni podaci o njoj: *Le Monténégro. Histoire, description, mœurs, usages, législation, constitution politique, documents et pièces officiels* (Crna Gora. Istorija, opis, naravi, običaji, zakonodavstvo, političko uređenje, zvanična dokumenta i spisi);¹⁷ kao i *Voyage au Monténégro* (Putovanje u Crnu Goru) – obje objavljene u Parizu 1862. godine.

Kao što smo gore naglasili, knjaz Danilo nije stupio da upravlja Crnom Gorom po inerciji – prema dotadašnjem tradicionalnom principu dinastičkog nasljedstva, već se to dogodilo uzajamno potvrđenom institucionalnom odlukom crnogorskih glavara i Senata.¹⁸ Za njegovo postavljenje na poziciju vladara ipak je bila presudna podrška Rusije, koja je izrazila i političku saglasnost da Crna Gora transformiše svoj upravni sistem od principata/vladikata u knjaževinu. S ruske strane očekivalo se da crnogorski knjaz Danilo ostane lojalan njoj, kao svojoj „pokroviteljki“. Upravo je preko „pokroviteljskog“ odnosa Rusija direktno uticala da se Knjaževina Crna Gora ne distancira od ranije nametnute panslovenske ideje forsiranja *hegemonističkog integralizma: jednorodni i jednovjerni*. Posebno su pokušaji da se zadrži ovakav panslovenski i svepravoslavni ideološki projekat u Crnoj Gori išli u prilog tadašnjeg srpskog velikodržavnog ekspanzionizma, koji je politički i crkveno čuvala Rusija.

¹⁷ Knjiga je prevedena i objavljena na crnogorskom jeziku 2003. godine. Videti: Anri Delari, *Crna Gora. Istorija, opis, naravi, običaji, zakonodavstvo, političko uređenje, zvanična dokumenta i spisi*. Sa kartom Crne Gore i susjednih zemalja od Anrija Delarija, sekretara knjaza Danila Prvog (od 1856. do 1859). S francuskog prevela Marina Vukićević. CID, Podgorica 2003.

¹⁸ Živko M. Andrijašević i Milan Šćekić, *Crnogorski vladari*, Dnevne novine, Podgorica 2018, str. 194.

Zato se u tadašnjoj Srbiji pritajeno ideologizovao vojni i politički „povratak“ državnih granica istorijske „Stare Srbije“ Nemanjića, čijim su sastavnim prostorom smatrani prostor Crne Gore i teritorije ostalih pravoslavnih slovenskih sredina regiona. Međutim, u javnom političkom deklarisanju aktuelni srpski stratezi sve su naglašenije upozoravali da Srbija nije u mogućnosti da opstane u svojim postojećim granicama – već su se pozivali na jednorodno slovensko i jednovjerno pravoslavno savezništvo i jedinstvo sa zemljama i narodima u regionu.¹⁹ U stvari je sasvim jasno da je tada još uvijek bio aktuelan srpski politički koncept za rješavanje „istočnog pitanja“, sadržan u ranijem tajnom programu za sprovođenje spoljašnje nacionalne politike Srbije poznatom kao *Načertanije* (*Nacrt*) – koji je krajem 1844. godine napisao srpski ministar unutrašnjih poslova Ilija Garašanin, a za potrebe srpskog kneza Aleksandra Karađorđevića (1842–1858).²⁰ Da je odnos Srbije prema Crnoj Gori bio samo ekspanzionistički, a ne jednorodno i jednovjerno saveznički – svjedoči njeno držanje po stra-

¹⁹ Васа Чубриловић, *Историја политичке мисли у Србију XIX века*. Просвета, Београд 1958, стр. 171–172; Radovan Radonjić, *Crnogorska politička kultura*. Matica crnogorska, Podgorica 2021, str. 246–247.

²⁰ Smatra se da je ded Ilije Hadži-Milutinovića Garašanina bio trgovac Hadži Milutin Savić, porijeklom iz Bjelopavlića u Crnoj Gori, odakle se porodica preselila u srpsko selo Garaši kod Arandelovca.

U sadržinskoj osnovi tajnog *Načertanija* bila je projektovana srpska hegemonistička ideologija koja je bila zastupljena u vojnoj i političkoj strategiji Srbije od četrdesetih godina XIX vijeka do kraja Prvog svjetskog rata, a povremeno i dalje – sve do savremenosti među pojedincima romantičarski impresioniranim istorijskom „nacionalnom mitomanijom“. Strateška Garašaninova ideologija u ovom tajnom dokumentu bila je hegemonistička, koja je preporučivala da Srbija ima istorijsko i „sveto pravo“ (svepravoslavno prim. aut.) da priprema Srbe i ostale pravoslavne slovenske narode iz regiona da sa srpskom državom stupe u zajednicu, koja se trebala zasnivati na velikom srpskom carstvu cara Dušana iz XIV vijeka.

ni prilikom crnogorsko-turskog rata. Srpsko distanciranje od vojnog uključivanja razgnjevilo je crnogorskog knjaza Danila, pa je psovaka i pogrdnim reakcijama srpskom knezu iskazao nezadovoljstvo njegovom vladom i narodom Srbije što se uz Crnogorce i oni nisu digli da ratuju protiv Turaka. Čak je tokom boravka u Beču javno poručio Srbiji da nikad više neće biti prijatelj srpskog naroda niti njihovog kneza.²¹

Treba imati u vidu da knjaz Danilo II Petrović Njegoš nije imao naivni politički odnos prema nametanju ruskog ili srpskog hegemonističkog integralizma. Zato je i preusmjeravao crnogorske diplomatske napore da poziciju Crne Gore prilagodi interesima ostalih evropskih sila, s ciljem da nezavisnost njegove zemlje ne bude žrtvovana kroz njihovo međusobno strateško potkusurivanje prilikom već izvjesne buduće podjele Turskoosmanlijskog Carstva. Crnogorski politikolog i istoriograf Radovan Radonjić uradio je najupečatljiviju stručnu istorijsko-politikološku analizu diplomatskih aktivnosti knjaza Danila u odnosu na regionalne i globalne evropske odnose u funkciji oficijelnog međunarodnog priznanja crnogorske državne nezavisnosti.²² Napominjemo da Radonjić pravilno konstatuje da crnogorski knjaz nije prihvatao kakva god formirana zajedništva zemalja i naroda po principu jed

norodnih i jednovjernih savezništava, koja će Crnu Goru lišiti svih već stečenih prava državne i nacionalne nezavisnosti i slobode. Naime, na veoma jasan način se knjaz Danilo distancirao od prethodnog povremenog crnogorskog

21 Драг. Страњаковић, *Србија тијемонт Лужних Словена 1842–1852*, Београд 1932, стр. 44.

22 Radovan Radonjić, *Crnogorska politička kultura*. Matica crnogorska, Podgorica 2021, str. 245–261.

odnosa prema ideji „preporoda“ pod ruskim patronatom za sloveno-srpsko ujedinjenje, „u kome gotovo i da nije bilo granice žrtvovanja sopstvenih životnih radi imaginarnih ‘opštih’ interesa“.²³

Knjaz Danilo je crnogorsku vanjsko-političku diplomatiju aktivirao naročito pred održavanje *Pariske mirovne konferencije* 30. marta 1856. godine, na kojoj je trebalo politički sankcionirati ishod završenog Krimskog rata (1853–1856). On je tada lično otputovao u Beč da bi normalizovao odnose s Austrijom, a pisanim putem obratio se pruskom kralju Fridrihu Vilhelmu IV (1840–1861) i francuskom caru Napoleonu III Bonaparti (Charles Louis Bonaparte, predsjednik Druge Francuske Republike /1848–1851/ i caru Drugog Francuskog Carstva /1852–1870/). Crnogorski je knjaz ubjeđivao moćne evropske vladare da zaštite nezavisnost Crne Gore i da podrže njeno teritorijalno proširenje radi bržeg ekonomskog razvoja. Na Pariskoj konferenciji učestvovali su opunomoćeni predstavnici Austrije, Francuske, Velike Britanije, Rusije, Turske i Sardinije (Sardegna, Sardigna – ostrvo i autonomni region u Italiji). U usvojenom zapisniku s Konferencije navodi se izjava turskog predstavnika Ali-paše da Visoka Porta Crnu Goru smatra sastavnim dijelom Turskoosmanlijskog Carstva i da nema namjeru da podrži promjenu postojeće situacije. Ovako usvojena izjava turskog predstavnika podstakla je ozbiljnu političku zabrinutost crnogorskog knjaza da mirovni dogovor sankcioniše samostalnost i nezavisnost Crne Gore. Odmah je reagovao pisanim putem oštrim protestom i memorandumom kod ministara vanjskih poslova

23 Ibidem, str. 248.

zemalja učesnica Pariske konferencije:²⁴

„Ekselencijo,

Na konferencijama u Parizu, u prisustvu opunomoćenika svih velikih sila, Ali-paša je izjavio da Porta smatra Crnu Goru svojom provincijom. Ova izjava je neodrživa. Crnogorci bi prije imali prava da pretenduju na polovinu Albanije i na čitavu Hercegovinu, jer su moji prethodnici, nezavisni kneževi Crne Gore, zetski vojvode, nekada pošedovali te teritorije, dok Turci nijesu nikada pošedovali Crnu Goru.

Molim Vašu Ekselenciju da primi ovaj protest.

Cetinje, 19/31. maj 1856.

Knjaz Crne Gore i Brda

Danilo Petrović Njegoš“

Sadržina *Memoranduma* knjaza Danila već je poznata široj istoriografskoj javnosti, objavljena je u prvoj knjizi *Zbornika dokumenata* za period 1796–1916.²⁵ Na kraju su glavne zahtjeve Crnogorci anotalirali u četiri tačke:

1. Da se nezavisnost Crne Gore prizna diplomatskim putem.
2. Da se prošire granice Crne Gore prema Hercegovini i Albaniji.
3. Da se crnogorska granica prema Turskoj utvrdi onako kao što je utvrđena prema Austriji.
4. Da se Crnoj Gori ustupi Bar, koji je na njenoj granici i na moru.

24 Anri Delari, *Crna Gora. Istorija, opis, naravi, običaji, zakonodavstvo, političko uređenje, zvanična dokumenta i spisi*. S francuskog prevela Marina Vukićević. CID, Podgorica 2003, str. 110.

25 *Црногорски законици: правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе*. Књ. 1 (1796–1916). Приредили: Бранко Павићевић и Радослав М. Распоповић. Историјски институт Републике Црне Горе, Подгорица 1998, стр. 189–191.

Kao reakcija na pisano obraćanje i na Memorandum crnogorskog knjaza, tri su mu zemlje Rusija, Austrija i Francuska sugerisale da sporove riješi prihvatanjem statusa Crne Gore kao turskog *sizerenstva*.²⁶ Ali bi se i pri eventualnom prihvatanju turskog sizerenstva od strane knjaza Danila to različito odražavalo na interese velikih sila. Zato je poslije Pariske konferencije crnogorski knjaz nastavio s upornim diplomatskim reakcijama i odnosom nastojao da velike evropske sile crnogorsko pitanje riješe uz teritorijalna proširenja i međunarodnim priznanjem nezavisnosti Knjaževine Crne Gore. Istovremeno je pozivao da se međunarodno priznanje njegove zemlje ostvari s već aktuelnim i u svijetu promovisanim političkim principima: pravo na neometano vlastito fizičko postojanje; pravo suvereniteta; pravo na poštovanje političkog personaliteta; pravo na odnose reciprociteta itd.²⁷

Nakon što su iscrpljena gotovo sva diplomatska i politička sredstva da se velike sile ubijede da jednodušno stanu na stranu ostvarivanja crnogorskih političkih zahtjeva, knjaz Danilu nije preostalo ništa drugo nego da izvrši

26 *Sizerenstvo* je kao politički državno-upravljački termin uvedeno prvi put da bi se konkretizovali odnosi između Turskoosmanlijskog Carstva i susjednih zemalja. Vladar države *sizeren* je imao pravo da naplaćuje porez i da upravno slijedi spoljašnju poziciju drugog naroda ili države, odnoseći se pritom prema njima kao vazalna ili tributarna država.

27 Još jednom napominjemo da je temeljna istorijsko-politikološka analiza tadašnjih odnosa velikih sila prema Crnoj Gori i pozicioniranja knjaza Danila radi balansiranja njihovih različitih interesa veoma studiozno iznešena u istraživanjima Radovana Radonjića. Viđeti: Radovan Radonjić, *Crnogorska politička kultura*, str. 251–256. Takođe ukazujemo na istraživanja Dragolja Živkovića, koji je izvršio konkretne istoriografske analize napora knjaza Danila da objasni poziciju i interese Crne Gore kod diplomata evropskih velesila u periodu od završetka Pariske konferencije do velike vojne pobjede u Grahovačkoj bici. Viđeti: Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*. Tom III. *Vladavina knjaza Danila /1851–1860/ i prve godine vladavine knjaza Nikole*. Matica crnogorska, Cetinje 1998, str. 92–109.

državne reforme prema primjeru razvijenih evropskih zemalja – kao i da se vojno organizuje da bi samostalno oslobodio Crnu Goru turskoosmanlijske zavisnosti.

Početak vladavine knjaza Danila nastavljeni su česti vojni sukobi Crne Gore i Turske. Izvjesni distancirani odnos velikih sila prema rješavanju crnogorskog pitanja nakon Pariske konferencije još je odlučnije mobilisao knjaza i vojne stratege da se odluče za pokretanje svecrnogorskog ustanka. Već je krajem 1857. i početkom 1858. godine u ustaničkom štabu u Zupcima bilo regrutovano više od 5000 crnogorskih ustanika, kojima se pridružilo više crnogorskih uskočkih četa. Poslije nekoliko ustaničkih sukoba odigrala se i odlučujuća *Grahovačka bitka* između 10. i 13. maja 1858. godine, đe su se vojno obračunali vrhovni zapovjednik turske vojske Husein-paša i glavni komandant cjelokupne crnogorske vojske – vojvoda Mirko Petrović Njegoš, stariji brat knjaza Danila.²⁸ Odlučujuća crnogorska pobjeda vojvode Mirka Petrovića dogodila se nakon dogovorenog četvoročasovnog primirja 12. maja, kada su do izražaja došle njegove vješte vojničke strategije premještanja i pregrupisanja crnogorske vojske oko Grahovca. Istovremeno je te noći u šator Husein-paše stigao sekretar crnogorskog knjaza, Francuz Anri Delari, učestvujući u vojnoj zavjeri da se pripremaju pregovori za crnogorsko-tursko primirje pod pokroviteljstvom velikih sila. Pregovore je u Trebinju trebalo da vode knjaz Danilo i Kemal-efendija, a knjažev sekretar Delari je došao kod Husein-paše s preporukom da mu obezbijedi od turske vojske neometan prelaz za njegov odlazak u Trebinje. Vojnu zavje-

²⁸ Najpregledniji opis događaja prije i za vrijeme *Grahovačke bitke* videti kod: Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*. Tom III, str. 110–127.

ru je potpomogao i klobučki juzbaša Gavriilo Popović, koji je crnogorskom vojvodi Mirku tajno prenio izvještaj Čani-paše o planu Husein-paše da se vrati u Trebinje. Odstupanje Husein-paše s Grahovačkog bojišta pokazalo se kobnim po tursku vojsku jer je stekao lažnu predstavu da se crnogorska vojska povukla. Pritom su turske snage bile napadnute sa svih strana i žestoko poražene. Upravo je velika crnogorska pobjeda na Grahovcu imala odlučujući uticaj na buduće političke prilike u Crnoj Gori. Tada je zemlja značajno teritorijalno proširena,²⁹ a velike evropske sile su počele da se odnose s većim respektom prema opredjeljenju Crne Gore za nezavisnost. Upečatljivo je istaći zrelu i ispravnu odluku knjaza Danila da sve ono što prethodno nije uspijevao steći diplomatskim putem ostvari na bojnopolju. Zbog toga se i Grahovačka bitka otjelotvorila u najveći istorijski spomenik *slave crnogorskog junaštva*, koji je istovremeno simbolizovao i budnost i zrelost epohe, politiku i ličnost crnogorskog knjaza Danila II Petrovića Njegoša. Stoga bi veliko vojno dostignuće tokom Bitke na Grahovcu 13. maja 1858. godine trebalo i u sadašnjosti obilježiti tako da predstavlja praznik – *Dan crnogorske pobjede*.

Velika crnogorska pobjeda nad Turskom izazvala je fascinantnu pažnju širom Evrope, o kojoj je pisano u poznatim regionalnim i evropskim štampanim medijima. Istovremeno je crnogorska vojna pobjeda postala i ozbiljan politički povod da se pokrene međunarodna inicijativa za teritorijalno razgraničenje između Knjaževine Crne Gore i Turske. To su pitanje pokrenuli crnogorski evropski saveznici Francuska i Rusija, a zatim su se

²⁹ Smatra se da su tada Crnoj Gori pripojene oblasti: Grahovo, Rudine, Nikšićka župa, pola Drobunjaka, Tušina, Uskoci, Lipovo, Gornji Vasojevići, djelovi Kuča, Dodoši i dr.

uključile i Turska, Austrija, Velika Britanija i Prusija. Tako je već suštinski zemlja knjaza Danila sama stvorila konkretne vojno-političke uslove da se otpočne s međunarodnom arbitražom za oficijelno (de facto) priznanje ranije formalne crnogorske nezavisnosti. Za taj cilj je pokrenut suprotstavljen i u periodima žestok politički dijalog između tadašnjih velikih evropskih sila. Procrnogorski politički princip nakon turskog vojnog poraza su prvenstveno zastupali Francuska i Rusija, koje su predlagale da se teritorijalno razgraničenje Knjaževine Crne Gore i Turske odvija bez isticanja posebnih uslova. S druge strane, Turska je podržana od Austrije insistirala da dijalog oko pitanja razgraničenja ne narušava odluku Pariške konferencije, prema kojoj su teritorije Crne Gore trebale ostati kao integralni dio Turskoosmanlijskog Carstva. U tom momentu Velika Britanija i Prusija nijesu imale jasno deklarisan stav po tom pitanju i čekale su da se prilagode ishodu koji prevlada. Žestoko suprotstavljeni diplomatski dijalog bio je posljedica različitih strateških interesa prema Crnoj Gori svake od šest pomenutih zemalja uključenih u ovaj proces. Na prijedlog Rusije došlo se do izvjesnog kompromisa da se formira *Međunarodna komisija za razgraničenje* između Crne Gore i Turske, u kojoj bi svaka od šest zainteresovanih strana predložila po jednog člana. Usvajanje ovakvog kompromisa Turska je usloвила formiranjem *Ambadorske konferencije* u Carigradu, na kojoj bi se politički verifikovalo eventualno tehničko rješenje terenskog razgraničenja. Predloženi turski kompromis prihvaćen je i dopunjen s dva zajednička stava: da velike sile garantuju da će ubuduće Crna Gora priznavati i neće vojno ugrožavati teritorijalne granice s Turskom i s Austrijom;

kao i da prilikom donošenja završnih odluka o razgraničenju na Ambadorskoj konferenciji u Carigradu uzme učešće i predstavnik Knjaževine Crne Gore.

Sve vrijeme knjaz Danilo je budno pratio političke i diplomatske događaje na evropskoj sceni koji su bili direktno povezani s crnogorsko-turskim odnosima nakon Grahovačke bitke, ali se i neposredno koordinirao sa saveznicima u tom procesu, Francuskom i Rusijom – da rješavanje veoma složenih demarkacionih problema značajnije ne ugrozi crnogorska očekivanja.

Turska se i dalje služila opstrukcijama – ne odstupajući od nastojanja da se onemogući, ili barem prolongira, formiranje Međunarodne demarkacione komisije. Međutim, novonastali uslovi poslije crnogorske vojne pobjede na Grahovcu politički su limitirali tursku poziciju da bi se ona mogla izričito suprotstavljati stavovima ostalih pet evropskih zemalja. Čak je postignuta i saglasnost da u sastav Međunarodne komisije za razgraničenje bude uključen i crnogorski predstavnik. Prva šednica Komisije održana je 24. jula 1858. godine, a već nakon četiri dana, 28. jula, njeni stručni članovi, predstavnici svih sedam zemalja, započeli su demarkacione aktivnosti na terenu. Njihov je posao bio izuzetno složen, jer nije bilo dovoljno samo precizirati topografsko-kartografske podatke duž graničnog terena, već su prilike dodatno komplikovane rješavanjem imovinskih prava na zemljištu s jedne i druge strane duž granice između Crne Gore i Turske. Međunarodna komisija za razgraničenje obavljala je operativni i terenski topografsko-inžinjerski zadatak u periodu između 30. jula i 24. avgusta 1858. godine, a očekivano su tokom njenog rada dolazila do

izražaja i međusobna nerazumijevanja i suprotstavljanja. Turska se, uz podršku Austrije, suprotstavljala predloženim rješenjima ostalih članova Međunarodne komisije, pa je preostalo da svi zajedno u Dubrovniku riješe do stepena kompromisne tolerancije nastala sporna pogranična pitanja. Međutim, i dalje su među članovima Komisije ostale neusaglašene razlike u rješenjima terenskog razgraničenja između Crne Gore i Turske. Zbog toga je i odlučeno da se zapisnik sa svim pojedinačno notiranim razlikama i stavovima, predložene topografske karte i ostali dopunski materijal priloži Ambasadorskoj konferenciji u Carigradu kao politički i pravno nadležnijoj za tipologizovanje konačnih demarkacionih rješenja. Razumije se da su se prilikom rada na svih pet šednica ovog međunarodnog nadležnog tijela uz učešće ambasadora sedam zemalja članica u periodu između 14. septembra i 27. oktobra 1858. godine ponavljale međusobne razlike u stavovima i prijedlozima. Na kraju je kompromisno odlučeno da se prihvate iste demarkacije i rješenja koje je predložila Međunarodna komisija za razgraničenje tokom svojega jednomjesečnog stručnog rada na međugraničnom terenu. Istovremeno su u Carigradu usvojene i preporuke svake od sedam zemalja učesnica Ambasadorske konferencije da imenuje po jednog svog člana u *Tehničku (Komesarsku) komisiju*, koja je trebala da markira čitavu dužinu crnogorsko-turske granice standardnim međunarodnim graničnim oznakama.³⁰ Rad Ambasadorske komisije u Carigradu finalizovan je *Zapisnikom o razgraničenju*, kojim je i međunarodno ozakonjeno razgraničenje između Knjaževine Crne Gore

i Turskoosmanlijskog Carstva.³¹ Napominjemo da je u sadržini *Zapisnika* napravljen još jedan kompromis prema Turskoj, time što je izbjegnuto njen oficijelni pomen u demarkaciji s Crnom Gorom – već je ime države „Turske“ svuda zamijenjeno nazivima zemalja „Hercegovina i Albanija“. Naime, riječ je o „vještoj“ diplomatskoj formulaciji kojom je Turskoj indirektno omogućeno da sebi obezbijedi „alibi“ za političku upotrebu kako u ovom međunarodnom procesu nije pretrpjela poraz od male Crne Gore.

Protokolom s Međunarodne ambasadorske konferencije u Carigradu i *de facto* je došlo do međunarodnog priznanja crnogorske državne nezavisnosti. Svakako da do kraja nijesu ostvarena sva očekivanja knjaza Danila, kao što je bilo proširenje Crne Gore u njenim etnogeografskim prostorima i izlazak na Jadransko more. Ipak, za Crnu Goru su nastupile nove političke, kulturne i nacionalne perspektive – kad se ravnopravno pridružila zajednici evropskih država, integrišući se sopstvenim integritetom i suverenitetom. Nažalost i pored evidentnog istorijskog interesa montenegristike za knjazom Danilom u posljednje tri decenije, dosad ipak nije dovoljno sagledana njegova ispravna istorijska uloga kojom je ostvario grandiozni nacionalni dobitak za svoju zemlju i za svoj narod. U tom kontekstu mislimo na njegov doprinos ostvarenju konkretne nacionalne dobiti, kad je uspio da pokrene međunarodni diplomatski mehanizam, uz učešće

velikih sila, za rješavanje crnogorskog pitanja formiranjem Komisije za crnogorsko-tursko razgraničenje; da nadiđe prihvatanje turskog sizerenstva u interesu očuvanja crnogorske državne nezavisnosti i samostalnosti; da na otvorena vrata uvede Crnu Goru u tokove evropske diplomatije; da crnogorsko državno pitanje više ne zaobilazi globalna vanjska politika velikih sila itd. Zbog toga i knjaz Danilo nije imao razloga da bude nezadovoljan razvojem događaja u odnosu na Crnu Goru. Ovakav odnos crnogorskog knjaza nedvosmisleno se sagledava i iz njegove pisane zahvalnosti evropskim diplomatama koje su učestvovala u ovom, za njegovu zemlju, važnom međunarodnom procesu. S napomenom da se posebno zahvalio ruskom caru Aleksandru II i francuskom caru Napoleonu III za njihovu posvećenu međunarodnu podršku pri donošenju rješenja o crnogorsko-turskom razgraničenju.

Tekuće političke protivrječnosti prisutne tokom čitavog perioda rada Međunarodne komisije i Ambasadorske konferencije za crnogorsko-tursko razgraničenje ponovo su aktualizovane i radom *Tehničke (Komesarske) komisije* za postavljanje međunarodnih kota (oznaka). Demarkaciona nadležnost Komisije da na terenu sprovede plan za postavljanje graničnih kota trajala je od održavanja prve šednice u Kotoru 28. marta 1859. sve do potpisivanja finalnog izvještaja 2. februara 1860. godine. Ovaj stručni međunarodni organ je posljednji sastanak održao u Dubrovniku 26. marta 1860. godine, kada je zapisnički usvojen izvještaj o završenoj demarkaciji i proglašeno njegovo raspuštanje. Cjelokupna dokumentacija stručnog rada zajedno sa *Zapisnikom* s posljednje šednice s topografskom kartom bila je poslata

u Carigrad, a obezbijedene su i kopije za ostale zemlje članice Ambasadorske konferencije. Slijedio je posljednji sastanak Ambasadorske konferencije koji je održan 17. aprila 1860. godine u britanskoj ambasadi u Carigradu, kad su sve zemlje članice: Britanija, Turska, Austrija, Prusija, Francuska, Rusija i Crna Gora usvojile i potpisale oficijelni *Protokol* o uspostavljanju regularnih međudržavnih granica između Crne Gore i Turske. Činom potpisivanja Protokola ozvaničeno je i međunarodno priznanje državnih granica Knjaževine Crne Gore.

Svakako da međunarodni Protokol nije riješio protivrječnosti Crne Gore s Turskom i Austrijom, zbog čega su među njima nastavljeni izvjesni incidenti i nestabilnosti. No, nova međunarodna pozicija Crne Gore omogućila joj je politički ugled i van njenih granica, posebno među ostalim južnoslovenskim zemljama i narodima koji su se inspirisali crnogorskim primjerom da bi privukle širi evropski interes. To je značajno ugrožavalo interese Turske i Austrije, koje su isticale ozbiljan oprez da ne dođe do novih graničnih devastiranja na državnu štetu. Iz takvih je razloga kod njih prevladavalo mišljenje da se izuzetan uticaj crnogorskog slobodarskog primjera može spriječiti jedino ukoliko knjaz Danilo bude uklonjen s mjesta knjaževskog upravljanja Crnom Gorom. Pritom je u političko-diplomatskim krugovima Turske i Austrije inicirana ideja za pripremanje atentata na knjaza Danila. Zavjereničke ideje za organizovanje atentata na harizmatičnog crnogorskog knjaza pripremale su se u Austriji još i ranije, tokom međunarodnih aktivnosti oko crnogorsko-turskog razgraničenja. Za takav cilj mobilisana je nezadovoljna crnogorska politička emigracija, koja je

³⁰ Preciznija istraživanja o procesu crnogorsko-turskog razgraničenja videti u: Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*. Tom III, str. 127–139.

³¹ *Zapisnik* Ambasadorske komisije u Carigradu od 27. oktobra 1858. godine s precizno određenom graničnom linijom, ilustrovan priloženom *topografskom kartom* objavljen je u: *Црногорски законици: правни извори и политички акти од значаја за историју државности Црне Горе*. Књ. 1 (1796–1916). Приредили: Бранко Павићевић и Радослав М. Распоповић. Историјски институт Републике Црне Горе, Подгорица 1998, str. 192.

pristupila finalizaciji atentata na crnogorskog knjaza Danila II Petrovića Njegoša, dana 13. avgusta 1860. godine.³² Ubistvo je izvršio crnogorski emigrant Todor Kadić pucnjima iz neposredne blizine u tijelo knjaza, radi čega je specijalno došao iz Carigrada u Kotor. Sljedećeg dana, 14. avgusta, uz narodnu procesiju mrtvo tijelo knjaza Danila bilo je odnešeno i sahranjeno u hram Cetinjskog manastira, u prazni grob Sv. Petra Cetinjskog i Petra II Petrovića Njegoša.

Najupečatljivija promjena nastala u vrijeme stupanja knjaza Danila II Petrovića Njegoša na crnogorski prijesto bila je razdvajanje svjetovne (mirske) i crkvene vlasti u zemlji, pri čemu je prekinuta tri i po vijeka duga tradicija državoupravnog uređenja Crnogorskog principata/vladikata. Ovakvoj državoupravnoj transformaciji direktno je doprinio novoizabrani knjaz Danilo, koji nije dao ličnu saglasnost da naslijedi svojeg vladarskog prethodnika i na crnogorskoj mitropolitskoj dužnosti. Uz podršku Rusije i saglasnost crnogorskog Senata odlučeno je da Knjaževinom Crnom Gorom upravlja izabrani knjaz Danilo, a da Crnogorskom pravoslavnom crkvom upravlja novi mitropolit izabran iz roda porodice Petrović-Njegoš – ili iz neke druge ugledne crnogorske familije. Pritom je pravoslavna crkva u novom crnogorskom društvu dobila transformisani status duhovno-konstitutivne institucije s apsolutnom podređenošću crnogorskom knjazu i najvišim državnim vlastima. Najveće ingerencije u funkcionisanju Crnogorske pravoslavne crkve imao je knjaz, koji je stekao široka prava da odlučuje o izboru crnogorskog mitropolita (odnosno poglavara), ali i da usmjerava ili da kontroliše crkvenu politiku

32 Momčilo Šaletić, *Ubiše knjaza*. Matica crnogorska, Treće izdanje, Podgorica 2020.

i njeno cjelokupno djelovanje u unutrašnjem duhovnom životu.³³

Međutim, transformisani status Crnogorske pravoslavne crkve u novom građanskom upravnom sistemu Knjaževine Crne Gore izjednačio ju je s ostalim državnim institucijama, poput sudstva, administrativnog činovništva ili vojske i sl. Temeljne reforme u novom crnogorskom društvu koje je pokrenuo knjaz Danilo usmjeravale su glavnu državnu pažnju razvijanju vanjske političko-diplomatske aktivnosti radi međunarodnog priznanja crnogorske nezavisnosti, a izgleda da je takva strategija na neki način Crnogorsku pravoslavnu crkvu prepuštala samoj sebi: tj. u nepogodnim uslovima detronizacije (bez nasljednog, a i bez izabranog mitropolita) i hijerarhijski arhijerejskog devastiranja na sporedni plan. Knjaz Danilo je samo povremeno koncentrisao pažnju prema crkvi kada se ona aktuelizovala kao uticajni faktor u društveno-političkim odnosima i uticajima u crnogorskoj državi – kako u unutrašnjim, tako i u vanjskim procesima. Njemu je bilo određeno i apsolutno pravo da po sopstvenoj procjeni i mjerilu političkog ubjedenja određuje mjesto i ulogu Crnogorske pravoslavne crkve u prioritetima države. To nije značilo da je crnogorski vladar podrazumijevao novopostavljenu distinkciju između države i crkve kao minimiziranje, ili omalovažavanje crkvene vjersko-političke uloge Crnogorske mitropolije u tadašnjoj izuzetno dinamičnoj društvenoj misiji zemlje. U izvorima je posvjedočeno da se knjaz Danilo nije odnosio pasivno prema ugledu i autoritetu crnogorske crkve, jer je i nju smatrao jednom od važnih karika u nezavisnom funkcionisanju

33 Živko M. Andrijašević, *Crnogorska crkva 1852–1918. (Studija sa zbirka dokumenta o Pravoslavnoj crkvi u Knjaževini/Kraljevini Crnoj Gori)*. Filozofski fakultet Nikšić, Nikšić 2008, str. 69–70.

Crne Gore kao države. Zbog toga je i politički predupređivao sve pokušaje da se svana mijesaju u unutrašnju jurisdikciju Crnogorske pravoslavne crkve i da mu se s istorijske distance na tom planu ne mogu uputiti prigovori za nacionalne nedosljednosti – ili kakva god neodgovornost. Može se jedino konstatovati je da su njegovi vladarski prioriteti bili prvenstveno posvećeni vojno-političkim i diplomatskim izazovima s kojima se često suočavala Knjaževina Crna Gora. U takvim je okolnostima dopuštao da crnogorska crkva ostvaruje cjelokupni duhovni aktivizam, prvenstveno u vjeronauku, obrednim ritualima i u posvećenosti bogoslužbenom sakramentu.³⁴

Regionalni i globalni događaji pokazuju da je tada u crnogorskom društvu bilo isuviše rano da knjaz Danilo preuzme odgovornost da politički, crkveno, pa i civilizacijski pozicionira Crnogorsku mitropoliju kao odvojenu od države. Naime, od pomjesnog (narodnog) subjekta koji je zajedno s državnim aparatom integrisao duhovne i kulturne perspektive crnogorskog društva, u ovom je slučaju pravoslavna crkva postala „institucija“ apsolutno podređena svjetovnom (mirskom) vladaru i političkim vlastima. To je rezultiralo devijacijama u duhovnom životu crnogorskih hrišćanskih vjernika, koje nijesu ostale samo kao nakupljen talog u istoriji – već su nastavile da tinjaju i u savremenosti, sve do današnjeg crkvenog antagonizma.

Ipak, najveći problem je za Crnogorsku pravoslavnu crkvu izazvan neodlučnošću knjaza Danila da postavi njenog poglavara (mitropolita), što je bila njegova zakonska dužnost – saglasno novim pravnim odredbama nave-

34 Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*. Tom III, str. 168–169.

denim u odlukama crnogorskih glavara i Senata povodom proglašenja Crne Gore za knjaževinu. Izvorima je posvjedočeno da je navedenim odlukama preporučivano da se novi crnogorski mitropolit bira iz porodice Petrović-Njegoš ili iz neke od uglednih crnogorskih familija. Slažemo se s istraživačkim pretpostavkama Živka Andrijaševića da razloge što knjaz Danilo nije žurio s izborom novog mitropolita treba tražiti u njegovoj još uvijek neučvršćenoj vladavini i u izazvanoj unutar-dinastičkoj konfrontaciji. Naime, pri stupanju na dužnost prvi je crnogorski knjaz Danilo II Petrović imao ozbiljne konfrontacije sa svojim bliskim rođacima Petrovićima oko toga koji će od njih vladati Crnom Gorom. Vjerovatno zbog toga i nije pokretao izbor novog crnogorskog mitropolita u uslovima kada još uvijek nije imao dovoljno učvršćenu vlast, pa politički ne bi bilo jednostavno da zaobiđe pravo da novi crkveni poglavar bude iz njegovog roda Petrovića. Jednostavno je bio oprezan da njegovi porodični politički protivnici okupljeni oko Pera Tomovog Petrovića ne nametnu njima bliskog kandidata za novog crnogorskog mitropolita. U takvom slučaju neizbježno bi došlo do ozbiljne političke i nacionalne polarizacije crnogorskog društva: da jedni budu privrženi knjazu, a drugi mitropolitu. Zato se i toliko pažljivo odnosio spram ovog veoma značajnog pitanja za državu i crkvu, ne pokrećući ga kao prioritarnog u datim prilikama.³⁵

Rusija je još u martu 1853. godine smatrala alarmantnim odlaganje izbora crnogorskog mitropolita, ističući oprez da će u uslovima reformisanog državnog uređenja detronizovana Crnogorska pravoslavna crkva izazvati ozbiljne posljedice po razvoj i opstanak pra-

35 Živko M. Andrijašević, *Crnogorska crkva 1852–1918.*, str. 70–71.

voslavne ekumene u regionu. U stvari je ruska država pokušavala da miješajući se u izbor crnogorskog mitropolita efikasnije ostvari svoje strateške političke i crkvene interese u Crnoj Gori. Zato je u martu 1853. godine ruski diplomatski izaslanik Jegor Petrovič Kovaljevski dobio od svoje vlade punomoć da se pisanim putem obrati crnogorskom knjazu Danilu s konkretnim prijedlogom: da crnogorsko crkveno poglavarsvo dobije ostroški arhimandrit Nikodim Raičević, a da njegovo arhijerejsko rukopoloženje bude obavljeno u Petrogradu.³⁶ Međutim, knjaz Danilo nije bio spreman da se saglasi s ruskim prijedlogom da arhimandrita Nikodima izabere za crnogorskog mitropolita, za što je imao najmanje dva temeljna razloga. Prvo, zbog toga što je prijedlog da se konkretno lice izabere za pomjesnog crnogorskog crkvenog poglavara došao kao rješenje inicirano izvan Crne Gore; a drugo što je arhimandrit Nikodim bio privržen Peru Tomovom Petroviću, glavnom političkom protivniku knjaza Danila. Ipak, oficijelno neprihvatanje ruskog prijedloga knjaz Danilo je diplomatski obrazlagao navođenjem da se arhimandrit Nikodim iznenada ozbiljno razbolio, ali i da je bio u ozbiljnijoj starosnoj dobi i da ne bi mogao uspješno izvršavati ovako odgovorne dužnosti prema zemlji i hrišćanskim vjernicima.³⁷ Jednostavno knjaz Danilo nije imao povjerenja u ostroškog arhimandrita, te ga nije mogao smatrati lojalnim.

³⁶ Бранко Павићевић, *Данило I Петровић Његош. Књаз црногорски и брдски 1851–1860*. Књижевне новине, Београд 1990, стр. 156; Драгоје Живковић, *Историја црногорског народа*. Том III, стр. 170–171.

³⁷ Postoji sačuvana pisana korespondencija između knjaza Danila i ruskog diplomate u Beču Aleksandra Gorčakova, iz koje se jasno sagledavaju crnogorsko-ruski politički i diplomatski odnosi oko pitanja Crnogorske pravoslavne crkve i eventualnog izbora njenog poglavara. Videti ponovo u: Živko M. Andrijašević, *Crnogorska crkva 1852–1918.*, str. 72–76.

Takav odnos crnogorskog vladara potvrđen je i krajem 1856. godine, kada je arhimandrit Nikodim bio prinuđen da napusti Crnu Goru, pa se uz ličnu urgenciju Vuka Karadžića iz Beča preselio u Rusiju – a kao potvrđeni rusofil bio je prihvaćen da boravi u Nevskoj monaškoj lavri. Nepunu godinu kasnije tamo je i preminuo, 25. februara 1858. godine.

Već je duže knjaz Danilo prolongirao izbor poglavara Crnogorske pravoslavne crkve. Pretpostavljamo da je to činio budući prinuđen da balansira političke i crkvene prilike u Knjaževini, ali i da crnogorske interese prilagođava odnosima s velikim evropskim silama. Ovakvo inertne crkvene prilike u Crnoj Gori trajale su i do Pariske mirovne konferencije 1856. godine. Otežavajuću okolnost predstavljalo je i diskretno ignorisanje u odlukama Konferencije oficijelnog međunarodnog priznanja crnogorske nezavisnosti od velikih sila. To je još više oslabilo poziciju detronizovane (bez izabranog poglavara) Crnogorske pravoslavne crkve i izložilo je direktnijim tuđim jurisdikcijskim aspiracijama. U tom je pogledu Austrija pokušala da iskoristi nepovoljne aktuelne prilike u Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi, istakavši politički interes da se i ona umiješa u izbor njenog poglavara. Zato je i krajem 1856. godine austrijska država riješila da kao strateško sredstvo iskoristi Karlovačku mitro-

poliju, predlažući knjazu Danilu da izabrani crnogorski mitropolit bude rukopoložen od strane tamošnjeg mitropolita Josifa Rajačića.³⁸

³⁸ Josif Rajačić je bio poglavar Karlovačke mitropolije između 1842. i 1861. godine. Od 1848. godine se u tom svojstvu titulirao i nazivom „srpski patrijarh“, jer je kao dijaceza Pravoslavne crkve u Habzburškoj Monarhiji (Austriji) među pravoslavnim vjernicima bio najveći broj „Srba“ po rodu. U suštini su još od 1690. godine karlovački mitropolit stekli pravo da se titulišu crkvenim velikodostojnim činom „srpskog arhiepiskopa“, a po ukidanju Pečke patrijaršije počeli su koristiti i titulanje „patrijarh“. Od tada je i

Smatralo se da bi na taj način Crnogorska pravoslavna crkva bila podređena autokefalnoj Karlovačkoj mitropoliji, preko koje bi Austrija obezbijedila svoj politički uticaj. Posljedično i indirektno bi se gubitkom pomjesnosti crnogorske crkvene dijaceze ozbiljno umanjile političke mogućnosti da Crna Gora stekne željeno međunarodno priznanje državne nezavisnosti. U konkretni crkvenopolitički propagandni odnos Austrije direktno se uključio i karlovački mitropolit Josip Rajačić, koji je nedvosmisleno i tendenciozno naglašavao „istorijske veze između Crne Gore i Srpske patrijaršije“ još od srpske vladavine Nemanjića. Knjaz Danilo je prepoznao kao veoma providne nerealne ambicije Josipa Rajačića: da sebe i Karlovačku mitropoliju nametne kao duhovnu prevlast nad Crnogorskom pravoslavnom crkvom, nad kojom je tada nadležnost i ingerencije imao isključivo crnogorski vladar.³⁹ Zbog toga su i ovakvi devastirajući pokušaji završili kao ništavni.

Krajem 1857. godine došlo je do poboljšanja crnogorsko-ruskih odnosa, a knjaz Danilo se tada okušao da iskoristi političku povoljnost i da konačno pokrene pitanje rukopoloženja crnogorskog mitropolita u Rusiji. Početnih mjeseci 1858. godine pismom se obratio ruskom caru i ministru vanjskih poslova tražeći od njih da odobre rukopoloženje cetinjskog arhimandrita Nikanora Ivanovića za crnogorskog poglavara (mitropolita), za kojeg je naveo da

Karlovačka mitropolija postala autokefalna. Sve njene glavne odluke, kao i izbor poglavara, morale su se potvrđivati i od austrijske carske vlasti. Videti: Манојло Грбић, *Карловачко владичанство*, књ. 1–3, Карловци 1891, 1893; Радослав Грујић, *Карловачка митрополија*. *Народна енциклопедија Српско-Хрватско-Словеначка*, књ. II, И–М. Директор и уредник Ст. Станојевић. Библиографски завод, Загреб 1926, стр. 249–257.

³⁹ Драгоје Живковић, *Историја црногорског народа*. Том III, стр. 171; Живко М. Андријашевић, *Crnogorska crkva 1852–1918.*, стр. 76–78.

je njegov izbor. Odobrenje iz Rusije stiglo je još sredinom marta, poslije kojeg je arhimandrit Nikanor trebao odmah otputovati za Petrograd. Međutim, njegovo putovanje preko Zadra i Beča izazvalo je politički incident od strane austrijskih vlasti, jer je on poticao s hrvatskog primorja i bio podanik Habzburške monarhije (Austrije). Suštinski je odbijanje da mu se izda pasoš za put u Rusiju bio politički pokušaj da se crnogorski crkveni poglavar kanonski rukopoloži u Karlovačkoj mitropoliji, pri čemu bi Austrija počela da realizuje sopstvene interese za sprečavanje oficijelnog međunarodnog priznanja crnogorske državne nezavisnosti. Planirano je da se na taj način, preko anticnogorske crkvenopolitičke propagande, posredno nameće narativ da je u Crnoj Gori oduvijek funkcionisala „srpska crkva“. Ovakve tvrdnje trebale su poslužiti kao ozbiljan argument pred međunarodnom zajednicom za osporavanje i oficijelnog priznanja posebnosti crnogorske države.

Tendenciozni i neprincipijelni politički diktati koje je Austrija plasirala u odnosu na Crnogorsku pravoslavnu crkvu i crnogorsku državu samo su podstakli dodatnu diplomatsku mobilizaciju knjaza Danila da zatraži intervencije od tadašnjih crnogorskih podržavalaca na međunarodnoj sceni – Rusije i Francuske. Istaknutu ulogu u rješavanju nastalog crnogorsko-austrijskog crkvenog spora oko arhimandrita Nikanora imao je tadašnji vršilac dužnosti ruskog konzula u Dubrovniku, Konstantin Petković (1826–1889), inače pripadnik makedonskog preporoda, rođen u Bašinom Selu kod Velesa.⁴⁰ Ovaj je spor završen

⁴⁰ U svojstvu ruskog konzula u Dubrovniku pripadnik makedonskog preporoda Konstantin Petković dao je značajan doprinos afirmaciji crnogorskih nacionalnih interesa. Pored toga što se diplomatski zalagao da se spriječi austrijsko nametanje

uz diplomatske uticaje Rusije i Francuske, pri čemu je arhimandrit Nikanor dobio otpust iz austrijskog podaništva (državljanstva) i potom otputovao u Rusiju krajem septembra 1858. godine. Krajem decembra iste godine od strane Ruske pravoslavne crkve rukopoložen je za crnogorskog crkvenog poglavara s arhijerejskim činom mitropolita: „arhijerejskom cerkovnom krunom“. Konačno se nakon sedam godina otkako se odvojila crkvena od mirske vlasti u Crnoj Gori, mjeseca januara 1859. godine iz Rusije vratio rukopoloženi mitropolit Nikanor – kao prvi poglavar detronizovane Crnogorske pravoslavne crkve još od 1851. godine.

U proteklom periodu, kad je Crnogorska pravoslavna crkva bila bez izabranog poglavara, u Crnoj Gori je to pitanje tretirano kao političko, a ne kao crkveno. Ne treba zanemariti činjenicu da je i iz pozicije mirskog (političkog) vladara knjaz Danilo indirektno zamjenjivao crnogorskog crkvenog poglavara, o čemu svjedoči i njegov doprinos da se održi unutrašnje crkveno funkcionisanje. Ovo posebno naglašavamo jer je on neposredno uložio svoj vladarski uticaj da sačuva nezavisnost – auto-

srpskog crkvenog uticaja u Crnoj Gori, učestvovao je i u međunarodnoj komisiji za terensko obilježavanje kota prilikom crnogorsko-turskog razgraničenja. Takođe, Konstantin Petković je često pošećivao Crnu Goru i vladarski dvorac na Cetinju. Preokupaciju Crnom Gorom izražavao je i pisanjem knjiga o njoj i njenom narodu. Njegov doprinos afirmaciji Crne Gore vidan je u njegovoj knjizi: *Черногорія и Черногорцы*. Очерки К. Петковича. Восточний сборникъ. Санктпетербургъ 1877. Čak je i u predgovoru knjizi naveo da će „u njoj čitalac pronaći mnogo novih i interesantnih podataka, kojih nema niti u jednom djelu napisanom o Crnoj Gori u posljednje vrijeme“. Videti: Гане Тодоровски, Константин Петковиќ и Црна Гора, *Зборник Книжевно-културните врски помеѓу Македонците и Црногорците од најстари времиња до денес*, МАНУ, Скопје 1987, str. 133–139; Ilija Velev, *Македонија и Црна Гора. Културноисторијски и книжевностваралачки контекст*. Мatica crnogorska i Makedonska akademija nauka i umjetnosti (MANU), Podgorica – Skoplje 2021, str. 435.

kefalni status Crnogorske pravoslavne crkve. To je uspio ostvariti na način što je uspješno sprečavao spoljašnje političko-propagandne uticaje iz Austrije, Turske i Srbije da devastiraju jurisdikciju Crnogorske/Cetinjske mitropolije, u cilju priklanjanja kanonskoj zavisnosti Karlovačke mitropolije – odnosno da se ona smatra duhovnom tradicijom Srpske pravoslavne crkve. Upravo je iz tih razloga i knjaz Danilo dosljedno održavao politički stav da je pravo hirotonisanja crnogorskog crkvenog poglavara pripadalo Ruskoj pravoslavnoj crkvi. Inače je još 1851. godine Ruska crkva i oficijelno priznala samostalnost pravoslavne crkve u Crnoj Gori. Ubrzo, 1855. godine, to je učinila i Carigradska patrijaršija – zapisujući u Vaseljenski crkveni katalog *Sintagma* i Crnogorsku mitropoliju među ostalim tadašnjim autokefalnim pravoslavnim crkvama.⁴¹

Povezanost Nikanora (Nikole) Ivanovića s pravoslavnim crkvenim životom u Crnoj Gori datira iz perioda prije njegove hirotonije za crnogorskog mitropolita od strane Ruske crkve krajem decembra 1858. godine. Naime, 1853. godine knjaz Danilo založio se kod dalmatinskog arhijereja Stefana Kneževića da proizvede za arhimandrita Nikanora Ivanovića, očekujući da će opravdati povjerenje koje mu je lično ukazao. Još otkako je došao za arhimandrita Cetinjskog manastira, pokazalo se da je on lice koje nije primjereno rješenje za

41 Nikodim Milaš, *Pravoslavno crkveno pravo*, Zadar 1890, str. 132. O nezavisnom statusu pravoslavne crkve u Crnoj Gori za vladavine knjaza Danila svjedočanstva je ostavio i ruski konzul u Dubrovniku, pripadnik makedonskog preporoda Konstantin Petković. U njegovim zapisima istaknut je i konkretni položaj Crnogorske mitropolije u tom periodu, a zapisao je i podatak da je 1860. godine u Crnoj Gori bilo bogoslužbeno aktivnih 140 crkava i 9 manastira. Videti: *Црногорско-руски односи 1711–1918*. *Черногорско-руские отношения 1711–1918*. Зборник докумената, књ. 1, Подгорица – Москва 1992, str. 375–376.

Crnogorsku pravoslavnu crkvu. Prvenstveno se lažno predstavljao kao porijeklom Crnogorac, ali ni njegovo duhovno ophođenje na Cetinju nije bilo u skladu s njegovanjem izvorne crnogorske crkvenopravoslavne tradicije. Pod vanjskim političkim i crkvenim uticajem prvi je put na Cetinju afirmisan kult Save Nemanjića, koji dotad nije bio popularan i prihvaćan među vjernicima na prostoru Crne Gore. Čak je 1856. godine arhimandrit Nikanor i uveo proslavu Save Nemanjića u Cetinjsku osnovnu školu.⁴² Na taj način je on indirektno doprinio da se u Crnoj Gori aktuelizuje „svesrpsko pravoslavlje“ kao hegemonistička crkvena i narodnosna ideja.

Svakako da su strano porijeklo i ponašanje crnogorskog mitropolita Nikanora Ivanovića suprotno istorijskim potrebama Crnogorske pravoslavne crkve u velikoj mjeri doprinijeli da njegov izbor i postavljenje za crnogorskog poglavara traje veoma kratko: od početka 1859. do početka avgusta 1860. godine. Pozna-

42 Петар Поповић, *Цетињска школа 1834–1934*, Београд 1934, str. 93–94.

Svetiteljski kult Save Nemanjića je u Srbiji počeo afirmisati knez Miloš Obrenović, izdajući pritom i specijalnu naredbu 5. februara 1827. godine. Tada je dekretom naloženo da se praznik Savindan (14/27. januara) obavezno praznuje kao neradni dan i da se ide u crkvu, a u suprotnom se kažnjavalo plaćanjem globe crkvi, hapšenjem, pa čak i fizičkim mjerama. Ovakvu naredbu podržao je i naredni srpski knez Mihailo Obrenović izdavanjem nove naredbe 26. januara 1841. godine, kada je trebalo početi sa slavljenjem Save Nemanjića kao školskog patrona Srbije. U stvari, kasnije se svesrpska ideja o „svetosavlju“ počela animirati kao ideološko i kulturološko sredstvo za širenje velikodržavne srpske ideje. No i pored toga, kult Save Nemanjića nije se uspio duboko usaditi kao vjerski svetiteljski ideal kod crnogorskih vjernika, jer on nije postojao u crnogorskoj duhovnoj, kulturnoj i narodnoj memoriji. Sačuvani izvori svjedoče da sve do sredine XIX vijeka njegov kult nije bio njegovan niti preporučivan ni od jednog crnogorskog vladike. Pedantni istraživači ističu i podatak da u velikom korpusu književnih djela Petra II Petrovića Njegoša, niti u jednom djelu srpski svetitelj nije poslužio kao njegova autorska inspiracija. Videti: Danilo Radojević, Njegoš nikad nije spomenuo Savu Nemanjića, *Monitor*, 18, 22. II 1991; Danilo Radojević, *Iz povijesti hrišćanskih crkava u Crnoj Gori. Crkveno-povijesne rasprave*. Drugo, pregledano i dopunjeno izdanje. DANU, Podgorica 2010, str. 64–67.

to je da niti knjaz Danilo nije imao povjerljive odnose s mitropolitom Nikanorom, o čemu svjedoči i događaj kada je ranjeni knjaz odbio da ga primi prije smrti: „Neka mi ne ide na oči“. Smatra se da je takav odnos mnogo povrijedio osećanja mitropolita Nikanora, zbog čega u posmrtnoj povorci ulicama Kotora on nije nosio poglavarske odežde i nije nastavio da prati mrtvo tijelo crnogorskog vladara do Cetinja. Za takav odnos je i platio uobičajenu cijenu: bio je očeran s crnogorskog mitropolitskog trona. Najprije je brat ubijenog knjaza, predsjednik Senata vojvoda Mirko Petrović donio odluku da mitropolit Nikanor hitno bude uklonjen s poglavarskog položaja.⁴³ Odluku je potvrdio i njegov sin Nikola Mirkov Petrović Njegoš, čim je postao novi crnogorski knjaz izabran po predsmrtnoj volji knjaza Danila.

Tokom kratkog perioda vladavine knjaza Danila (1852–1860) u njegovoj Knjaževini Crnoj Gori odigralo se mnogo događaja i odlučujućih procesa, koji su sudbonosno profilisali budući razvoj crnogorskog državotvornog, duhovnog, kulturnoistorijskog i nacionalnog identiteta. Knjaz Danilo se otjelotvorio kao stožerna istorijska ličnost u Crnoj Gori, koja je premostila prelazak s jedne na drugu obalu crnogorske tradicije i savremenosti. Sljedstveno su i dobici za Crnu Goru i za Crnogorce kao poseban narod tokom vladavine knjaza Danila postali savremeni državotvorni temelj, na kojem se samo po inerciji tekućih regionalnih i globalnih procesa nastavio nadograđivati i afirmisati međunarodni suverenitet zemlje.

Dalje je slijedila vladavina Nikole Petrovića Njegoša, najprije kao knjaza (1860–1910), po-

43 Živko M. Andrijašević, *Crnogorska crkva 1852–1918. (Studija sa zbirakama dokumenata o Pravoslavnoj crkvi u Knjaževini/Kraljevini Crnoj Gori)*. Filozofski fakultet Nikšić, Nikšić 2008, str. 80–90.

tom kao kralja (1910–1918).

S imenom i ličnošću Nikole Mirkovog Petrovića povezuju se dva atributa: *posljednji* crnogorski vladar iz porodice (dinastije) Petrović Njegoš, kao i istorijski *posljednji* suvereni državnik Crne Gore. U crnogorskoj državotvornoj istoriji on se karakteriše kao obrazovana ličnost s velikim ambicijama, ali i s nedovoljnim mogućnostima da se u potpunosti posveti njihovim ostvarenjima.⁴⁴ U odnosu na svog prethodnika, strica Danila, njemu su nedostajali *crnogorsko vizionarstvo* i *crnogorski patriotizam* bez kompromisnih nacionalnih ustupaka. To je bilo presudno da ovaj posljednji crnogorski vladar dozvoli da se politički najviše međunarodno izdizanje Crne Gore poslije Berlinskog kongresa 1878. godine u periodu od četiri decenije pretvori u najdublji crnogorski pad: zgasnuće državotvornosti i njeno pretvaranje u vojni i politički plijen za potkusurivanje interesa velikih sila poslije balkanskih ratova (1912–1913) i poslije Prvog svjetskog rata (1914–1918).

Nikola Mirkov Petrović postao je knjaz Crne Gore po preporuci svojega strica, knjaza Danila, koji je ovakvu predsmrtnu zavjetnu odluku saopštio pred njegovim ocem Mirkom Petrovićem, predsjednikom Senata, i pred prisutnim crnogorskim glavarima. U tom momentu mladi Nikola još nije imao punih 19 godina, a školovao se u Parizu kao pitomac na Vojnom liceju „San Sir“. Prijestolonasljednik je bio svjedok događaja nakon atentata na knjaza Danila 1. avgusta 1860. godine, jer je nešto više od tri mjeseca boravio na Cetinju tokom školskog raspusta (vakancije). U svojstvu prijestolonasljednika održao je i oproštajni govor

⁴⁴ Radovan Radonjić, *Crnogorska politička kultura*. Matica crnogorska, Podgorica 2021, str. 262–283.

nad mrtvim crnogorskim knjazom, pozivajući crnogorski narod i glavare da zajedno nastave njegovo zaslužno djelo za zemlju. Nakon pogrebnog rituala, istog je dana obavljeno i oficijelno proglašenje Nikole Petrovića za novog vladara Knjaževine Crne Gore. Na svecnogorskom zboru na Cetinju, na prostoru između vladarske rezidencije Biljarde i Cetinjskog manastira, novi crnogorski knjaz je po završetku inauguracije položio nacionalnu vladarsku zakletvu pred crnogorskim narodom: „Ja se zaklinjem istinim Bogom, da ću vjeran biti mojemu narodu, da ću cijeloga života svojski brinuti se da mu pribavim kod stranih naroda uvažanje, a na domu bezbjednost i mir“ itd.⁴⁵

Tada je i počela nova, savremena era istorije Crne Gore, u kojoj je vladao knjaz/kralj Nikola Petrović Njegoš (1860–1918).⁴⁶

Na samom početku vladavine knjaz Nikola se suočio s rješavanjem ozbiljnih izazova pred kojima se nalazila Crna Gora u vanjskopoličkim odnosima između različitih strateških interesa velikih evropskih sila. Od novog i mladog crnogorskog vladara očekivalo se da se politički pozicionira s punom mobilnošću i spremnošću da bi izašao na kraj s posljedicama problema izazvanih poslije međunarodne ratifikacije crnogorsko-turskog razgraničenja. S jedne strane problemi su bili izazvani zbog nezadovoljstva stanovništva zatečenog s jedne ili druge strane međugranične linije, jer je bio poremećen katastarski status njihove imo-

⁴⁵ Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*. Tom III, str. 195.

⁴⁶ U crnogorskoj historiografiji ovaj posljednji crnogorski vladar titularno se pominje kako knjaz/kralj Nikola I Petrović Njegoš, imajući u vidu ponekad da se i sam oslovljavao kao „Nikola I (Prvi)“ – mada kasnije nije mogao postajati drugi istoimeni crnogorski vladar Nikola iz dinastije Petrovića Njegoša. Zato ga u našem istraživanju nazivamo jednostavno knjaz/kralj Nikola Petrović Njegoš, bez vladarske atribucije „Prvi“.

vine. S druge strane podstaknuti su još veći politički i vojni antagonizmi između Crne Gore i Turske, koji su često bili motivisani strateškim interesima velikih sila. Međudržavnim razgraničenjem nije bila zadovoljna niti jedna strana – ni Knjaževina Crna Gora ni Turska, pa su i jedni i drugi međunarodnu tehničku markaciju smatrali privremenim rješenjem. Posebno se turska strana osećala poraženom zbog devalviranja njenog političkog prestiža, jer je na Carigradskoj konferenciji s kraja 1859. godine evropska diplomatija i oficijelno priznala nezavisnost države Crne Gore, koju je Turska uvijek, pa i tada, smatrala svojom „odmetnutom teritorijom“.

Važnije je istaći da su obje strane međudržavno razgraničenje smatrale diktatom, usaglašenim s interesima velikih sila, pa su zbog toga Crna Gora i Turska naizmjenično izazivale oružane incidente da naruše prividni mir kako bi se stvorili uslovi za revidiranje razgraničenja prema svojim individualnim željama. Već su postali sve učestaliji upadi oružanih četa na jednu ili drugu stranu crnogorsko-turske granice, a takva narušavanja mira ozbiljno su zabrinjavala velike sile. Pred međunarodnim faktorom knjaz Nikola je stalno optuživao Tursku da je ona ta koja podstiče narušavanje mira, iako je sâm potajno podsticao i pomagao zagrančne oružane pobune – hrabreći ih da istraju u čestom organizovanju otpora turskoj vladavini. Tako se 1860. i 1861. godine Knjaževina Crna Gora direktno uplela u regionalne konfrontacije suprotstavljenih interesa, a ovi su procesi eskalirali i pokretanjem ustanka u Hercegovini. Ovakva nekontrolisana neprijateljstva postala su i povod za političko pokretanje čestih diplomatskih pregovora između velikih sila, koje su nastojale da putem

dijaloga i političkih rješenja spriječe izazivanje širih vojnih konflikata zbog još uvijek neriješenog „istočnog pitanja“. U međunarodnom diplomatskom angažmanu Rusija je uspjela da vrati ranije izgubljeni politički kredibilitet, pri čemu se ponovo našla u poziciji da ravnopravno s velikim silama odlučuje o važnim globalnim prilikama. Upravo se na povraćeni ruski međunarodni uticaj počeo oslanjati i crnogorski knjaz Nikola. Nove globalne političke neizvjesnosti i rizici šire vojne eskalacije postajali su sve nepredvidljiviji i zbog aktuelnih nacionalnooslobodilačkih pokreta koji su ustalasalili Italiju i Njemačku. Ovakve su prilike uticale da se podstaknu i emancipatorske tendencije u Mađarskoj, Poljskoj i u Rumuniji, a to je dodatno izazvalo krizu među zemljama i narodima koji su se još uvijek nalazili pod turskim vladarskim protektoratom.

U prilikama krajnje neiskrenog odnosa velikih sila i Turske prema ispunjenju dogovorenih mirovnih političkih obaveza u međunarodnim odnosima, novi se crnogorski knjaz nije snašao da dosljedno nastavi procrnogorsku spoljnu politiku koja se i međunarodno afirmisala za vrijeme njegovog prethodnika, knjaza Danila. Knjaz Nikola nije u cijelosti nastavio nacionalno vizionarstvo dotadašnjeg uspješno izgrađenog političkog koncepta u Crnoj Gori. Zbog toga je direktna posljedica promjene crnogorskog političkog kursa izazvala to da se vanjska državna pozicija prilagođava prihvatanju kompromisnih nacionalnih ustupaka. Posebno su se ovakve konformističke tendencije kod knjaza Nikole počele značajnije isticati nakon što je 1862. godine crnogorska vojska pretrpjela težak poraz u ratu s Turskom. Vojni je poraz izazvao tragične i ponižavajuće posljedice za Crnu Goru, jer

ovoga puta crnogorski vladar nije uspio da potvrdi nacionalnu slavu pobjedonosne Grahovačke bitke iz 1858. godine. Tada su velike sile u posljednjem momentu intervenisale da zaštite poziciju Crne Gore od teških uslova zaključenog vojnog mira s Turskom. Istovremeno se na međunarodnoj političkoj sceni ugled Crne Gore značajno umanjio, pa su i podrške velikih sila njenoj poziciji nezavisnosti i proširivanja granica ponovo zavisile od različitih interesa svake zainteresovane strane.

Devalviranje crnogorske nacionalne pozicije odvijalo se u uslovima kad su i događaji i procesi na globalnom planu postajali sve nepredvidljiviji. Takva je situacija nalagala iznalaženje novih društvenih formi i drugačijih kreativnih političkih ideja koje bi uspješnije odgovorile aktuelnim izazovima i zahtjevima vremena. Pritom su naglašeniji uticaj stekli veći evropski nacionalni pokreti, kao što su bili oni za integrisanje i ujedinjenje Italije i Njemačke. S druge strane, kod nekih evropskih država aktuelne integralističke ideje počele su se doživljavati kao pothranjivanje njihovih hegemonističkih apetita prema drugim zemljama i narodima koji su se nalazili u inferiornom položaju. Indirektno se razvoj političkih prilika u Crnoj Gori usklađivao regionalnom – balkanskom planu, jer su novi integristički pokreti postali primamljivi i inspirativni u tom dijelu Jugoistočne Evrope. U tome je prednjačila vazalna Kneževina Srbija, a u njoj su se posebno isticale integralističke i hegemonističke ideje kneza Mihaila Obrenovića tokom njegovog drugog perioda na mjestu srpskog vladara, između 1860. i 1868. godine. Njegov glavni politički cilj prvenstveno je bio ekspanzionistički: da u zajedničku državu prisajedini sve teritorije za koje se prema srpskoj nacional-

noj ideologiji *Načertaniju* smatralo da u njima ima naseljenih „Srba“, tj. Crnu Goru, Bosnu i Hercegovinu. Mihailo Obrenović je planirao ostvarivanje srpske hegemonističke ideje formiranjem integralnog balkanskog saveza. Bilo je proklamovano da se samo udruženi u Balkanski savez Srbije i ostalih balkanskih zemalja i naroda mogu osloboditi turskoosmanlijske vladavine. Za realizaciju toga cilja Srbija je zaključila savezničke dogovore s Crnom Gorom 1866. godine, s Grčkom 1867. godine i s Rumunijom 1868. godine.⁴⁷

Nepripremljenost i neodlučnost crnogorskog knjaza Nikole I da uspješnije prilagodi crnogorske državne i nacionalne interese novonastalim globalnim i regionalnim procesima doprinijele su da prihvati *konformizam* kao jedini politički pristup za potvrđivanje crnogorskog državnog pitanja u okvirima integralističkih procesa, zajedno sa srpskim i regionalnim balkanskim rješenjem.⁴⁸ Iz tih razloga više nikada nije insistirao s predlaganjem rješenja za „crnogorsko pitanje“, već je političke inicijative predstavljao kao regionalne u kontekstu širih integracija ka tzv. „balkanskom“ ili „jugoslovenskom“ pitanju. Pritom je u potpunosti devalvirao ranije unutrašnje i međunarodno političko uvjerenje da crnogorski državni status treba tretirati kao posebno rješenje u odnosu na ostale zemlje iz regiona, a sudbinu Crne Gore je samo zapleo u različite strateške interese velikih sila.⁴⁹ Nadalje se crnogorski knjaz

47 Ubrzo je, 29. maja 1868. godine, na srpskog kneza Mihaila Obrenovića izvršen atentat – kad su i politički osuđene njegove integralističke ideje.

48 U konkretnom slučaju, *crnogorski konformizam* knjaza Nikole zasnivao se na prilagodavanju državnog interesa idejama i postupcima koje su nametnuli globalni i regionalni događaji.

49 Videti opširnije u: Živko M. Andrijašević, Crnogorska državna ideja u vrijeme Nikole I Petrovića Njegoša. Prvi dio. U: *Matica*, god. I, br. 3, Podgorica 2000, str. 145–158.

počeo nekritičkije priklanjati aktuelnom doktrinarnom principu velikih sila da se u vidu ima *načelo narodnosti* prilikom rješavanja bilo kojeg od državnih pitanja, što je upućivalo prema podršci stvaranju integrisanih i većih državnih zajednica.

U konkretnom slučaju upečatljivo je istaći da je aktuelna evropska integralistička ideja istovremeno preokupirala i dvojicu novih vladara na Balkanu: Nikolu Petrovića, vladara međunarodno priznate nezavisne Knjaževine Crne Gore, i Mihaila Obrenovića, iz vazalne Kneževine Srbije. S jedne strane, njihovi su koncepti regionalne integracije zemalja i naroda prema jednakoj vjerskoj (pravoslavnoj) pripadnosti i prema srodnom (slovenskom) porijeklu imali isti prikriveni cilj – da svaki od njih bude svojevrsni „dominus“ – gospodar teritorijalno ujedinjene (savezničke) države. Zbog toga su hegemonističke ideje crnogorskog i srpskog vladara politički bile usmjeravane jedne naspram drugih: ko će od njih dvojice zadržati suverenitet vladavine. Njihove ideje ipak su se ideološki ukrštale u zajedničkom aspektu novoproklamovanog fenomena „srpstva“. Da bi se rasteretile savremene konfrontacije preokupirane istorijskim prtljagom naslijedenog crnogorsko-srpskog ideološkog narativa iz druge polovine XIX vijeka, nužno je podštetiti da politički instalirana hibridna doktrina niti po jednom osnovu nije mogla funkcionisati za spajanje dva posebno doživljena naroda u binarno integrisanom identitetu: „srpstva“, kao narodnosno samoprepoznate subjektivizacije Srba po rodu; ili „crnogorskog srpstva“, kao objektivizirane sintagme za prostor na kojem je živio samoidentifikovani crnogorski narod. Zapravo, ovakva hegemonistička ideja nije mogla izdržati test vremena da bi opstala u in-

tegrisanom identitetskom subjektivitetu – da se unutar sebe, Crnogorci ili Srbi, doživljavaju kao zajednički jednorodni „srpski“ narod. Naime, upravo se zbog neprirodnih pokušaja ideološke afirmacije nespojivog jedinstva među različitim nacionalnim identitetima u prošlosti nije uspijevalo, a ni do danas se ne uspijeva, pretočiti dva narodnosna supstrata u hibridnost Vukove teorije s načelom „Srbi svi i svuda“. Suštinski neiskreni politički odnos crnogorske i srpske strane prema realnom ostvarivanju proklamovane integralističke ideologije doprinio je da svaka strana ignoriše nacionalno ujedinjenje i da se dva po slovenskom rodu, religiji i jeziku bliska naroda udaljavaju jedan od drugog. U tom kontekstu smatramo suštinskom istoriografsku konstataciju Dragoja Živkovića: „Odnosi između Crne Gore i Srbije u drugoj polovini XIX i u prvim decenijama XX stoljeća zasnivali su se na paralelnim, iz obje zemlje ispoljenim ekspanzionističkim pretenzijama, prema kojima je svaka od njih imala ambicije da bude ‘ujedinitelj’ ‘srpstva’, s ciljem da likvidira i obezdrži, u krajnjoj konsekvenciji, izbriše s političke karte svoju suparnicu“.⁵⁰

Ipak, važnije je imati u vidu da su se hibridno ideologizovanoj političkoj doktrini ujedinjavajućeg karaktera identitetskog konstrukta „srpstva“ istovremeno suprotstavljale i uspostavljene tradicije crnogorske i srpske istorijske posebnosti. One su kroz istorijske tokove dviju zemalja i dvaju naroda izdvajale jedne od drugih posebne istorijske sudbine, a svaka je imala sopstveni put etnografske emancipacije. Kao dva etnogeografska sušeda Crna Gora (Duklja, Zeta) i Srbija (Raška) imale su periode međusobnog približavanja i proži-

50 Dragoje Živković, *Istorija crnogorskog naroda*. Tom III, str. 196.

manja, ali su se mnogo više nalazile u sudarima, konfrontacijama i u žestokim sukobima. Jednostavno, vjekovima nagomilane crnogorsko-srpske etnografske različitosti nadvladavale su u suprotstavljanju pokušajima da se njihove sličnosti po osnovu slovenskog roda integrišu u jedinstven politički, duhovni i kulturološki organizam.⁵¹ S istorijske distance za savremene je istraživače mnogo intrigantnije što knjaz, kasnije kralj Nikola Petrović nije politički doživljavao doktrinarno proklamovanje crnogorskog „srpstva“ kao štetno po crnogorski duhovni, kulturnoistorijski i nacionalni identitet. Jednostavno mu je u prvom planu bilo izdizanje lične vladarske sujete: da preko podrške politički doktriniranog „srpstva“ dođe do prestižnijeg trona eventualne integrisane crnogorsko-srpske države. Zasljepljenost željom sticanja mnogo šire vladavine udaljavala ga je od opreza da zaštiti crnogorske državne i nacionalne interese.

U prve dvije decenije vladavine knjaza Nikole Petrovića političko doktrinarno „srpstvo“ počelo se nametati do toga stepena da je isto postalo jedna od važnijih strateških ideja u crnogorskom društvu. To je širom otvorilo vrata Crne Gore srpskim hegemonističkim tendencijama, koje su poslati srpski emisari trebali

51 I u savremenom dobu svjedoci smo nažalost kako se i dalje instrumentalizuje romantičarsko hegemonističko naslijeđe s političkim manipulacijama o postojanju jednog naroda (Srbi i crnogorski Srbi) koji živi u dvije „srpske“ države. Jednaki hegemonistički narativ s porijeklom iz nacionalnih unifikacija u globalnoj evropskoj epohi nacionalromantizma iz druge polovine XIX vijeka predstavlja i savremeni bugarski ekspanzionizam prema Makedoniji i makedonskom narodu, propagirajući ekstremni asimilatorski narativ o jednom istom narodu (Bugari i Makedonski Bugari) koji živi u dvije „bugarske“ države. Ovakav istorijski produkovan međunacionalni antagonizam predstavlja civilizacijski neproduktivan anahronizam u doba XXI vijeka, kad nova globalizacija integriše narode s različitostima i sličnostima – ističući i štiteći individualna prava na samoopredjeljenje i samoizjašnjenje.

i da idejno efektuiraju. Većinu je prihvatio i sam crnogorski knjaz, lično im povjeravajući važne funkcije u državnoj administraciji – uključujući ih čak i u crnogorski politički sistem, školstvo, kulturne institucije i sl. Upečatljiv je bio primjer kada su Karađorđevići poslali svojeg agenta Milana Piroćanca da postane sekretar knjaza Nikole, s koje pozicije je trebao uticati na crnogorskog vladara da sprovodi ideju ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom.⁵² Preko crnogorskog ministra prosvjete Jovana Pavlovića i glavnog školskog nadzornika Milana Kostića počelo se kreirati politički doktrinirano „srpstvo“ i u crnogorske nastavne planove i programe. Dakle, nastavni sadržaji su trebali da indoktriniraju „srpsku svijest“ kod mlade crnogorske populacije, a šira hegemonistička propaganda usmjeravala se i prema formiranju predstave o Crnogorcima kod međunarodnog faktora, kako imaju autentično porijeklo iz „srpskog roda“. Srpski propagandni koncept denacionalizacije (odnarođavanja) izvornog crnogorskog etnikuma povezivao se s kontekstom integralističkih teza Petra II Petrovića Njegoša proklamovanih još 1835. godine: „Црногорци су Славено-Србскога колѣна као и Херцеговци и Бошнаци, и прозвали су се мѣм именовом као и ови од мѣста у коему живе“.⁵³

Šezdesetih i sedamdesetih godina XIX vijeka spoljašnji vojno-politički odnosi Crne Gore bili su najnepredvidljiviji i kontroverzniji upravo s Rusijom i sa Srbijom, zemljama koje je smatrala svojim prirodnim saveznicima. To najbo-

52 Radovan Radonjić, *Crnogorska politička kultura*. Matica crnogorska, Podgorica 2021, str. 265–266.

53 Кратки поглед на географическо-статистическо описание Црне Горе, *Грлица*. Календар црногорски за годину 1835. У Црној Гори (тј. на Цетињу). У Митрополитској књигопечатњи, str. 47.

lje posvjedočava i sam knjaz Nikola u svojim *Memoarima*, u kojima opisuje odnos Rusije prema Crnoj Gori kao uvijek problematičan i nikad lišen povoda za razne sporove. Posebno mu je smetala prepotentnost ruskih oficijelnih predstavnika u Crnoj Gori, koji su se odnosili s arogancijom i nadmenošću – kao prema „podjarmljenom narodu“. Uprkos tome crnogorski knjaz Nikola crnogorsko-ruske je odnose ocjenjivao kao istorijski najbliže i savezničke, uspostavljene još 1711. godine, smatrajući da su mu gotovo neograničeni uticaji ove velike sile garantovali bezuslovnu sigurnost da čak Rusiji povjerava i sudbinu svoje zemlje.⁵⁴

Istovremeno su i odnosi između Crne Gore i Srbije postojano bili opterećeni istorijski naslijeđenim neprijateljstvom, što je doprinosilo neiskrenom međusobnom odnosu tokom aktuelnih nesuglasica i nerazumijevanja s dviju strana u odnosu na pozicioniranja prilikom otpora protiv turske vladavine na Balkanu. Podsticanje crnogorsko-srpskog disonantnog (neusaglašenog) političkog odnosa jednih prema drugima proizilazilo je od ruske vanjske politike, čiji je kreator bio ruski resorni ministar Aleksandar Gorčakov. Srbija je s ruske strane podsticana da treba biti „pijemont balkanskih Slovena“, odnosno da ima ulogu centralne države koja će voditi ostale narode iz regiona u narodnooslobodilačkim pokretima protiv Turske. S druge strane je, pak, tendenciozno širena vijest da Rusija planira da crnogorskog knjaza Nikolu postavi na srpski vladarski prijesto, a s takvom idejom je navodno već bila saglasna Austrija.⁵⁵ Na taj način Rusiji nije bilo

54 Prema izdanju: Никола I Петровић Његош, *Мемоари*. По бједа, Цетиње – Титоград 1988.

55 Бранко Павићевић, Сздање црногорске националне државе. *Историја Црне Горе*. Књ. 4, том 1. Подгорица 2004, str. 197–198; Radovan Radonjić, *Crnogorska politička kultura*, str. 272–273.

teško da podstiče političko rivalstvo između nezavisne Knjaževine Crne Gore i vazalne Kneževine Srbije, koje je svakako išlo u prilog njenim interesima. Upravo je preko ruske politikantske kalkulacije na Balkanu indirektno ohrabrivana Srbija da ignoriše crnogorske stavove i interese, pa su čak neki srpski politički faktori i podbadali da „Crna Gora nije država, nego vojnički logor, koji ima smisla samo dokle je ratovanja“.⁵⁶ Suštinski je riječ o najdirektnijem istorijskom svjedočanstvu iz toga perioda da se Crna Gora i Srbija međusobno nijesu smatrale jedinstvenom („srpskom“) zemljom, niti su imale osećaj da crnogorski i srpski narod pripadaju jednom („srpskom“) narodu.

U našim istraživanjima o prve dvije decenije vladavine knjaza Nikole Petrovića izdvojila su se *tri momenta* koja su opredijelila buduću razvoj i emancipaciju crnogorske države i naroda u novijem i savremenom globalnom i regionalnom političkom ambijentu.

Prvo: Političke kalkulacije knjaza Nikole s evropskom integralističkom idejom i da se ona sprovede na Balkanu posredno su izazivale izvjesnu štetu tamošnjoj razvojnoj afirmaciji crnogorskog kulturnog i nacionalnog identiteta.

Drugo: Na ličnom planu, crnogorski je knjaz uspio da stekne vladarsku poziciju apsolutnog gospodara u Crnoj Gori i još uvijek nezaobilaznog partnera među vladarima velikih sila.

Treće: Iz pozicije proaktivnog vladara još značajnije je doprinio da se potvrdi međunarodno priznanje crnogorske države, a da se tokom globalnih dešavanja koja su slijedila i teritori-

56 Бранко Павићевић, *Ibidem*, str. 195–196.

jalno prošire njene granice.

U uslovima nacionalne inercije, uspostavljenog unutarnjeg državnopolitičkog balansa, kao i zemlje koja je važila za nezaobilazni faktor kod međunarodne zajednice, Crna Gora se još jednom našla pred značajnim globalnim istorijskim odlukama velikih sila. Naime, poslije nekoliko decenija kontroverznih vojno-političkih i diplomatskih odnosa, promjenljivih savezništava, veza i uticaja između velikih evropskih sila naspram Turske, konačno je došlo do otvaranja pitanja prekranja buduće geopolitičke, vjerske, kulturne i nacionalne karte naroda u Jugoistočnoj Evropi i na Balkanu. Na međunarodnoj sceni ovako je zahtjevan politički proces pokrenut da bi se pregovaralo i dogovaralo u uslovima različitog odraza globalnih i regionalnih prilika nakon ratova i političkih razrješenja već desetog po redu *Rusko-turskog rata* 1877. i 1878. godine – na odlukama privremenog *Sanstefanskog mirovnog ugovora* 3. marta 1878. godine i na *Berlinskom kongresu* od 13. juna do 13. jula 1878. godine.

U posljednjem *Rusko-turskom ratu* na ruskoj strani borio se i dio balkanskih naroda, koji su više vjekova čekali da se oslobode od tursko-osmanlijske vladavine. Među njima su bili Rumunija, Bugarska, Srbija, Crna Gora i dio ustanika iz Makedonije. Više prethodnih ratova između Rusije i Turskoosmanlijskog Carstva samo je problematizirao i činio još složenijom globalnu *Istočnu krizu*. Kriza je konačno postala aktuelnija za razrješenje od strane velikih sila nakon posljednje ruske pobjede nad Turskom. Rusko-tursko primirje bilo je iznuđeno od velikih sila, kojima nije išao u prilog ruski vojni trijumf – čija se vojska približila na samo 20 kilometara od sultanske Porte u Carigradu

(Istanbulu). Primirje je bilo uzajamno dogovoreno u Jedrenu, ali njegove odluke nijesu smatrane konačnim da bi mogle zadovoljiti i interese ostalih velikih sila. Prvobitna poslijeratna demarkacija između dvije zaraćene strane Rusije i Turske određena je na *Sanstefanskom mirovnom dogovoru* 3. marta 1878. godine, čije su odluke bile privremene i trajale su samo tri mjeseca.⁵⁷ Sanstefanskim dogovorom najveća teritorijalna proširenja među balkanskim zemljama dobile su Bugarska i Crna Gora. Ruski je prijedlog predviđao stvaranje velike bugarske države, u čijim su se granicama trebale naći teritorije današnje etnogeografske Bugarske i veći dio Makedonije – bez grada Soluna i poluostrva Halkidiki. Dogovoreno je i da Crna Gora bude teritorijalno proširena, kada je umjesto prethodnih 4400 km² državnim granicama trebala biti obuhvaćena površina od oko 15335 km².⁵⁸ Međutim, odluke Sanstefanskog dogovora nijesu postale i međunarodno oficijelne. Predviđeni direktni ruski uticaj na Balkanu preko proširenih državnih granica Bugarske i Crne Gore ozbiljno je ugrožavao globalne interese Britanije, Francuske, Italije, Njemačke i Austrougarske. Žestoke političke reakcije su dolazile i iz Grčke i Srbije, koje su se smatrale bezbjednosno ugroženim ukoliko bi se međunarodno priznala predviđena teritorijalna proširenja Bugarske i Crne Gore.

Samo nekoliko mjeseci nakon rusko-turskog Sanstefanskog dogovora, snažni međunarodni pritisak inicirao je potpisivanje novog mi-

⁵⁷ Ovaj privremeni mirovni dogovor između Rusije i Turske bio je zaključen u San Stefanu (Yeşilköy), selu zapadno od Istanbula. Prema nekim izvorima pretpostavlja se da ga je pobjednica Rusija smatrala samo preliminarnim dogovorom, koji je trebao da predstavlja osnovu za dalje pregovore s ostalim velikim silama toga vremena u Evropi.

⁵⁸ Никола I Петровић Његош, *Мемоари*. Пobjеда, Цетиње – Титоград 1988, стр. 649.

rovnog ugovora pregovaranog na *Berlinskom kongresu* – koji je održan između 13. juna i 13. jula 1878. godine. Novi mirovni kongres organizovala je Njemačka, a njime je predsjedavao Oto fon Bizmark (Otto Eduard Leopold von Bismarck-Schönhausen) – najzaslužnija politička ličnost za ujedinjenje manjih njemačkih država pod vođstvom Prusije. Potrebno je napomenuti da su odluke donešene na Berlinskom kongresu najavile istorijski pad viševjekovnog Turskoosmanlijskog Carstva, a njima je potvrđena nezavisnost države Crne Gore i priznate su kao nezavisne države Srbija i Rumunija.⁵⁹ U odnosu na Crnu Goru značajno je istaći da je njeno sanstefansko teritorijalno proširenje bilo u značajnoj mjeri korigovano, pri čemu su crnogorske državne granice bile svedene sa 15335 na 9665 km². No, važnije od toga bilo je što Knjaževina Crna Gora nije pretrpjela i političke sankcije u odnosu na potvrđivanje svog posebnog državotvornog statusa.

Još na početku vladavine knjaza Nikole Petrovića napredovanje *Crnogorske pravoslavne crkve* na kanonskom, personalnom i na organizacionom planu značajno je stagniralo zbog njenog detronizovanog poglavarskog položaja i nedovršenog jurisdikcijskog ure-

⁵⁹ Na Kongresu u Berlinu izvršena je temeljna revizija Sanstefanskog dogovora između Rusije i Turske, kad je izbrisano 18 od ukupno 29 članova njegovih odluka. Najveće teritorijalne revizije pretrpjela je hegemonistički projektovana tzv. Sanstefanska Bugarska, preko koje se ostvarivao veliki dio željenih ruskih uticaja i interesa na Balkanu. Pritom su Makedonija i Odrinsko (Jedrenska oblast) bili vraćeni Turskoj, s napomenom da je dogovoreno da veći dio makedonske teritorije postane turska provincija sa svojim ustavom i posebnim državno-pravnim statusom (kao jedna vrsta autonomije). Tada su velike sile tretirale Bugarsku kao glavnu rusku političku marionetu, zbog čega joj je bilo uskraćeno pravo da učestvuje na Kongresu – a ista je dobila status vazalne knjaževine u sastavu Turske. Preostalo je još da se Kipar nađe u političkoj interesnoj zoni Britanije, a da Bosna i Hercegovina bude pod uticajem Austrougarske.

đenja za vrijeme prethodnog vladara, knjaza Danila II Petrovića. Odmah poslije smrti knjaza Danila 1860. godine aktuelni crnogorski poglavar – mitropolit Nikanor skinut je s cetinjskog arhijerejskog trona. Ovakvu odluku Crnogorskog senata potvrdio je i tek izabrani crnogorski knjaz Nikola Petrović, koji je u pisanoj formi izvijestio dotadašnjeg poglavara o njegovom oficijelnom razrješenju s mitropolitске dužnosti. Sadržina knjaževog pisma u prijevodu s francuskog jezika glasi: „Čast mi je, Monsinjoru, da Vas izvjestim da niste više vladika na Cetinju. Vaše odsustvo na pogrebu pokojnog knjaza, Vašeg dobrotvora, uzrok je Vašeg otpuštanja. Zabranjuje Vam se da ponesete sobom ma kakav predmet koji je svojina Cetinjske crkve“.⁶⁰ Nekoliko dana po prijemu otpusnog pisma, Nikanor (Nikola) Ivanović emigrirao je u Rusiju, đe je živio na Krimu od ruske pomoći. Kasnije se vratio u Austriju, a umro je 1894. godine u Gorici i bio sahranjen u Trstu – kod crkve posvećene Sv. Spiridonu.

Nakon proćerivanja mitropolita Nikanora knjaz Nikola nije dozvolio da Crnogorska pravoslavna crkva ponovo ostane detronizovana. Zato je odmah pristupio postavljanju ostroškog arhimandrita Ilariona Roganovića za novog cetinjskog mitropolita, koji je u naredne tri godine bez oficijelne hirotonije nastavio upravljati Crnogorskom pravoslavnom crkvom kao formalni arhipastir. Njegova oficijelna hirotonija za mitropolita crnogorskog i brdskog dogodila se 23. maja 1863. godine u Petrogradu, a rukopoložio ga je mitropolit

⁶⁰ Владан Ђорђевић, *Црна Гора и Аустрија 1814–1894*. Српска краљевска академија наука и уметности, Посебна издања, књ. XLIX, Београд 1924, стр. 159. Исто видети и у: Живко М. Андријашевић, *Crnogorska crkva 1852–1918. (Studija sa zbirakama dokumenata o Pravoslavnoj crkvi u Knjaževini/Kraljevini Crnoj Gori)*. Filozofski fakultet Nikšić, Nikšić 2008, стр. 250.

petrogradski Isidor.⁶¹ Dužnost crnogorskog i brdskog poglavara vršio je sve do 1882. godine. Knjaz Nikola i mitropolit Ilarion II uspostavili su međusobno povjerljiv odnos, posvećujući zavidan politički i crkveni angažman jačanju Knjaževine Crne Gore kao države, a i kanonskom doustrojavanju Crnogorske pravoslavne crkve. Međutim, treba naglasiti da je cetinjski mitropolit kao crnogorski poglavar imao ograničene nadležnosti i ingerencije, jer je sve važne odluke morao donositi uz prethodnu saglasnost viših državnih vlasti – a ponekad se čak trebao obratiti za odobrenje i knjazu Nikoli. Saglasno vasseljenskom kanonskom pravilu i jurisdikcija Crnogorske pravoslavne crkve podudarala se s granicama Knjaževine Crne Gore, a u slučajevima kada su državne granice teritorijalno proširivane – tada su i eparhije novopripojenih oblasti postajale dio dijaceze Cetinjske mitropolije. U tom periodu stvoreni su politički i crkveni uslovi da se nastavi s učvršćivanjem autokefalnog statusa Pravoslavne crkve u Crnoj Gori. Naime, njena se dijaceza reformisala u pet protoprezviterstava: najprije su 1864. godine konstituisana tri protoprezviterstva – Njeguško, Bjelopavličko i Vasojevičko; godine 1867. formirano je četvrto – Cetinjsko; a 1868. godine ozvaničeno je i peto – Crmničko protoprezviterstvo.⁶²

Mitropolit Ilarion II je istovremeno počeo i da preciznije usaglašava crkveno-kanonska, liturgijska, bogoslovsko-patristička i paterična (monaška) pravila u crnogorskom pravoslavnom duhovnom životu. Pritom je u crnogorskoj dijacezi formiran *Duhovni sud* – u svojstvu *Sabora episkopa* (protopopova), kojim je rukovodio vladika Ilarion. Svakako da se

61 Дионисије Миковић, *Иларион Рогановић, црногорско-брдски митрополит*, Нови Сад 1891, str. 19–20.

62 Živko M. Andrijašević, *Crnogorska crkva 1852–1918.*, str. 96–97.

pristupilo i donošenju onih kanonskih uredbi, koje su nedostajale u institucionalnom ustroju Pravoslavne crkve u Crnoj Gori: obavezujuće nošenje brade za sveštenstvo; vođenje parohijskih knjiga s registrom rođenih, krštenih, vjenčanih i umrlih vjernika; popisivanje crkvene pokretne i nepokretne imovine; obezbjeđivanje knjiga za pažljivo vođenje crkvenih prihoda i rashoda i sl. Ozbiljan pristup crkvenoj organizaciji u Crnoj Gori podstakao je početak masovnije obnove starih, kao i izgradnje novih crkava i manastira. Učvršćivanje državno-političkog integriteta crnogorskoj je crkvi dodijelilo i ulogu jačanja prosvjetno-preporodnog pokreta u zemlji. Crnogorsko društvo počelo se prilagođavati razvojnim inicijativama, uslijed kojih su crkva, obrazovanje i kultura imali jednaki uticaj u diferencijaciji posebnog crnogorskog duhovnog, kulturnog i nacionalnog identiteta da bi bio otporan na uticaje tuđih asimilatorskih propagandi.

Konkretan primjer za ovakvu konstataciju predstavljaju povremeni pokušaji da se probije uticaj srpske hegemonističke ideje u crnogorsku crkvu i školstvo. Za to se pojavila prigodna prilika kada je uz materijalnu pomoć ruske crkve 1869. godine otvorena *Cetinjska*

bogoslovija, u kojoj su pored sveštenika školovani i učiteljski i administrativni kadrovi. Naime, na poziv knjaza Nikole u Cetinjsku bogosloviju došao je Milan Kostić iz Bečeja (Vojvodina), koji je istovremeno postao profesor i rektor. U tom je svojstvu učestvovao u sastavljanju Ustava Cetinjske bogoslovije, uključio se u pripremanje nastavnih planova i programa, kao i u pisanje udžbenika i priručnika. Tamo je Kostić osnovao i književno društvo „Crnogorski borac“, koje je trebalo da afirmiše prosrpske integralističke ideje iz

slične organizacije „Ujedinjena omladina srpska“. Crnogorski ga je knjaz čak postavio i za nadzornika crnogorskih osnovnih škola. Kontroverzni Milan Kostić nije se duže zadržao na Cetinju, već se vratio u Vojvodinu po završetku školske 1871/1872. godine. U dosadašnjim nedovoljnim istraživanjima nijesu precizirani razlozi njegovog odlaska s Cetinja. Obično se srijeću improvizovane tvrdnje da je morao napustiti Crnu Goru zbog izvjesnih materijalnih i zdravstvenih problema. Ipak, u izvorima se indirektno kao razlog navode i intrige na crnogorskom dvoru. Sljedstveno i razlog odlaska Milana Kostića treba povezivati upravo s njegovom prenatraglašenom prosrpskom aktivnošću u tadašnjoj političkoj, duhovnoj i kulturnoj kolijevci crnogorstva – Cetinju. Jednostavno, on je bio samo jedan među više izvanjaca (pridošlica) iz Srbije, koji su s pozicija velikodržavne srpske ideologije boravili i radili u Crnoj Gori.⁶³ Napominjemo da je u Cetinjskoj bogosloviji nastavljen obrazovni proces sve do početka rata 1876. godine, kada je došlo do prekida zbog pogoršanih uslova prilikom ratnih nepogoda. Nastava se u Cetinjskoj bogosloviji obnovila tek 1887. godine, kada je bila preimenovana u „Bogoslovsko učiteljsku školu“.⁶⁴

Posvećenost državne politike uređivanju institucija crnogorskog društva direktno je uticala i na razvoj Crnogorske pravoslavne crkve. Kao nikad ranije, knjaz Nikola je ovoga

63 O ličnoj političkoj odgovornosti koju je imao Milan Kostić tokom kratkog angažmana na mjesu profesora, rektora i nadzornika u razvoju crnogorskog školstva direktno svjedoči i njegova knjiga objavljena 1876. godine. Videti: Милан Костић, *Школе у Црној Гори од најстаријих времена до данашњега доба*. Књижара браће Јовановића, Панчево 1876.

64 Bogoslovsko-učiteljska škola na Cetinju bila je prinudena da privremeno prestane s nastavom 1905. godine, a 1908. godine u njoj je obnovljena nastava, upisivanjem učenika u četiri razreda.

puta i politički opredijelio značajnije mjesto i uticaj Pravoslavnoj crkvi u unutrašnjim odnosima, jer je primjerom drugih organizovanijih i moćnijih država njena pomjesnost trebala jačati suverenitet i integritet crnogorske države pred međunarodnom zajednicom. Knjaz Nikola je ovim uvidom demonstrirao političku kreativnost još tokom globalnih vojnih obračuna. Pritom je i u decembru 1876. godine odlučio da očekivano poslijeratno teritorijalno proširenje Crne Gore zagarantuje na način što je osnovao novu *Zahumsko-rašku episkopiju* koja je trebala biti pod jurisdikcijom Cetinjske mitropolije. Crnogorski knjaz je postavio i njenog upravitelja cetinjskog arhimandrita Visariona Ljubišu, koji je rodom bio iz Paštrovića, a bogosloviju je završio u Zadru. Svakako da je osnivanje nove episkopije van prijeratnih granica Crne Gore predstavljalo politički, a ne crkveni čin – preko kojeg je upućivana jasna poruka međunarodnoj zajednici za ostvarivanje predviđenih teritorijalnih proširenja prema Hercegovini i prema predjelima oko Tare. Uslijed toga je bilo odlučeno da se njihovim istorijskim nazivima – Zahumlje i Raška – atribuiraju formalno nova „Zahumsko-raška episkopija“, kojoj još uvijek nijesu bile tačno određene granice dijaceze.

Oficijelno osnivanje Zahumsko-raške episkopije sa sedištem u Manastiru Ostrog kod Nikšića dogodilo se septembra 1878. godine, dva mjeseca nakon što su odlukama Berlinskog kongresa bile potvrđene teritorijalno proširene državne granice Crne Gore. S tim je ciljem 8. septembra 1878. godine na Cetinju za zahumsko-raškog episkopa bio rukopoložen dotadašnji njezin upravitelj arhimandrit Visarion Ljubiša. S velikodostojničkim činom njegovoj su episkopskoj hirotoniji sasluživali

crnogorski mitropolit Ilarion II Roganović i bokokotorski episkop Gerasim Petranović.⁶⁵ Uz pomoć crnogorske države i crkve episkop Visarion preduzeo je suštinske mjere da popravi prilike u eparhijama Zahumsko-raške episkopije, primjenjujući postepeno crkvene reforme koje su prethodno bile sprovedene u Cetinjskoj mitropoliji. Među prvim uvedenim crkvenim mjerama 1880. godine bilo je obavezujuće vođenje parohijskih registara.

Odmah nakon teritorijalnog proširenja Crne Gore 1878. godine pristupljeno je podjeli pomjesne crkvene dijaceze u dvije crkveno-administrativne eparhije: *Crnogorske* sa sedištem u Cetinjskom manastiru i *Zahumsko-raške* sa sedištem u Manastiru Ostrog. Crnogorska eparhija podijeljena je na osam protoprezviterstava: Cetinjsko, Čevsko, Grahovsko-banjansko, Bjelopavličko, Lješansko, Riječko, Crmničko-primorsko i Podgoričko-zetsko. S druge je strane Zahumsko-rašku eparhiju sačinjavalo devet protoprezviterstava: Istočnobjelopavličko, Pipersko, Kučko, Bratonoško, Vasojevičko, Moračko-rovačko, Drobnjačko, Pivsko i Nikšićko. U Crnogorskoj eparhiji toga perioda bile su registrovane 84 parohije sa 86 sveštenika, pet monaha, četiri manastira i 195 crkava. U Zahumsko-raškoj eparhiji postojalo je pak 75 parohija sa 86 sveštenika, 11 monaha, 11 manastira i 71 crkvom.⁶⁶ Ovako ustrojena organizacija Crnogorske pravoslavne crkve u dvije pomenute eparhije ostala je nepromijenjena do kraja XIX vijeka, razumije se s povremenim umanjnjem ili uvećanjem parohija i broja sveštenstva, monaštva, manastira ili crkava.

Po smrti mitropolita Ilariona II Roganovića 15.

⁶⁵ Лазар Томановић, *Педесет година на престољу Црне Горе 1860–1910*, Цетиње 1910, str. 98.

⁶⁶ Živko M. Andrijašević, *Crnogorska crkva 1852–1918.*, str. 103.

januara 1882. godine na Cetinju je za novog crnogorskog crkvenog poglavara bio postavljen dotadašnji zahumsko-raški episkop Visarion III Ljubiša, a ovu arhijerejsku dužnost obavljao je u kratkom periodu od 6. novembra 1882. do aprila 1884. godine. Istovremeno je bio postavljen i za prvog ministra novoformiranog Ministarstva prosvjete Crne Gore. S tim se nadležnostima Visarion III Ljubiša posvetio sprovođenju crkveno-prosvjetnih reformi. Međutim, ubrzo se razbolio od tuberkuloze, pa je nakon smrti 1884. godine bio sahranjen u dvorištu Vlačke crkve na Cetinju.

Već narednog mjeseca nakon smrti mitropolita Visariona III knjaz Nikola je predložio arhimandrita Mitrofana Bana (s mirskim imenom Marko) za novog poglavara Crnogorske pravoslavne crkve, koji je dotad vršio dužnost administratora Zahumsko-raške eparhije. Njegovo oficijelno rukopoloženje (hirotonija) kao crnogorskog mitropolita obavljeno je avgusta 1885. godine u Petrogradu. Napominjemo da je mitropolit Mitrofan Ban (1885–1920) bio posljednji poglavar pomjesne Crnogorske pravoslavne crkve, nakon što je bila detronizovana i uključena u jurisdikciju ujedinjenih autokefalnih crkava u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) – kasnije Kraljevini Jugoslaviji. U svojstvu poglavara Crnogorske pravoslavne crkve on je administrativno upravljao i dvjema postojećim eparhijama: Crnogorskom i Zahumsko-raškom.⁶⁷ Crnogorski mitropolit

⁶⁷ Otkako je 1882. godine Visarion Ljubiša postao crnogorski poglavar, episkopski tron Zahumsko-raške episkopije ostao je bez postavljenog arhijereja sve do 1909. godine. Nadležnost upravitelja (administratora) ove crnogorske episkopije vršio je arhimandrit Mitrofan Ban, čak i u periodu kad je obavljao arhijerejsku počast kao poglavar (mitropolit) Crnogorske pravoslavne crkve. Na prijedlog mitropolita Mitrofana i sa saglasnošću knjaza Nikole postavljen je arhimandrit Kiril Mitrović za episkopa Zahumsko-raške episkopije, a njegovu je hirotoniju obavio Sinod Ruske pravoslavne crkve – u Petrogradu, maja 1909. godine.

Mitrofan Ban vjerno je pratio unutrašnje i spoljašnje političke inicijative knjaza Nikole, pri čemu su početkom XX vijeka državni vladar i crkveni poglavar zajedno doprinijeli da se crnogorsko državno uređenje uzdigne iz *knjaževine u kraljevinu* – ali i da se reorganizuje upravna hijerarhija Crnogorske pravoslavne crkve donošenjem *crkvenog Ustava*, formiranjem *Svetog Sinoda* i dvije konzistorije, organizovanjem treće crnogorske eparhije i sl. O političkim, duhovnim i kulturnim prilikama u Crnoj Gori u prve dvije decenije XX vijeka zadržaćemo se niže u studiji.

Ono što smatramo važnim za istaći o prilikama u pravoslavnoj crkvi u Crnoj Gori poslije Berlinskog kongresa 1878. godine jeste već cjelovita zavisnost duhovnog života od uticaja ruskog Sinoda. Ovakva već indoktrinirana korelacija posebno je povezivana preko obavezujućeg rukopoloženja crnogorskih poglavara i ostalih arhijereja od strane Ruske pravoslavne crkve. Uzajamna povezanost strateških odnosa ruske vanjske politike i Sinoda Ruske pravoslavne crkve prema Knjaževini Crnoj Gori i prema Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi faktografski se potvrđuje ličnim prisustvom ruskog cara Aleksandra III Aleksandroviča (1881–1894) svečanoj hirotoniji novog crnogorskog poglavara Mitrofana Bana 1885. godine. U tom kontekstu treba imati u vidu i veću (osnovnu) ambiciju Ruske pravoslavne crkve da zadrži pokroviteljstvo nad svim slovenskim pravoslavnim crkvama na Balkanu. Ruska crkvenopolitička strategija podrške panslovenskoj ideji pod pokroviteljstvom „ruskog sveslovenskog“ protektorata bila je tolerisana od strane Carigradske patrijaršije, koja je reprogramirala potisnutu istorijsku ulogu Vaseljenske hrišćanske pravoslavne ekumene. Ovakvi crkveni procesi, pokrenuti preko

doktrina političkih integralističkih ideja, na direktan su način aktivirale nacional-asimilatorske tendencije kao dio hegemonije proizašle iz preporoda i ekspanzionizma balkanskih naroda.

Direktno, ili indirektno, upravo su se preko projektovanih ruskih interaktivnih političkih modela za afirmaciju „panslovenstva“ i „svepravoslavnog bratstva“ ohrabrivale propagande srpske crkveno-prosvjetne hegemonije za potiskivanje i za prisvajanje crnogorske duhovne i kulturne tradicije. Najprije je u Crnoj Gori samo pripreman teren za budući povratak istorijskog sna o staroj Srbiji iz perioda Nemanjića, preko kojeg bi se pravoslavlje izjednačavalo sa „svesrpstvom“. U prilog tome išlo je i sve osmišljenije nametanje politički doktrinarnog „srpstva“ u Crnoj Gori, od kojeg se nijesu jasno distancirali niti knjaz Nikola Petrović – niti poglavar Mitrofan Ban. Ovako nastali *crnogorski paradoks* proizašao je iz isključive posvećenosti vladara konstituisanju međunarodno priznatog državnog integriteta i suvereniteta, kao i ostvarivanja političkog prestiža da zavlada i eventualnom integrisanom državom u kojoj bi živjeli svi „srpski narodi“. To je činio radi podrške ličnoj vladarskoj sujeti, ne posvećujući pritom svoj politički autoritet podršci crnogorskom Preporodu i nacionalnoj svijesti.

Srpske ekspanzionističke ideje teško su se mogle probiti u čvrsto autokefalno jezgro Crnogorske pravoslavne crkve. Posebno je njena jurisdiksijska pomjesnost prema crnogorskoj državnosti predstavljala najozbiljniju prepreku da se prikrije i da se prisvoji kao „srpska“ vjekovima postojeća crnogorska duhovna tradicija. Zato je i preostajalo da se aktiviraju

sporedni propagandni mehanizmi kroz političko dizajniranje dotad neprisutnog *svetosavskog* svetiteljskog i prosvjetiteljskog kulta na etnogeografskom prostoru Crne Gore, kao i da se izmišljaju legendarna predanja o navodnim ktitorstvima crkvenih i manastirskih građevina od strane srpskih vladara iz dinastije Nemanjića. Upečatljiv primjer načina na koji je vođena crkvena propaganda predstavljaju momenti kada je svetiteljska titulacija opšte-hrišćanskog svetitelja Save Osvećenog (†532) kod starijih crnogorskih hramova tendenciozno mijenjana kultom o istoimenom Savi Nemanjiću. Srpski svetiteljski kult Save Nemanjića počeo se rasprostrirati u Crnoj Gori pod uticajem Karlovačke mitropolije. Sljedstveno je u drugoj polovini XIX vijeka na etnogeografskom prostoru Crne Gore više crkava posvećeno Sv. Savi Srpskom, neke od njih su bile u Klincima, Glavatima (1874), Donjem Morinju (1875), Đenašima kod Manastira Praskvica, Krscu kod Reževića, Gradištu i dr.; Ili u unutrašnjosti zemlje: u Klenku (1884), Erakovićima (1886), Krajnjem Dolu (1892), Frutku, Počivalu i dr.⁶⁸

Kult o Savi Nemanjiću širen je i kroz crnogorsko školstvo, đe su učenici napamet učili ili pjevali pjesme njemu posvećene. Takva je bila i pjesma *Molitva Sv. Savi* koja je objavljena u časopisu „Prosvjeta“ (Cetinje, 15. XII 1890). Pjesma počinje deklamatornom pohvalom: „Sveti Savo, ugodniče, / crnogorska t' čeda mole: / zaštititi nam Crnu Goru...“ itd. U crnogorskom školstvu bilo je više ovakvih primjera, a u tom kontekstu ćemo pomenuti i slučaj s crnogorskim vladarem Nikolom Pe-

68 Danilo Radojević, *Iz povijesti hrišćanskih crkava u Crnoj Gori. Crkveno-povijesne rasprave*. Drugo, pregledano i dopunjeno izdanje. DANU, Podgorica 2010, str. 67, fusnota 59.

trovićem iz 1912. godine – koji nije ostao po strani od propagandnog dizajniranja kulta Sv. Save Srpskog, nego je u cetinjskom časopisu „Dan“ objavio njemu posvećenu pjesmu pod naslovom *Za 14. januar* – datum njegovog svetiteljskog praznovanja.

Međutim, srpska propagandna invazija u Crnu Goru je prodirala samo separatno preko sporednih formi političkog i duhovnog života, jer su državne i crkvene institucije bile u službi afirmacije i razvoja crnogorskog duhovnog, kulturnoistorijskog i nacionalnog identiteta. Konkretnije svjedočanstvo o tome je odnos crnogorskog pravoslavnog poglavara mitropolita Mitrofana Bana, koji je uglavnom bio posvećen kulturno-prosvjetnom razvoju crnogorskog naroda. U tom je cilju i pokrenuo izdavanje časopisa „Prosvjeta“. Takođe, u uslovima brzog i nepredvidljivog razvoja globalnih procesa u regionu i knjaz/kralj Nikola je imao svoj doprinos za samostalni opstanak autokefalije Crnogorske pravoslavne crkve. Tome svjedoči i činjenica da je za njegove vladavine obnovljeno 112 starijih crkava, a novo su bile izgrađene 163 crkve i dva manastira. Potrebno je istaći i činjenicu da je u obnovi i u izgradnji hrišćanskih hramova učestvovao crnogorski narod, koji je jedini u njih išao na duhovno poklonjenje. Iz vladarskog perioda Nikole Petrovića potiče monumentalna građevina Saborne crkve Sv. Vasilije Ostroški u Nikšiću, a smatra se da ju je podigao u čast crnogorskim žrtvama iz oslobodilačkih ratova između 1875. i 1878. godine.⁶⁹

Crnogorski duhovni i kulturnoistorijski procesi u drugoj polovini XIX vijeka nijesu se odvijali isključivo kroz djelovanje pomjesne i autokefalne Crnogorske pravoslavne cr-

69 Ibidem, str. 67–69.

kve. Svojevrstu participaciju u crnogorskom duhovnom i kulturnoistorijskom identitetu nastavila je vršiti i rimokatolička crkvena tradicija. Naime, njena uticajna uloga u crnogorskom društvu ogleda se i u fakti da je po oslobodađanju grada Bara, januara 1878. godine, zapovjednik turskoosmanlijske vojske predao ključ grada Bara u zgradi Barske nadbiskupije. Poslije Berlinskog kongresa Barska nadbiskupija je i formalno postala integralni dio međunarodno priznate nezavisne crnogorske države. U tom je kontekstu knjaz Nikola imao razvijen politički osećaj da je potrebno balansirati različita iskustva duhovnih i kulturnih tradicija u Crnoj Gori. Stoga nije zapostavljao ni ulogu rimokatoličke crkve, koja je mogla značajno doprinijeti ukoliko bi se preko nje onemogućilo instaliranje uticaja stranih država – prije svega Austrougarske. U tom je pravcu i posredovanjem biskupa Josipa Jurja Štrosmajera knjaz Nikola uspio regulisati politički i crkveni položaj Barske nadbiskupije dogovorom s Vatikanom, kao i zagarantovati slobodu vjeroispovijesti rimokatoličkim vjernicima u Crnoj Gori. Pregovori su uspješno završeni, pri čemu je 18. avgusta 1886. godine crnogorski knjaz zaključio *Konkordat* s papom u Rimu. Treba napomenuti da nije riječ o uobičajenom međunarodnom dogovoru između Svete Stolice u Rimu i crnogorske vlade, već je *Konkordat* predstavljao značajan akt za crnogorsku crkvenu istoriju.⁷⁰ Tada je i oficijelno bila potvrđena duhovna jurisdikcija Barske nadbiskupije u granicama crnogorske države, a već je 8. oktobra te 1886. godine papa Lav XIII izdao dekret kojim je i oficijelno ukinuta

70 Integralna sadržina *Konkordata* može se videti u: Гавро Перазић и Радослав Распоповић, *Међународни уговори Црне Горе 1878–1918*. Зборник докумената са коментаром, Титоград 1992, стр. 223–225; Ivan Jovović, *Iz prošlosti Dukljansko-barske nadbiskupije*, Bar 2005, str. 187–190.

eklezijastička jurisdikcija skadarskog nadbiskupa nad crnogorskim rimokatoličkim vjernicima. Suštinski je preko nanovo regulisanog statusa Barske nadbiskupije oficijelno promovisana povraćena sloboda vjeroispovijesti katoličkih vjernika u Crnoj Gori. Istovremeno je rimska kurija pozitivno odgovorila i na zahtjev knjaza Nikole, imenujući novog barskog nadbiskupa Šimuna Milinovića (1886–1910) na mjesto dotadašnjeg preminulog nadbiskupa Karla Potena (1855–1886).⁷¹ Novi barski arhipastir Šimun Milinović je nadbiskupsku zakletvu položio u Rijeci Crnojevića lično pred crnogorskim knjazom Nikolom Petrovićem, što izvorno svjedoči da su s crnogorskim vladarem afirmisali državnu politiku i crkvenu ideju o održavanju tolerantnog odnosa među vjerskim zajednicama u Crnoj Gori. U istoriografiji je potvrđeno mišljenje da je u kratkom periodu knjaz Nikola uspio da Barsku nadbiskupiju postavi u podređenu poziciju duhovne institucije lojalne crnogorskim državnim i nacionalnim interesima.

Potpisivanje *Konkordata* sa Svetom Stolicom podstaklo je knjaza Nikolu da u dogovoru s nadbiskupom Šimunom Milinovićem i s đakovačkim biskupom Josipom Jurjem Štrosmajerom pred papom pokrenu i pitanje uvođenja staroslovenskog jezika kao liturgijskog u barsku arhidijacezu. S obzirom na to da je crnogorski knjaz bio prvi slovenski vladar koji je potpisao *Konkordat* s Vatikanom, u duhu nje-

71 Nadbiskup Karlo Poten dao je značajan doprinos inertnom opstanku Barske nadbiskupije u periodima vladavine knjaza Danila i knjaza Nikole. U prilog tome napisao je i dvije istorijsko-afirmativne knjige o Barskoj nadbiskupiji, čiji se rukopisni prototipi čuvaju u rimokatoličkoj arhivi u Baru. Prvu knjigu, pod naslovom *Ecclesiae diocletanae et antibarensis historia*, napisao je 1857. godine, a 1863. godine napisao je drugu – *Historia Ecclesiarum Episcopatum in Albania Turcica situarum, quae Metropoli Antibarensi subjectae sunt, vel olim fuerunt, breviter matique descripta*.

gove primjene i papa Lav XIII je 1887. godine izdao *Koncil Barskoj nadbiskupiji* – kojim se dozvoljavalo da se u njenoj arhidijacezi misa bogosluži i na staroslovenskom jeziku.⁷² Još jednom je barski nadbiskup uspio izdjevstvovati papino odobrenje da se odštampa novo izdanje *Misala* na staroslovenskom jeziku. Slovensko rimokatoličko bogoslužbeno izdanje odštampano je 1893. godine u Rimu glagoljičkim pismom, jer je papa ćirilčno pismo smatrao nesvojstvenim za katoličke vjernike. Tadašnji istaknuti hrvatski filolog i sveštenik Dragutin Antun Parčić (1832–1902) izvršio je slovensku redakciju za štampu *Rimskog* (odnosno *Barskog*) *misala*, ugledajući se na tekstološka i pismena iskustva primjenjivana u sačuvanim ohridskim rukopisima *Asemanovom* i *Marijinskom jevanđelju* – koja se datiraju približno u period Samuilove vladavine (997–1014). Štampanje slovenskog *Misala* za bogoslužbene potrebe u Barskoj arhidijacezi izazvalo je lavinu intriga s više strana, a snažnije su se suprotstavile Austrougarska i Rusija – zato što su izdanje i bogoslužjenje rimokatoličke mise na staroslovenskom jeziku smatrale direktnim ugrožavanjem svojih interesa u Crnoj Gori i šire u ostalim slovenobalkanskim sredinama. Iz tih je razloga bila aktivirana austrougarska diplomatija da otkupi takoreći kompletan odštampani tiraž *Barskog misala*, a samo je nekoliko primjeraka odnešeno u Crnu Goru. Prvi put je u Crnoj Gori bogoslužbeno korišćen odštampani *Misal* 1. januara 1895. godine, kada je u Barskoj katedrali nadbiskup Šimun Milinović služio liturgiju (misu) na crkvenoslovenskom jeziku. Ovom

⁷² Napominjemo da je još 1880. godine naredni nadbiskup Šimun Milinović napisao djelo *Crtica o slovenskoj liturgiji*, kojim je afirmisao potrebu da se katolička misa bogosluži i na staroslovenskom jeziku.

svečanom bogoslužbenom činu prisustvovali su visoki crnogorski državni predstavnici, strane diplomate, kao i veliki broj katoličkih i pravoslavnih vjernika. Događaj je doživljavao kao duhovno svecrnogorsko narodno praznovanje. S obzirom na to da u kratkom periodu nije bilo dostupno prvo izdanje *Barskog misala* iz 1893. godine na slovenskom jeziku, papa je naložio Kongregaciji za propagiranje vjere da odštampa i drugo izdanje. Već je 1896. godine odštampano drugo, a 1905. godine i treće izdanje.⁷³

U drugoj polovini XIX vijeka u Crnoj Gori su se nastavili nadgrađivati nacionalni kulturnoistorijski i književnostvaralački procesi *Preporoda*, koji su u crnogorskoj sredini imali drugačije prilike i uslove u odnosu na ostale zemlje i narode regiona. Za crnogorski kulturnoistorijski Preporod karakteristično je što se uspostavio i dalje razvijao kao kontinuitet kulturološkog prelaska od prosvjetiteljstva ka narodnom buđenju (folklor, narodni socijalni realizam i sl.).

Već smo i u prethodnim poglavljima ovog monografskog rada istakli da su u Crnoj Gori prosvjetiteljske ideje podsticane dvosmjernim razvojem, uglavnom zbog odraza paralelnih duhovnih uticaja zapadnog katolicizma i istočnog pravoslavlja. Dvojne prosvjetiteljske kulturološke introspekcije sjedinjavale su se u fokus na prelasku prema *crnogorskom narodnom buđenju* i prema *nacionalnom preporodu*, s tom razlikom što su se konkretno u crnogorskoj prosvjetiteljskoj književnosti stvaralački aspekti brže transformisali kao nadreligiozni. Treba naglasiti da su se crnogorsko narodno

⁷³ Štampanje *Barskog* ili *Parčićevog misala* s glagoljičkim pismom na crkvenoslovenskom jeziku doživjelo je i savremeno luksuzno izdanje od strane NVO „Ivan Mažuranić“ iz Podgorice. Videti: *Missale Romanum Slavonico Idiome*, Podgorica 2011.

buđenje i Preporod počeli preuranjeno najavljivati, još u prvoj polovini XVIII vijeka. Prodirali su jasnim isticanjima slavne crnogorske istorije, koja je trebala da ohrabri generacije u XIX vijeku, kako bi istrajavali u očuvanju samostalne državnosti. Naročito je do izražaja dolazilo njegovanje crnogorskog folkloru i narodne biti, koji su crnogorski narod jasno odvajali od susjednih slovenskih naroda. Zato i nijesu bili slučajni prosvjetiteljski angažmani glavnih crnogorskih protagonista ideja narodnog buđenja: pisanje istorijsko-ljetopisnih knjiga, sastavljanja zbornika s izvornim materijalima iz crnogorskog folkloru, pa čak i pisanje poetskih i proznih djela na crnogorskom narodnom jeziku – ili u duhu crnogorskih narodnih epskih i lirskih pjesama. Svakako je posebno upečatljivo što su stvaralački motivi bili crpljeni iz istorijskih ili iz aktuelnih ratnih događaja povezanih s Crnom Gorom i s istaknutim crnogorskim ličnostima. Samo ćemo kao primjer navesti objavljivanje četiri crnogorske junačke pjesme (*Црногорске јуначке појевке*) u *Grlici* – Crnogorskom kalendaru za 1835. godinu:

Пѣсма прва – „Иван-Бег Црнојевић и нѣгови синови“;

Пѣсма друга – „Бой Црногорацах с Махмут – Пашом“, год. 1796, Јулія 11 догођени;

Пѣсма трећа – „Бег Любојевић и Лазар Пециреп“;

Пѣсма четврта – Спѣвана покойніем Митрополитом Петром Петровићем Нѣгошем на похвалу покойноме Кара-Ђорђію Петровићу.⁷⁴

Uslijedilo je publikovanje još sedam pjesama,

⁷⁴ *Грлица. Календар црногорски за годину 1835*. У Црној Гори (гј. на Цетињу) У Митрополитској књигопечатњи, стр. 88–123.

podvedenih pod ciklus s naslovom „Разна пѣсме“ – od kojih je prva naslovljena „Одлазак Кара-Ђорђія из свога отечества“.⁷⁵

Prema dosadašnjim istraživanjima u montenegristici već je naučno i kulturološki potvrđeno da je postojao kontinuitet crnogorskog *književnoistorijskog razvoja* između 1852. i 1918. godine. Korisna saznanja srijećemo kroz istraživanja Milorada Nikčevića u trećoj knjizi izdavačkog makroprojekta *Istorija crnogorske književnosti*.⁷⁶ Studije Milorada Nikčevića su faktografski dokumentovano i teorijski protumačeno pokazale da su u tom razvojnom književnostvaralačkom periodu već bili profilisani kulturološki odnosi, veze i uticaji crnogorske književnosti s drugim književnostima – dijeleći zajedno globalna i interkulturalna idejna i estetska iskustva. Tome je doprinijela i situacija što se na crnogorskoj kulturnoj i književnoj sceni pojavilo više uticajnih periodičnih izdanja, almanaha, kalendara i listova. Među istaknutijim časopisima bili su *Crnogorka* (1871. i 1884–1885), *Zeta* (1885), *Nova Zeta* (1889–1891), *Luča* (1895–1900), *Književni list* (1901–1902), *Dan* (1911–1912) i dr. Od almanaha ćemo pomenuti *Orlić* (1865–1880. i 1885),

⁷⁵ Ibidem, str. 124–136.

⁷⁶ Milorad Nikčević, *Crnogorska književnost od 1852. do 1918*, Podgorica 2012.

Ovaj kapitalni naučni rad Milorada Nikčevića predstavlja treću knjigu trotomnog izdanja *Istorije crnogorske književnosti*, koju je 2012. godine naučno inicirao i objavio u tri posebna izdanja Institut za crnogorski jezik i književnost iz Podgorice. U prvoj knjizi *Usmena književnost* autora Novaka Kilibarde ističe se izvornost narodne (usmene) i folklorne tradicije, iz koje su se u kontinuitetu kroz vjekove napajali crnogorski kulturnoistorijski i književnostvaralački procesi. Druga knjiga *Crnogorska književnost od početaka pismenosti do 1852*, čiji je autor Radoslav Rotković, sintetizovano povezuje kontinuitet crnogorskog književnoistorijskog razvoja „od početaka pismenosti“ – odnosno od razvoja slovenske pismenosti i književnosti u drugoj polovini IX vijeka, pa sve do najupečatljivijih crnogorskih književnostvaralačkih dostignuća Petra II Petrovića Njegoša (1813–1851).

Boka Kotorska (1882–1883), *Boka* (1909–1914) i dr. Svakako da su među njima značajnu ulogu imali i kalendari: *Grlica* (1889–1893. i 1896–1897), *Zeta* (1908–1914), *Zahumlje* (1908–1909) i *Lovćen* (1902). Književne i idejne tendencije u Crnoj Gori afirmisane su i preko listova koji su izdavani na Cetinju: *Crnogorac* (1871–1873) i *Glas Crnogorca* (1873–1914), kao i onih koji su izlazili u Nikšiću: *Nevesinje* (1898–1899) i *Onogošt* (1899–1900). Prisustvo društvene, kulturne i književne periodike u Crnoj Gori omogućavalo je razvoj pluralizma ideja, ali je podstaklo i estetska saobražavanja stvaralačkih modela s iskustvima ostalih književnosti iz okruženja i srednjoevropskih kulturnih sredina.⁷⁷

U periodu druge polovine XIX i prve dvije decenije XX vijeka već se tipologizovala autentičnost nove crnogorske književnosti, kada se i pojavljuju brojni književni stvaraoци poetskih, prozskih, dramskih, putopisnih, memoarskih i književnokritičkih djela. Talas novih i prema vani otvorenijih kulturoloških kretanja u Crnoj Gori podstakao je i interes za interkulturalne odnose s drugim nacionalnim i globalnim književnostvaralačkim iskustvima, pri čemu se intenziviralo i prevođenje savremenih poetskih i prozskih književnih djela. Veći dio crnogorskog književnog stvaralaštva ovoga perioda uglavnom se oslanjao na tradicionalna folklorna i moralizatorsko-didaktička iskustva, koje je u razvojnom kontekstu predstavljalo premošćavanje tradicije prema savremenim idejnim tendencijama i stvaralačkim formama. Svakako da je i ranije izgrađena crnogorska tradicija interkulturalne koegzistencije sa stvaralačkim perspektivama

⁷⁷ Ilija Veleв, *Makedonija i Crna Gora. Kulturnoistorijski i književnostvaralački kontekst*. Matica crnogorska i Makedonska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica – Skoplje 2021, str. 424–425.

srednjoevropske književnosti u velikoj mjeri doprinijela da se slobodnije pristupi prilagođavanju nove crnogorske književnosti savremenim tokovima evropocentričnih književnostvaralačkih pravaca i idejnih modela. To je i omogućilo novoj crnogorskoj književnosti da počne apsorbovati moderna i avangardna kreativna dostignuća, kojima se kao umjetnost i kao kultura još više približavala za to vrijeme aktuelnom evropskom književnom kontekstu. Iz toga razvojnog perioda među brojnim istaknutim crnogorskim pjesnicima, prozaistima, dramatičarima, putopiscima, kritičarima i književnim tumačima izdvojila su se dva eminentna crnogorska književna kruga: *Bokokotorski* i *Pljevaljski*.⁷⁸

Kada se govori o prirodi i karakteru crnogorskog književnoistorijskog konteksta na prelasku od nacionalnog preporoda ka novim savremenim stvaralačkim tokovima na početku XX vijeka, nužno treba imati u vidu i odraz fenomena njenog kulturološkog zatamnjenja – ili njenog nacionalnog otuđivanja.

Naime, slijed istorijskih prilika izazvao je da posljedice nacionalno-hegemonističkih procesa i dalje podstiču kontroverze u preporodima kod nekih od naroda, u ovom slučaju i kod Crnogoraca. Njihov pokret preporoda je po mračnim hodnicima sebezpoznavanja često gubio smjer prema tuđim nacional-asimilatorskim maršrutama. Sljedstveno se i do dan danas značajni crnogorski pripadnici Preporoda i kulturni djelatnici, zajedno s crnogorskom istorijom i kulturom, bezobzirno i nenaučno

⁷⁸ Илија Велев, *Истражувачкиот прилог на Милорад Никчевиќ во афирмацијата на црногорскиот постњегошевски книжевноисториски континуитет на развој, Контекст/Context*, бр. 25, Скопје/Skopje 2022, str. 33–40.

O kompletном istorijskom pregledu značajnijih crnogorskih autora i djela između 1852. и 1918. godine videti u: Milorad Nikčević, *Crnogorska književnost od 1852. do 1918*, Podgorica 2012.

otuđuju i predstavljaju u tuđim, sušednim kulturnoistorijskim razvojem i identitetima (hrvatskom, srpskom i sl.). Ipak, uspostavljene crnogorske ideje Preporoda i njihova autohtona stvaralačka procedura predstavljaju izvornu odbranu i ne omogućavaju cjelovito zatamnjenje duhovnog i kulturnog buđenja na tragu viševjekovne i višeslojne crnogorske tradicije. Jednostavno, na vjekovnim crnogorskim duhovnim i kulturnoistorijskim temeljima nije bilo moguće nadgrađivati i ugrađivati tuđe etnografske prepoznatljivosti. Zbog izvornosti crnogorskog narodnog jezika kojim su pisane i štampane knjige, ili zbog prepoznatljivosti narodnog duha, običaja i tradicije u stvaralačkim sadržinama Preporoda i u nacionalnom folkloru, spontano su i po civilizacijskom automatizmu odvajali crnogorski identitet kao poseban od bilo kojeg drugog – tuđeg stvaralačkog prepoznavanja i doživljaja.

U nastavku ćemo se vratiti nezavisnosti crnogorske državnosti i autokefalnosti pomjesne Crnogorske pravoslavne crkve, ali ovoga puta prosljedićemo i protumačiti njihovu političku, duhovnu i kulturološku interakciju kao posledicu kontroverznosti globalnih i regionalnih procesa na prelasku iz XIX u XX vijek. U tom pogledu bio je tipologizovan možda najpresudniji crnogorski istorijski fenomen, koji sa savremene distance zaslužuje dužnu istraživačku i interpretativnu pažnju. Naime, umjesto da je proglašenjem monarhijskog (kraljevskog) državnog uređenja i kanonskim dodatnim ustrojstvom Crnogorske pravoslavne crkve nastao najperspektivniji nacionalni uspon i rast koji će garantovati prestižnu i bezbjedniju budućnost Crne Gore – munjevito je došlo do situacije da zemlja i narod postanu

predmet političkog potkusurivanja interesa većih sila prilikom pokušaja rješavanja ponovo pokrenutog *Balkanskog pitanja*.

Prije prelaska na tumačenje sudbonosnih procesa koji su doveli do devastacije i detronizacije crnogorske države i pravoslavne crkve obavezno treba imati u vidu posljedice događaja na regionalnom balkanskom i globalnom evropskom planu. U odsustvu temeljitijih i analitičnijih istraživanja u historiografiji ostaje i dalje aktuelan izazov da se jasnije sagledaju „balkanske prilike“ u periodu između Berlinskog kongresa 1878. godine i Versajskog mirovnog ugovora 1919. godine. Od suštinskog je značaja protumačiti i dodatno objasniti regionalni i globalni kontekst događaja u navedenom periodu od četiri decenije: kako je došlo do političkog potiskivanja interesa velikih sila o tzv. *Istočnom pitanju* i njegovom preorijentisanju u novo *Balkansko pitanje*?

Naime, političke odluke velikih sila usmjerene ka iznalaženju rješenja za tzv. Istočno pitanje na Balkanu u postberlinskom mirovnom periodu samo su odložile maksimalističke zahtjeve za ispunjavanje interesa svake od velikih sila, kao i hegemonističkih aspiracija balkanskih zemalja. Istovremeno je u Knjaževini Crnoj Gori smatrano da do kraja nijesu bila ostvarena željena teritorijalna proširenja, ali je priznati međunarodni nezavisni status zemlje podstakao očekivanja knjaza Nikole da se nametne kao vladarski predvodnik balkanskih naroda u borbi za oslobođenje od turske vladavine. Na osnovu naših istraživanja smatramo su da je upravo u tom periodu crnogorski vladar načinio ključne pogrešne procjene kojima Crnu Goru nije pozicionirao na pravilno prilagođenu političku trasu budućeg razvoja. To indirektno podrazumijeva

kao da mu nije bilo prioritetno da zemlji kojom je vladao obezbijedi pouzdanu međunarodnu – ali iznad svega regionalnu sigurnost u cilju zaštite državnog opstanka. Umjesto da se balkanskim hegemonističkim aspiracijama suprotstavio snaženjem homogenizacije i kohezije crnogorskog društva i crnogorske nacionalne svijesti, on je nastavio da afirmiše politički već nefunkcionalnu ideju o „rusko-slovensko-pravoslavnom integralizmu“. Na taj je način podredio svoju zemlju i narod stavljajući ih u poziciju kolateralnih žrtava, ne bi li ostvario lične ambicije vladavine idealizovanom srpsko-crnogorskom zajednicom naroda.

Sljedstveno je nastavak političkog pozicioniranja crnogorskih nacionalnih interesa u korelaciji s priklijanjem „velikoj carevini Rusiji“, kao i ruskom pokroviteljstvu za pravoslavno poistovjećivanje *crnogorstva sa srpstvom* – Crnu Goru doveo do toga da se nespremna suočava s budućim posljedicama balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata.

Zbog toga su se u prve dvije decenije XX vijeka Evropa i balkanski region našli pred izazovom iznude novih strateških preraspodjela između velikih sila. Ozbiljan razlog za ovakve prilike ležao je u tome što dogovorene međunarodne odluke na Berlinskom kongresu 1878. godine o teritorijalnoj podjeli zemalja i naroda na Balkanu nijesu u potpunosti riješile niti zatvorile sva prethodno otvorena pitanja i aspiracije. Tada je jednostavno samo otvorena Pandorina kutija tzv. Istočnog pitanja na Balkanu, jer su politička teritorijalna potkusurivanja dodatno isprovocirala buduće međuetničke tenzije. Najprije je, poput vojno-političke predigre za ispitivanje međusobne moći, međunarodna zajednica umiješala balkanske narode da zajedničkim snagama razbiju vjekovno im-

perijalno jezgro Turske, da bi ih zatim i pojedinačno konfrontirala da se jedni protiv drugih oružano obračunavaju radi teritorijalnog proširenja – ali i radi postizanja privilegovane međunarodne naklonosti. Ovi procesi su se vojno i politički odvijali u *dva balkanska rata*: *Prvi* je podstaknut kao balkansko-turski rat 1912. godine, a *Drugi* izazvan kao međusaveznički balkanski rat 1913. godine. Poslijeratni ishod ponovo je bio politički sankcionisan u zavisnosti od interesa velikih sila, odlukama međunarodnog dogovora potpisanog u Bukureštu 10. avgusta 1913. godine.

Otkako su postali aktuelni izazovi za pokretanje balkanskih ratova, knjaz Nikola se osetio samopozvanim da nametljivije preuzme inicijativu i da istakne predvodničku ulogu u regionu među balkanskim vladarima. Ovaj istorijski momenat kreiranja njegove političke kulture posvećene rješavanju isprepletanih balkanskih pitanja i interesa preciznije je politikološkim analizama protumačio savremeni crnogorski politikolog i istoriograf Radovan Radonjić.⁷⁹ Prema njegovim istraživanjima, crnogorski vladar je samoinicijativno poslao više pisama balkanskim čelnicima s prijedlogom da zemlje i narodi iz regiona između sebe bratski dogovore podjelu teritorija s kojih će zajedničkim snagama potisnuti tursku vladavinu. Politički cilj crnogorskog vladara bio je da se onemoguću eventualno posredovanje velikih sila, jer je smatrao da će njihova arbitraža biti prilagođena isključivo sopstvenim različitim strateškim interesima. Međutim, nije propuštio da istakne eventualnu važnost arbitraže Rusije, u čijem je uključivanju i uticaju prepoznavao jedini politički autoritet koji

⁷⁹ Radovan Radonjić, *Crnogorska politička kultura*. Matica crnogorska, Podgorica 2021, str. 284–288.

bi mogao uspješno neutralisati interne šovinizme manjih balkanskih zemalja i naroda – a pritom bi i spriječila da dođe do formiranja posebnih makedonskih i albanskih državnih entiteta. Ukoliko bi došlo do situacije da se ozbiljnije aktuelizuju državne aspiracije o posebnosti dviju pomenutih balkanskih zemalja i naroda, tada je predviđeni plan crnogorskog vladara bio konkretniji: da se teritorije Albanije podijele između Crne Gore i Turske, a ukoliko Makedonija dobije status posebnog političkog subjekta – njen bi vladarski prijesto pripao Crnoj Gori, saglasno pravu „dinastičkog prvenstva“.

U kontekstu predbalkanskih vojnih preplitanja potrebno je dodatnu istraživačku pažnju posvetiti državno-političkim prilikama u kojima se nalazila Knjaževina Crna Gora. U tom je periodu Crna Gora bila među rijetkim nezavisnim zemljama na Balkanu koja je već imala razgraničenu državnu teritoriju s Turskom. Istovremeno je crnogorski vladar Nikola još jednom učvrstio političko konstituisanje zemlje, kada je 1905. godine donio najviši državotvorni akt *Ustav za Knjaževinu Crnu Goru*. U to vrijeme Nikola je važio za suverenog vladara s neograničenom vlašću, zbog čega je imao stečeni međunarodni ugled među stranim kraljevskim dvorovima – s kojima je uspostavio i rodbinske veze. Poštedovanje neprikosnovene suverene vladarske pozicije vjerovatno mu je probudilo ličnu sujetu, koja ga je navela na političku inspiraciju da se kruniše za crnogorskog kralja. Kraljevski status mu je pritom omogućio i da izrazitije ističe sopstveni vladarski apsolutizam preko monarhijskog uređenja države. Svečani ceremonijalni čin kraljevskog krunisanja dogodio se u crnogorskoj prijestonici Cetinju 28. avgusta 1910.

godine, odnosno na pedesetogodišnjicu vladavine Nikole Petrovića Knjaževinom Crnom Gorom.

Slijedio je period ostvarenja plana savezničkih balkanskih zemalja da pokrenu Prvi balkanski rat 1912. godine, koji je imao prvenstveno antiturski vojnopolitički karakter. Ali i pored toga što je Crna Gora imala stečeno međunarodno priznanje državne nezavisnosti s monarhijskim vladarskim statusom i već bila razgraničena s Turskom, ona nije ravnopravno participirala kao poseban subjekt u balkanskoj savezničkoj koaliciji između Grčke, Srbije i Bugarske. Niti je pak ostala neutralna u pokrenutim vojnim operacijama tokom balkanskih ratova. Crnogorski kralj Nikola odlučio se da učestvuje u balkanskim ratovima uključivanjem u zajedničku crnogorsko-srpsku vojsku. Iz tih je razloga zemlji kojom je vladao dodijelio epizodnu ulogu prije nego što su međunarodna i regionalna zajednica stekle političke utiske. Na ovaj je način dodatno kontaminirao „srpstvom“ crnogorski državni, vjerski i nacionalni identitet. Istovremeno se u crnogorskom društvu počeo javljati osećaj da je država nemoćna da se sopstvenim snagama uspješno obračuna s globalnim i s regionalnim izazovima, pa su propagandni uticaji sugerisali da jedini ishod treba tražiti u ujedinjenju sa Srbijom. Tokom Drugog međusavezničkog balkanskog rata 1913. godine čak je i crnogorska vlada počela javno proklamovati ideju „za uniju između dvije države“ – Crne Gore i Srbije. Pred integralističkom idejom za ujedinjenje crnogorske i srpske države našla su se dva pitanja koja je trebalo politički protumačiti i precizirati. *Prvo* je da vladarske garniture u dvjema kraljevinama nijesu bile spremne da se saglase s načelom sankcionisanja neza-

visnosti dvaju država i dinastija u ujedinjenoj državi. Posebno je crnogorska vladarska dinastija nastojala da obezbijedi garancije da se ne bi narušila ravnopravnost Crne Gore u odnosu na političku prednost koju je Srbija očigledno imala. Sljedstveno je i bliži bio kompromis o stvaranju zajedničke države kraljevina Crne Gore i Srbije. *Drugo* pitanje je što se politički nije demonstrirala snažnija suprotstavljenost bilo koje strane izgradnji etničkog suživota crnogorskog i srpskog naroda u zajedničkoj državi. Ovakva situacija više je išla u prilog srpskim hegemonističkim aspiracijama, jer se na direktniji ideološki način omogućavao prodor propagandnog gesla o objedinjavanju „jedinstvenog srpskog naroda“.⁸⁰ Pritom je još 1914. godine došlo do eskalacije osporavanja viševjekovnog crnogorskog duhovnog, kulturnoistorijskog i nacionalnog identiteta, kada je u priručniku *Poznavanje zakona*, koji su sastavili Živko Dragović i Ljubomir Bakić, u cijelosti negirano postojanje crnogorske nacije – a navođeno je da su Crnogorci po narodnosti Srbi.⁸¹

Ipak, nacrt dogovora za stvaranje unije između crnogorske i srpske države pripremljen 1914. godine, koji je podržala Rusija, nije imao sudbinu da se pretvori u „obnovu (tj. oslobođenje) Dušanovog carstva“. Ulog je za Crnogorce trebao biti preveliki: da dožive

⁸⁰ Politički odnosi Crne Gore i Srbije u periodu balkanskih ratova i Prvog svjetskog rata bili su predmet istraživanja i Dimitrija-Dima Vujovića i Novice Rakočevića, ali sa istorijsko-deskriptivnog aspekta – uz odsustvo preciznijih kritičko-politikoloških tumačenja u kontekstu vremena u kojem su se odvijali. Videti: Димитрије-Димо Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962; Новица Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903–1918*, Цетиње 1981.

⁸¹ Inače, sastavljači navedenog priručnika bili su iz višeg sloja crnogorskog političkog establišmenta: Živko Dragović je bio član crnogorskog Državnog savjeta, a Ljubomir Bakić aktuelni ministar crnogorske vlade. Videti: Новица Ракочевић, *Политички односи Црне Горе и Србије 1903–1918*, Цетиње 1981, str. 215.

presudan crnogorski istorijski preokret – koji u daljem toku događaja i procesa nije mogao ići u prilog zaštiti državnog suvereniteta, duhovnog i kulturnoistorijskog identiteta, kao i nacionalnog integriteta. Uskoro je to jasnije sagledao i kralj Nikola, koji se sve više počeo distancirati od Srbije i namjerno komplikovati postizanje crnogorsko-srpskog dogovora o ujedinjenju. Iz tih se razloga crnogorski vladar ubrzo suočio s posljedicama već otvorene i odlučne ruske preorijentacije samo na interese Srbije, koju je manifestovala sugestijama da se crnogorska vojska onesposobi za samostalno ratovanje i tajnom ruskom umiješanošću u atentat na austrougarskog prijestolonasljednika – nadvojvodu Franca Ferdinanda u Sarajevu 28. juna 1914. godine.⁸² Crnogorskom vladaru Nikoli Petroviću nakon toga je preostalo samo da prihvati epizodnu ulogu u regionalnom rješavanju otvorenog *Balkanskog pitanja*, već pretvorenog u „Bure baruta“.

Uporedo s državno-političkim i vojnim prilikama u Crnoj Gori na prijelazu iz XIX u XX vijek i *autokefalnost pomjesnosti Crnogorske pravoslavne crkve* suočavala se s istim posljedicama kontroverznih globalnih i regionalnih procesa. U uslovima brzog i nepredvidljivog razvoja događaja u regionu Balkana knjaz Nikola je podržao mitropolita Mitrofana Bana da se donesu glavni pravno-kanonski akti koje treba da ima svaka pomjesna crkva: *Ustav Svetog Sinoda* (Cetinje, 30. decembra 1903), *Ustav pravoslavnih konzistorija* (Cetinje, 1. januara 1904), *Zakon o parohijskom sveštenstvu* (Cetinje, 31. avgusta 1909), a pomjesni status Crnogorske pravoslavne crkve bio je potvrđen i *Usta-*

⁸² Za šire sagledavanje navedenih događaja još jednom upućujemo na ozbiljnu kritičku istoriografsku i politikološku analizu Radovana Radonjića za navedeni period i o odnosima Crne Gore i Srbije. Videti: Radovan Radonjić, *Crnogorska politička kultura*. Matica crnogorska, Podgorica 2021, str. 284–322.

vom za Knjaževinu Crnu Goru iz 19. decembra 1905. godine (isti od 1910. do 1918. godine i za Kraljevinu Crnu Goru). Donošenje navedenih osnovnih organizacionih pravno-kanonskih akata trebalo je da garantuje autokefalni opstanak Crnogorske pravoslavne crkve, jer je od njene pozicije i statusa u državi direktno zavisilo i očuvanje crnogorskog duhovnog, kulturnoistorijskog i nacionalnog identiteta.

Važno je potencirati da je donošenjem osnovnih pravno-kanonskih akata u cijelosti konstituisana pomjesna organizacija Crnogorske pravoslavne crkve. Slijedilo je i formiranje *Svetog sinoda* i dvije *konzistorije* – Cetinjske 1904. godine i kasnije Nikšićke 1910. godine, odnosno po jedne za svaku od dvije eparhije.⁸³ Sveti sinod nije bio formiran prije ili istovremeno s donošenjem njegovog Ustava krajem 1903. godine,⁸⁴ već se to dogodilo kasnije

⁸³ Sinod je trebao profunkcionisati kao najviši crkveni organ upravljanja, a konzistorije su trebale da regulišu i sprovedu crkveno-sudsko upravljanje u eparhijama. Sinodom je rukovodio crnogorski poglavar, koji je istovremeno bio i upravitelj Cetinjske konzistorije – a Nikšićkom konzistorijom je upravljao episkop zahumsko-raški.

⁸⁴ Postoje pretpostavke da je za sastavljanje Ustava Svetog sinoda pri Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi bio lično pozvan tada najeminentniji kanonist, zadarski episkop Nikodim Milaš. Ovakav se podatak navodi i u crnogorskom periodičnom izdanju *Glas Crnogorca* (br. 29 za 1904. godinu) i u publikaciji *Педесет година на престољу Црне Горе 1860–1910* (Цетиње 1910, str. 101) – fototipsko izdanje, Podgorica 1998. Onđe je objavljeno da je upravo kanonist Nikodim Milaš bio sastavljač Ustava Svetog sinoda, kao i Ustava pravoslavnih konzistorija. I pored toga, o ovakvim tvrdnjama postoji i naučna neusaglašenost nekih crnogorskih istoriografa, koji se oslanjaju na činjenicu da u popisu djela Nikodima Milaša u izdanju *Književne radnje moje u hronološkom smislu*, kao ni u bibliografiji njegovih stručnih priloga ne nalazimo bilo koje od navedenih crnogorskih pravno-kanonskih akata. Napominjemo da je zadarski episkop Nikodim Milaš (1845–1915) Crnogorsku (Cetinjsku) mitropoliju evidentirao kao autokefalnu u Katalogu Carigradske patrijaršije, kao devetu u spisku od 15 navedenih tadašnjih pomjesnih crkava. Videti: Никодим Милаш, *Православно црквено право. По опћим црквено-правним изворима и посебним законским наредбама које важе у појединим автокефалним црквама*. Друго поправљено и умножено издање, Мостар 1902, str. 219–330. Prvo izdanje objavljeno je u Zadru 1890. godine. Brojna su izdanja ovog ka-

– 1908. godine. Pretpostavlja se da se kašnilo iz personalnih razloga, jer za četvrt vijeka nije bio izabran arhijerej Zahumsko-raške episkopije. Rukopoloženje arhimandrita Kirila Mitrovića za zahumsko-raškog episkopa dogodilo se čak 31. maja 1909. godine u Petrogradu.⁸⁵ Prethodno su na prvoj šednici Svetog sinoda od 1. maja 1908. godine u svojstvu njegovih članova učestvovali: crnogorski mitropolit Mitrofan, arhimandrit Kiril Mitrović, arhimandrit Mihailo Dožić, iguman Prokopije Vračar, protojerej Pavle Petrović, protođakon Filip Radičević i đakon Ivo Kaluđerović.⁸⁶ Kad smo kod cjelovitog konstituisanja crnogorske pravoslavne crkvene dijaceze u periodu balkanskih ratova, pomenućemo da je tada došlo do njenog proširenja formiranjem *treće eparhije*, koja je zahvatala teritorije koje je osvojila crnogorska vojska tokom Prvog balkanskog rata 1912. godine. Kralj Nikola je odmah pristupio političkom i crkvenom legitimisanju ratom osvojenih teritorija, inicirajući pritom da se u tim oblastima formira nova eparhija u sastavu Crnogorske pravoslavne crkve. To se ipak nije dogodilo odmah, već je nova cr-

pitalnog djela, a navešćemo da je reprint izdanja iz 1890. godine objavio izdavač CONTECO (Bar 1998). Publikovanje Pravoslavnog crkvenog prava Nikodima Milaša privuklo je širu pažnju u hrišćanskim sredinama, pri čemu je izdanje doživjelo i nekoliko prijevoda na druge jezike: na ruski jezik (Petrograd 1897), na njemački jezik (Beč 1897), a u Atini je pripremljen prijevod na grčki jezik (za nas nije poznato kada je izdanje realizovano) i sl.

⁸⁵ Izvještaj je objavljen u: *Цетињски вјесник*, бр. 45, год. III, Цетиње 13. VI 1909, str. 1.

⁸⁶ Spisak s imenima članova Svetog sinoda objavljen je u *Glasi Crnogorca*, br. 19, Cetinje 3. V 1908, str. 1.

Prema članu 10 Ustava Svetog sinoda Crnogorske pravoslavne crkve bilo je predviđeno da on ima osam članova: mitropolit crnogorski, koji je i predsjedavao Sinodom; episkop zahumsko-raški; arhimandrit cetinjski; arhimandrit ostroški; trojica protoprezvitera i sekretar Sinoda (koji je vršio i dužnost sekretara Cetinjske konzistorije). Prva četvorica su sticala članstvo po arhijerejskoj nadležnosti, a trojica protoprezvitera su bili podložni izboru. Videti: *Устав Светог синода у Књажевини Црној Гори*. Државна штампариа, Цетиње 1904, чл. 10–14.

nogorska eparhija, nazvana *Pečka*, proglašena tek mjesec decembra 1913. godine – nakon što su Bukureštanskim dogovorom po završetku Drugog balkanskog rata Crnoj Gori priznata teritorijalna proširenja u oblasti brdskih plemena Vasojevića, kao i u djelovima Metohije i Sandžaka. Za arhijereja nove crnogorske Pečke eparhije postavljen je mitropolit Gavriilo Dožić. S obzirom na njegovo duhovno napredovanje i formiranje u srpskim manastirskim centrima i dolazak na mjesto crnogorskog arhijereja s pozicije raško-prizrenskog mitropolita, jasno se može pretpostaviti da je u crnogorsku autokefalnu crkvenu dijacezu bio već duboko prodro srpski crkveni uticaj.

Politička i crkvena erozija koja je uslijedila u crnogorskom društvu bez milosti je presudila Kraljevini Crnoj Gori da doživi detronizaciju države i crkvene pomjesnosti u jeku Prvog svjetskog rata, a posebno nakon njega – odlukama na međunarodnom Versajskom mirovnom dogovoru 1919. godine. U tom kontekstu vrat ćemo se globalnim vojno-političkim peripetijama tokom i nakon Prvog svjetskog rata, kad je geopolitička karta Evrope i Balkana nanovo strateški prekrojena.

Naime, dugoročna odgađanja da se riješe neiskrena suparništva oko interesa velikih sila učinila su da izgube političku trpeljivost i miroljubivu toleranciju, pa je usljed toga pokrenut dotad „najveći rat među narodima“ – *Prvi svjetski rat*. Veliki rat je trajao od 28. jula 1914. do 11. novembra 1918. godine, a smatra se jednim od najsmrtonosnijih oružanih konflikata u istoriji čovječanstva s genocidnim posljedicama za neke narode. Od značaja je za naša istraživanja da istaknemo da je formalni povod za paljenje ratnog fitilja za rasplamsa-

vanje „Rata nacija“ po gotovo čitavoj Evropi i šire u svijetu bio anarhistički atentat koji je izvršio član organizacije „Mlada Bosna“ Gavriilo Princip na austrijskog nadvojvodu Franca Ferdinanda u Sarajevu 28. juna 1914. godine. Događaj je izazvao veliku političku neuralgičnost sa slanjem demarša i ultimatumima između velikih sila, a njihove pripreme za rat samo su reaktuelizovale tradicionalno formirane međunarodne saveze – koji su tokom rata bili proširivani i omasovljavani.⁸⁷ Učesnici Prvog svjetskog rata otvorili su frontove na teritorijama čitavog svijeta, a bez izuzetka su prostori svih balkanskih zemalja i naroda postali dio najžešće ratne arene. Do primirja je došlo kada je Centralna alijansa s podržavaocima izgubila rat, a pritom i nakon što su kapitulirale Austrougarska 4. novembra i Njemačka 11. novembra 1918. godine. Ishod Prvog svjetskog rata bio je mirovno sankcionisan međunarodnim Versajskim ugovorom 28. juna 1919. godine, tačno pet godina od anarhističkog atentata u Sarajevu koji je izazvao dotad najmasovniji međunarodni ratni sukob.

Po završetku Prvog svjetskog rata svijet više nije bio isti kao ranije, već su s globalne scene nestale države, došlo je do pokušaja asimilacije naroda, formiranja novih država kao saveza zemalja i naroda, najavljene su velike političko-ideološke promjene društava, pokrenute su ideološke ili nacionalne revolucije u nekim

⁸⁷ Globalna masovnost rata bila je antagonistički pregrupisana u dva suprotstavljena vojna saveza: Saveznička trojna *Antanta* između Rusije, Francuske i Britanije s Irskom; nasuprot osovini *Centralne alijanse*: Njemačke, Austrougarske i najprije formalno Italije. Kako se rat širio uključivanjem u konflikte ostalih zemalja i naroda, tako su i dva vojna saveza trpila reorganizovanje i promjene – SAD, Japan, Italija i Rumunija su se priključile savezničkoj Antanti; a Turska i Bugarska su stupile u Centralnu alijansu.

zemljama itd.⁸⁸

Treba istaći da su navedeni globalni vojno-politički procesi ozbiljno uticali i na prilike u Crnoj Gori. Sljedstveno, nakon ishoda balkanskih ratova u zemlji je zavladao izvjesna politička i crkvena inercija s neuobičajenim prividnim spokojem, koji je indirektno uticao da se na vrijeme ne sagledaju naredni rizici po opstanak države i Crkve – iako je već bio nagoviješten početak Prvog svjetskog rata. Jednostavno brzo globalno kreiranje novog „Rata nacija“ nije zaobišao direktnog učesća Crnu Goru i ostale zemlje s Balkana, već su i one bile prinuđene da se priklanjaju jednom od dva saveznička vojna bloka: *Antanti* i *Centralnoj alijansi*. Pred tim neizbježnim izazovom Crna Gora i kralj Nikola Petrović izgubili su suverenističko samopouzdanje da odlučno pristupe kao poseban vojnopolitički subjekt savezništvu s Antantom, pa su kod velikih sila ostavili utisak državotvorno nesigurnog i neuvjerljivog partnera. Upravo je ovako postavljena pozicija Crne Gore neposredno pred Prvi svjetski rat i tokom njega postala krajnje poražavajuća, pri čemu je došlo najprije do okupacije od strane Austrougarske – a poslije rata do gašenja crnogorske države, gubitka autokefalnosti Crnogorske pravoslavne crkve te početka procesa asimilacije crnogorskog duhovnog, kulturnoistorijskog i nacionalnog identiteta.

⁸⁸ U tom kontekstu pomenućemo Februarsku i Oktobarsku (Boljševičku) revoluciju u Rusiji iz 1917. godine, kada su ruski boljševici Vladimir Lenjin i Lav Trocki proglasili prvu marksističko-komunističku državu – ali i kada je Carska Rusija bila detronizovana i formiran Savezu Sovjetskih socijalističkih republika (SSSR). S druge strane velike sile izvršile su političko balansiranje između hegemonističkih aspiracija balkanskih naroda, podstičući formiranje zajedničke države Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS) 1918. godine, koja je 1929. godine preimenovana u kolokvijalno Kraljevina Jugoslavija.

Opšte prilike u zemlji osobito su se radikalno promijenile kada je 1916. godine Crna Gora okupirana od Austrougarske. Crnogorski kralj bio je prinuđen da napušta zemlju i ode u egzil u Francusku, a zemlja je ostala obezvlašćena i institucionalno nefunkcionalna. Nastupili su krajnje nepogodni politički momenti kad je Crna Gora trebala žrtvom svojeg opstanka da plati prethodne pogrešne odluke: *prvo* – što je većim dijelom XIX vijeka promovisala afirmaciju „rusko-slovensko-pravoslavnog integralizma“, s kojom je crnogorski državni, crkveni i nacionalni identitet primio kontaminacije „srpstvom“; *drugo* – zbog bezuslovnog oslanjanja Crnogorske pravoslavne crkve na direktne uticaje iz Sinoda Ruske pravoslavne crkve; i *treće* – jer se u dva balkanska rata Crna Gora postavila u poziciju epizodnog srpskog vojnog saveznika. Po okončanju Prvog svjetskog rata posljedice po Crnu Goru bile su kobne. Pritom, odlukama Versajskog mirovnog ugovora od 28. juna 1919. godine velike sile pobjednice u Prvom svjetskom ratu politički su presudile kraj nezavisnosti crnogorske države: koristeći je kao poslijeratno sredstvo za potkusurivanje, stavljajući je pod srpsku aneksiju.

Prilikom okupacije Crne Gore od Austrougarske 1916. godine i egzila kralja Nikole Petrovića u Francusku, od svih državnih institucija u obezvlašćenoj zemlji jedino su Crnogorska pravoslavna crkva i njen poglavar Mitrofan Ban ostali zajedno s crnogorskim narodom da dijele posljedice tuđe osvajačke vlasti. Vojno nametnuta austrougarska vlast procijenila je politički korisnim uticaj Crnogorske pravoslavne crkve kod naroda, zbog čega je još na početku pokazan tolerantan odnos prema njoj i njenom poglavaru. To je učinjeno s konkret-

nim ciljem: da se na osvojenim crnogorskim teritorijama kontroliše podanička lojalnost stanovništva prema novoj vlasti, da se neutrališe organizovanje lokalnog oružanog otpora, kao i da se spriječi građanska neposlušnost. Mitropolit Mitrofan je prihvatio svojevrstu kolaboracionističku (marionetsku) ulogu s okupatorskim vlastima imajući u prvom planu interes da se održi mir u zemlji, ali i da se kod stanovništva utiče da se nepotrebno ne izlaže stradanju i egzodusu. Zbog toga se poglavar nije odlučio da osvajačima prkosi nacionalnim ponosom i ignorisanjem, već je demonstrirao arhipastirsku brigu i mudrost – utičući na crnogorski narod da bude miran i trpeljiv sve dok ne dođe pogodno poslijeratno vrijeme kad će se rješavati sudbina Crne Gore.⁸⁹ Na ovaj način mitropolit Mitrofan nije odabrao samopožrtvovani otpor protiv okupatora da bi pritom mogao postati nacionalni epski junak u crnogorskoj narodnoj memoriji. On se naprotiv opredijelio za realističniji životni kompromis da se lojalno posveti zaštiti crnogorskog naroda, sveštenstva i svoje crkvene dijaceze. U tom svojstvu nije podržavao pokušaje za pokretanje unaprijed neuspješnih oružanih pobuna, utičući svojim autoritetom kod austrougarskih vlasti da se kazne vješanjem oslobodi 40 zarobljenika – a njegovom je zaslugom iz zarobljeničtva oslobođeno i crnogorsko sveštenstvo. Kao predsjednik Crvenog krsta, crnogorski poglavar je ublažavao i egzistencijalne neprilike vojne okupacije kod crnogorskog stanovništva, obezbjeđujući im novčanu i materijalnu

⁸⁹ Detaljnije o ovom periodu crnogorske crkvene istorije vidjeti u: Новица Ракоћевић, *Црна Гора у Првом свјетском рату 1914–1918*. Обод, Цетиње 1969; Фототипско издање, Подгорица 1997; Živko M. Andrijašević, *Crnogorska crkva 1852–1918. (Studija sa zbirka dokumenata o Pravoslavnoj crkvi u Knjaževini/Kraljevini Crnoj Gori)*. Filozofski fakultet Nikšić, Nikšić 2008, str.175–186; i dr.

pomoć iz različitih donacija. Istovremeno je obezbijedio i garancije od austrougarskih vlasti za nesmetanu crkvenu bogoslužbenu aktivnost, a na većim pravoslavnim praznovanjima kao Božiću i Vaskrsu – svečanim liturgijama su kurtoazno prisustvovali i predstavnici okupatorske vlasti. Preostaje da crnogorska istorija i savremenost pravilno, ili nepravilno, ocjenjuje i kritički tumači ulogu crkvene dijaceze i poglavara mitropolita Mitrofana u periodu austrougarske okupacije Crne Gore do novembra 1918. godine. Ipak, najvažnije je bilo što je u periodu ratnih okolnosti do kraja Prvog svjetskog rata mitropolit Mitrofan uspio da sačuva jedinstvo svih eparhija u dijacezi Crnogorske pravoslavne crkve.

Po završetku Prvog svjetskog rata Crna Gora više nije važila za perspektivnu državu kojoj će biti naklonjeni interesi međunarodnih sila. To je najupečatljivije potvrđeno i odlukama

međunarodnog Versajskog mirovnog ugovora iz 1919. godine, kada je došlo i do novog strateškog prekrajanja geopolitičke karte Evrope i Balkana. Zbog toga je, već u novim vojno-političkim okolnostima s detronizovanjem kralja Nikole Petrovića (skupštinskom „odlukom“ 26. novembra 1918), a i uz uticaj velikih sila, jednostavno presuđen kraj nezavisnosti crnogorske države – kad je i prepuštena postupnoj srpskoj aneksiji. Pravoslavna crkva u Crnoj Gori ostala je bez matične države, kojoj je pretходно bila pomjesna vjerska institucija. U periodu od 1918. do 1920. godine u eparhijama Crnogorske pravoslavne crkve širom su otvorena vrata snažnom prodoru srpskog crkvenog uticaja, a sljedstveno i njenom ujedinjenju s ostalim autokefalnim crkvama i pripojenim crkvenim eparhijama u novoformiranoj državi Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca.

Demokratska invencija studentskih ustavobranitelja (prilog razumijevanju “srpskog proljeća” 2024/25)

piše: Dragutin Lalović

Društvo u kojemu jamčenje prava nije osigurano, ni podjela vlasti određena, nema ustav.

Deklaracija prava čovjeka i građanina (1789), čl. 16

“Mladi su pokazali da nisu samo nasljednici Srbije, već njeni **ustavobranitelji**”.

Studentski edikt, Niš, 1.3.2025.

1. Preludij: kako razumjeti “srpsko proljeće” (2024-2025)?

Od brojnih novinskih priloga u hrvatskim medijima o karakteru, smislu i mogućim dometima višemjesečnih velikih studentskih, a potom sveučilišnih i naposljetku općedruštvenih prosvjeda koji iz temelja potresaju srpsko društvo i državu, samo mi se jedan komentar učinio spoznajno izazovnim, kao poziv da se uključim u ovu dalekosežnu važnu raspravu.

Imam na umu publicistički komentar Višeslava Raosa, našega renomiranog političkog znanstvenika, koji nam je ponudio svoju konkretnu analizu srpske “pobune masa”. Cijela se analiza sažima u efektном zaključku da je srpsko proljeće “jedna velika tranzicija ni iz čega ni u što” (istaknuo – D.L.). Takav se zaključak doista i nameće ako ocjenjujete, kao što autor čini, da se cijeli građanski bunt, koji organizirano, hrabro, uporno i promišljeno vode

studenti velikih srpskih državnih univerzитета (Beograd, Novi Sad, Kragujevac, Niš, Novi Pazar), svodi na pokušaj rušenja srpskog samodržca i revolucionarno preuzimanje vlasti. No ništa od toga – samodržac nije niti može biti srušen, jer nitko njega izvana ne ruši, “on trenutno svima barem djelomično odgovara, a studenti koji bi ga htjeli srušiti nemaju koga ustoličiti” (istaknuo – D.L.).

Pažnju zaslužuje i autorovo upozorenje zainteresiranom čitatelju da “valja pripaziti sa zanošenjem procesima koji možda i nisu takvi kakvima se čine na prvu ruku” i nadasve se čuvati naivnosti i subjektivnih simpatija za polet i entuzijazam pobunjene mladosti. Štoviše, upozorenje se udvostručuje napomenom da “valja imati oči širom otvorene da se ne bi ispalo nasamarenim i duboko razočaranim”. Slijedeći vlastita upozorenja, dakle da “ne bi ispao nasamarenim i duboko razočaranim”, autor je pokušao ustuknuti pred kušnjom da ako ne zaneseno a ono barem smisleno iskaže svoje simpatije za demokratske intencije pobunjenih studenata, o čemu svjedoči iskaz koji više otkriva nego što skriva: “... među studentskom populacijom *svakako* postoji velik broj onih koji bi *možda* doista htjeli nešto bolje i pravednije od sadašnje vlasti.”

Bez obzira na impresivnu masovnost i silnu podršku studentskim zahtjevima i akcijama u cijelom srpskom društvu, “usprkos studentskoj energiji i dovitljivim sloganima”, prosvjedi nisu urodili plodom, režim je ostao neuzdrman. “Tresla se brda, rodio se miš”, suvereno zaključuje naš autor, premda istodobno priznaje, gotovo nehotice, da je postojeća vlast ipak bitno oslabljena, “vlast se *možda* valja pocesti”. Koliko god bila “možda” oslabljena, to nipošto ne znači da je i smjenjiva, jer “da

su iduće nedjelje izbori, Vučić i naprednjaci ponovno bi u prašini iza sebe ostavili razjedinjenu oporbu“(vidi V. Raos, “Zašto je ‘srpsko proljeće’ tranzicija ni iz čega – ni u što”, 18.3.2025).

U čemu bi se moglo sastojati moguće duboko razočaranje? Očito u tome što bi se svakom koji bi se nedovoljno oprezno dao impresionirati demokratskim pobunjeničkim pokretom ogromne većine srpskih studenata koja u radikalnom osporavanju sadašnje posve samovoljne apsolutističke personalizirane vlasti prerasta u pravu narodnu pobunu.

No takvo pesimističko razmišljanje o dosadašnjim bilancama studentskih prosvjeda moguće je možda razumjeti time što je izrečeno u svjetlu negativne ocjene dometa i učinaka velikoga građanskog prosvjednog mitinga u Beogradu 15. ožujka 2025. Ako je temeljna politička svrha toga okupljanja morala biti iznuđivanje neopozive i neodgodive ostavke Aleksandra Vučića, tada se, čini se, cijeli skup mora ocijeniti kao grandiozni promašaj.

Ali se samo čini! Proučavajući podrobno problem s kojim se suočavamo, najprije sam se zapitao zašto su studenti dosljedno izbjegavali izravno suočavanje s režimom, ne samo na tom velikom mitingu? Nastojao sam obrazložiti da su to činili svjesni toga da je opaki režim spreman na sve pa i najgore oblike sukoba i nasilja te da bi ishod izravnog sukoba mase i režima mogao završiti brutalnom represijom, pa i krvoproliećem.

Moja je osnovna teza da su upravo takav avanturistički i a priori gubitnički scenarij izravne borbe za vlast i nasilnog rušenja samodržca studenti kao odgovoran društveni akter uspješno izbjegli, afirmirajući se kao princi-

pijelno nenasilan ustavobraniteljski pokret za obranu srpske države od uzurpacije političke vlasti.

Kako su u tome uspjeli, premda to nitko od njih nije očekivao, štoviše u javnom je mnijenju dominiralo stajalište da je gotovo nemoguće promijeniti postojeći srpski režim?

Da bismo mogli razumjeti što se dogodilo valja ponajprije barem ovlašno ocrtati karakter režima s kojim se studenti suočavaju, a potom pokušati dokučiti način studentskoga političkog razmišljanja, odlučivanja i djelovanja, koji prvenstveno zaslužuje našu pozornost.

2. Režim posve personalizirane političke moći

Kako god ocjenjivali karakter srpskog režima u kategorijama političke znanosti – kao pretežno autokratski ili čak totalitarni, ili pak naprosto kao klasičnu tiraniju – nema nikakve dvojbe u čemu je njegova temeljna značajka: sva je politička moć u njemu apsolutistički u rukama jednoga čovjeka. Koncentracija političke moći doseže razmjere koji su nezamislivi u makar rudimentarno demokratskoj državi, pa se personifikacija te samovoljne neograničene moći može nazvati autokratom ili samodršcem (u stilu “država, to, sam ja!”).¹

¹ Odoljet ću kušnji da ga se, u ključu Lefortove analize staljinističkog totalitarizma, označi kao Egokrata (kako Lefort naziva totalitarnog vladara, a zapravo samog Staljina, za kojega važi Trockijeva formula: “društvo, to sam ja!”). No ovdje ćemo takav tip kritičkog pristupa obliku vladavine u Srbiji ostaviti po strani i zadržati se na uobičajenoj oznaci autokrat ili “samodržac” (klasični tiranin), s upozorenjem kako pojmovna oznaka Egokrat podrazumijeva preispitivanje srpskog političkog poretka kao totalitarne diktature, u Neumannovu smislu. A to bi značilo istražiti u kojoj mjeri srpski politički sustav karakterizira “razaranje granice između države i društva i totalna politizacija društva pomoću monopolističke partije”, pri čemu “glavni represivni organi nisu sudovi i administrativna tijela, već tajna policija i partija” (vidi F.L. Neumann, 1992: *Demokratska i autoritarna država*, Naprijed, Zagreb, 2. izd., str. 206-208; vidi i str. 226).

Paradoks je ove osobne koncentracije cjelokupne političke moći u tome što je njezin nositelj formalni predsjednik Republike Srbije, demokratski izabrani poglavar države, premda po srpskom ustavu ta formalno najviša državna funkcija ne daje njezinu nositelju nikakvu moć, nego su sve ključne ustavne nadležnosti egzekutive u rukama vlade, kao u svakom čisto parlamentarnom sustavu. Umjesto da se drži svojih ustavnih ovlasti, uglavnom reprezentativnih i simboličkih, predsjednik republike preuzima sve bitne funkcije vlade, sva je moć izvršne vlasti u njegovim rukama, ali bez ikakve njegove odgovornosti. Idealna pozicija za samodržca – moć bez odgovornosti, nasuprot vladi, odgovornoj ali bez ikakve zbiljske moći. Kao vlada koja posve ovisi o predsjedniku-samodršcu, a ne o parlamentarnoj većini, vlada zapravo uopće i ne postoji kao relevantan politički subjekt. Samodržac se nije zaustavio na posvemašnjem podređivanju izvršne i zakonodavne vlasti, nego je svoju dominaciju nametnuo i trećoj grani vlasti (sudstvu i pravosuđu), a sve je represivne aparate države podredio svojoj samovolji. Privatizacija države toliko je ekstremna da je u posljednjem razdoblju poništen svaki politički subjektivitet čak i formalno vladajućeg SNS-a (Srpske napredne stranke), koji samo slijedi bez pogovora naloge i kaprice svojeg svesrpskoga nacionalnog vožda. Premda SNS vlada u svim (!) gradovima, varošima, općinama i selima Srbije (osim jedne jedine općine u Nišu), njegovi lokalni kadrovi nigdje ne odlučuju svojom glavom niti odgovaraju svojim građanima, koji su ih izabrali, nego umjesto njih odlučuju tzv. koordinatori (opunomoćeni komesari iz centra moći).

O razmjerima kulta ličnosti svjedoči podanička orgija divinizacije lika i djela Aleksandra

Vučića (čitaj: “Ace Srbina”), koji je čak 19 puta proglašen počasnim građaninom. Prvenstvo u radosnome podaničkom natjecanju u prepoznavanju budućeg velikog vođe pripada žiteljima Leskovca, koji su ga već davne 2013. godine uzdigli do statusa počasnog građanina, premda je tada bio još samo skromni potpredsjednik Vlade (sic!).

Pred nama se ocrtavaju konture režima u kojemu je sva moć izvan institucija države, u rukama autokrata i njegove sljedbe, bez ikakve moralne i pravne odgovornosti nositelja bilo kojih javnih funkcija. Premda je korupcija i u ranijim razdobljima bila ozbiljna boljka srpskog društva i države, u proteklih dvanaestak godina ona poprima ogromne kriminalne razmjere i razara samo tkivo povjerenja među ljudima. Nametnuo se stil vladanja koji nema baš nikakvih pravnih kočnica ni moralnih skrupula, a brutalnim zastrašivanjem, ucjenama i potkupljivanjem sluđuje najšire slojeve populacije.

Vrhunac stila vladanja koji specifično odlikuje srpski režim nedvojbeno je u stravičnom, gotovo nadrealnom, državnom medijskom terorizmu, koji se dulje od desetljeća sustavno provodi na televizijskim kanalima s nacionalnom frekvencijom. Glavni je protagonist i nedostižni uzor u tome nadasve časnom poslu samomodržac, čiji su javni istupi svakodnevni, dozlaboga gnjavatorski i lišeni svake potrebe za istinom. Nije stvar samo u tome da je dotičnik “patološki lažov” (da laže svakodnevno i ne samo krupno), kako ga najčešće označavaju njegovi politički protivnici, nego za njega nije pretjerano kazati da je ontološki lažov, da laže kao što kiša pada. Funkcija je takvog tipa istupa dalekosežna: svrha joj je obesmisлити sam pojam istine u umijeću defaktualizacije i kreiranja paralelnog realiteta. Po mom sudu,

nije riječ prvenstveno o ideologijskoj indoktrinaciji, svojstvenoj totalitarnim režimima, nego o krajnje primitivnom sistematskom pranju mozgova. Ne samo iracionalnim pričama o ugroženom srpstvu, sijanem mržnje, straha i panike, goropadnom demonizacijom svake opozicije i slobodne misli. Još su toksičnije od te propagande nevjerojatna količina pukih banalnosti i nepodnošljiva lakoća samosažaljenja u pozi mučenika za srpsku stvar. Uživio se u tu ulogu, podesio prema njoj i tronuti glas i pačeničku mimiku (svojstvenim mu "neprobavljivim vidite-kako-se-žrtvujem-za-vas tonom" – po riječima lucidnoga T. Pančića). Egzaktno je utvrđeno da je samodržac u 2024. godini nastupao na televizijskim stanicama s nacionalnom frekvencijom točno 350 puta! Nije mi poznato da je ikome prije Vučića pao na pamet ovakav oblik medijskog maltretiranja vlastitih jedva-još građana. Orwel bi zacijelo bio posramljen, srpski je Veliki Brat nadmašio njegove najmaštovitije mračne slutnje.

Ako se ovakav režim može na unutarnjem planu označiti kao svojevrsna dušmanska okupacija srpskog društva, još je porazniji učinak režimske vanjske politike. Tobože ekvilibrirajući između velikih sila i koketirajući s europskom perspektivom Srbije, režim je bezdušno širom otvorio vrata kolonizaciji zemlje. Izručio je vlastitu zemlju dominaciji svih svjetskih centara moći, od njemačkoga i francuskoga (litij i kupovina borbenih aviona), do ruskoga (elektroprivreda) i kineskog kapitala (istočna Srbija i njezini rudnici, željeznica). Zauzvrat je autokrat dobio njihovu punu podršku da u svojoj zemlji vlada posve samovoljno i da istodobno bude od njih priznat kao jamac unutarnjeg "reda, mira i stabilnosti".

Kao osvjedočeni radikalsko-ekstremistički

srpski šovinist, s fundamentalnim šešeljojdinim vjerodajnicama, Vučić je bio podoban da bude ustoličen kao strateški njemačko-francuski (uz punu američku podršku) projekt u misiji "normalizacije" odnosa s Kosovom. Slijedeći naloge tog projekta, zbog kojega je instaliran, sve je učinio da se Kosovo de facto odijeli iz sastava srpske države, najgrublje zlorabeći i terorizirajući manjinski srpski korpus u faktički nezavisnom Kosovu. Zacijelo se mora ocijeniti kao dijabolično umijeće kako je uopće uspio preživjeti vodeći šizoidnu politiku u kojoj se na riječima patetično zavjetovao da je Kosmet srce i duša Srbije, dok je na djelu nominalnu srpsku južnu pokrajinu tjerao iz Srbije, na način koji je onemogućavao i samu ideju reintegracije Kosova u ustavne okvire srpske države.

Temeljne značajke i unutarnje i vanjske politike srpskog režima upućuju na zaključak da je Srbija *nedovršena nacionalna država*, nesposobna da osigura svoju suverenost ni prema unutra ni prema vani. Štoviše *nedovršiva*, jer ne želi biti država u vlastitim granicama i ograničiti se na vlast nad vlastitim građanima, dok istodobno ima pretenziju da bude više od države, da se uspostavi kao mini-imperij, koji bi da u ime "srpskog sveta" (famozni „srpski integralizam“) proširi svoju suverenost nad susjednim državama.

3. Ka radanju studentskog pokreta

Nakon niza valova antirežimskih prosvjeda u srpskom društvu proteklih godina, koji su okrnuli ali ne i uzdrмали režim personalizirane političke moći, na društvenoj se sceni na opće iznenađenje pojavljuje posve nov politički i društveni subjekt, koji će oko sebe kristalizirati i objediniti društvene energije nemirenja

s postojećim.

Prosvjede su, očekivano, u studenome 2024. inicijalno pokrenuli ojađeni, ogorčeni i bijesni građani Novog Sada, kada su, na čelu s opozicionim političarima, na masovnim prosvjednim skupovima zahtijevali od nadležnog tužiteljstva da pokrene krivični postupak protiv odgovornih za pogibiju 14 (u konačnoj bilanci: 16) ljudi, kojima se tek prije nekoliko mjeseci obnovljena nadstrešnica na zgradi novosadskoga željezničkog kolodvora sručila na glavu 1. studenoga 2024, u 11.52. Početni gnjev iskazan u poruci "Ruke su vam krvave!" ustupio je postupno primat dostojanstvenom mirnodopskom prkosu, koji se izrazio – otada do današnjih dana – masovnim tihim odavanjem počte žrtvama te tragedije, koje se održava svakog dana točno u 11.52. Smisao te komemorativne tišine, koja se proširila diljem zemlje, nikom nije mogao izmaknuti, bio je to kolektivni vapaj za pravdom, u osviještenoj opasnosti od do srži korumpiranog režima, koji ugrožava i sam život svojih građana (potresnim riječima Novosađanke Ksenije Čačić s jednog prosvjeda: "svi smo mi pod nadstrešnicom").

Nije zgorega naglasiti da su prosvjedi, koji će postupno prerasti u narodnu pobunu, počeli ne u Beogradu, nego u glavnom gradu Vojvodine, među građanima mentalitetski najtrpeljivijim prema političkoj vlasti, od kojih se po stereotipu očekuje da pognu šiju i pred najočitijim kršenjima svojih ljudskih i građanskih prava. U zemlji ekstremno centralizirane političke moći, vojvođanski inicijalni građanski bunt bio je neodoljiv impuls za razvijanje građanske solidarnosti diljem srpskog društva, u različitim slojevima, gradovima i regijama.

Sve je među studentima započelo 22. studenoga 2024, kada su se studenti i profesori Fakul-

teta dramskih umjetnosti (FDU) u Beogradu okupili, u neposrednoj blizini fakulteta, da bi odali počast poginulima zbog pada nadstrešnice u Novom Sadu. Skup su grubo prekinuli režimski batinaši fizičkim obračunom s okupljenima. Nakon toga su studenti FDU uputili zahtjev MUP-a da podnese krivičnu prijavu protiv tih lica koja su nasrnula na njih i njihove profesore.

Studenti su izdali javno saopćenje u kojem su obznaneli da počev od 25.11.2024. počinju s blokadom nastave na svojem fakultetu, koja će trajati sve dok se ne ispune njihovi zahtjevi.

Nadalje, studenti FDU osudili su nasilje nad građanima koji traže odgovornost za zločin u Novom Sadu, hapšenje aktivista i policijsku torturu. Nasilje koje se desilo nad studentima FDU nije izoliran slučaj, stoga su pozvali i ostale studente da pokrenu blokade svojih fakulteta.

Nakon što su završno istaknuli "u potpunosti se ograđujemo od bilo kojih političkih stranaka i organizacija", studenti FDU-a saželi su svoju poruku u borbeni slogan

SVI U BLOKADE!

Solidarno se odazivajući tom inicijalnom kolegijalnom pozivu, studenti svih (!) srpskih državnih univerziteta, programski i organizacijski su se uzdigli do samosvjesnog javnog aktera, koji je u cijelosti promijenio samu javnu scenu i dinamiku političkog procesa.

4. Izravna demokracija kao politički oblik studentske intersubjektivne autonomije

Mladi akademski građani samosvjesno i smjelo su se odlučili za veoma sofisticiran kolektivni oblik raspravljanja i odlučivanja, koji su

nazvali “plenumskom demokracijom”. Na svim pobunjenim visokoškolskim ustanovama (kao i u mnogim srednjim školama, čak) uspostavili su plenum kao forume izravne demokracije, na kojima se sve odluke donose bez ikakvog delegiranja ovlaštenja na bilo kakve predstavnike. Neka nas ne zavara samo ime “plenumi” (mogli su se zvati i skupštine ili zborovi), riječ je o tipu čiste demokracije, za koji je znano da je pravedan, ali je jedva zamislivo da može biti i djelotvoran način odlučivanja i djelovanja. Prigovori protiv neposredne demokracije odavno su dobro znani: prijete joj opasnosti od tiranije većine, od frakcija i dominacije demagoga, od sporosti i oklijevanja u odlučivanju, od nediscipline u provedbi odluka. Čak je i Rousseau smatrao da je demokracija oblik vladavine koji je moguć samo za narod čistih pravednika (“narod bogova”), zato što je to “gouvernement sans gouvernement”, dakle vladavina koja nije vladavina (jer je bez prinude), pa kao takva među ljudima takvima kakvi jesu i nije moguća (vidi J-J. Rousseau, *Društveni ugovor*, IV, 4).

Stoga je prvorazredan spoznajni izazov razumjeti kako je moguće da ti plenumi tako uspješno funkcioniraju. Kako se ne zapitati odakle mladim ljudima bez ikakvog političkog iskustva znanje i sposobnost da svladaju probleme kao što su utvrđivanje kvoruma, izbor moderatora i organizacija rasprave, pravo na repliku ili replike, kako spriječiti svađe i frakcijska grupiranja, tko i kako iznosi završnu riječ, kako osigurati jednodušnost u donošenju i disciplinu u provedbi odluka?

Nedugo nakon što su studenti blokirali svoje fakultete i počeli djelovati u obliku demokratskih plenuma, slavodobitno je s režimske strane uzvraćeno da je riječ o podlom utjecaju

i kobnom preuzimanju političkog modela zagrebačkih studenata. Ni minimalnom političkom inteligencijom opterećena skutonoša režima Ana Brnabić javno je mahala svojim otkrićem knjižice *Blokadna kuharica* (ukupno 71 str.), kao krunskim dokazom paklene urote iz “ustaške kuhinje”. A s najvišeg je mesta pala i stupidna denuncijacija srpskih studenata kao “boljševičkih plenumaša”.

Nisam još naišao ni na kakvu konkretnu analizu kako doista funkcioniraju plenumi srpskih studenata (i srednjoškolaca), u čisto tehničkom smislu. Bilo bi zacijelo veoma instruktivno istražiti u čemu su se srpski plenumi oslonili na iskustvo plenumske demokracije hrvatskih studenata Filozofskog fakulteta u Zagrebu (koji su u proljeće 2009. blokirali nastavni proces na svojoj instituciji). Naime, u samoj knjižici *Blokadna kuharica* mogu se naći veoma konkretni praktični savjeti koji olakšavaju plenumsko izravnodemokratsko raspravljanje i odlučivanje. U takve savjete spadaju, primjerice, “pravilo da se može govoriti samo u mikrofon čime se kod sudionika stvara navika da ne upadaju u riječ, nego da čekaju dolazak mikrofona. Pokazalo se da korištenje mikrofona ima pozitivan učinak na tok i način odvijanja diskusijâ na plenumu”; ili pak “važna inovacija” da se zapisnik projicira na zid dvorane, “svi ga promatraju na zidu dvorane čime se unaprijed otklanja mogućnost samovolje zapisničara” (str. 29).

Da spomenemo još jedan praktičan savjet: kada se neko pitanje nije moglo raspraviti u potpunosti na plenumu, uvedene su “radne grupe koje se bave pojedinačnim pitanjima. Sastanci su radnih grupa uvijek unaprijed oglašeni i na njih su pozvani svi zainteresirani” (str. 30).

Posebnu pozornost zaslužuje problem koji je imanentan demokraciji kao takvoj, a očituje se u “komparativnoj prednosti govornički sposobnijih i glasnijih”. Autori zagrebačkoga praktičnog priručnika za funkcioniranje plenuma priznaju: “Treba iskreno reći da tom problemu nismo doskočili i da je jedino rješenje neprestano pozivanje na odgovornost onih koji češće govore da se suzdrže od ponavljanja i privatiziranja plenumskog vremena”. Djelomično rješenje ili barem ublažavanje tog problema predstavljale su “plenumske radne grupe ... u kojima se moglo u manjim skupinama vježbati i javni nastup i toleranciju spram drukčijih, a time doprinijeti i grupnoj koheziji”. Funkcioniranje radnih grupa kao plenumskih savjetodavnih organa pokazalo se “izvrsnom nadopunom plenumskih zasjedanja” (str. 30).

Ostavimo po strani niz praktičnih savjeta u pogledu tehničkog funkcioniranja plenumskog odlučivanja (izbor i funkcije moderatora, zapisničara, glasnogovornika, utvrđivanje i izglasavanje zaključaka, i sl.), i zapitajmo se jesu li srpski studenti uspješni učinkovitije od svojih zagrebačkih kolega suzbijati, ili čak suzbiti opasnost od “liderstva i autoritarnosti”. Sudeći po istupima studenata, u srpskim slobodnim medijima (na javnom tv servisu nisu bili pozivani), u kojima se nije izdvojio nijedan akter kao neki povlašteni glasnogovornik, nego su se studenti stalno izmjenjivali, opasnost je veoma uspješno otklonjena.

Vrhunac demokratske samosvijesti zagrebačkih “plenumaša” nedvojbeno je u zaključnoj poanti, koja u koketiranju s profetskom intonacijom *Komunističkog manifesta*, glasi: “Gdje predstavnička demokracija ne ispunjava svoja obećanja, direktnodemokratsko odlučivanje

postaje čuvarom i podsjetnikom njezina fundamentalnog smisla – bauk koji ne prestaje kružiti” (str. 71).

No principijelno bi bilo važno usporediti demokratsko samorazumijevanje srpskih studenata o smislu plenumske demokracije s iskustvom zagrebačkih studenata, koji su u svojoj knjižici na pitanje “što je to plenum?”, ovako odgovorili:

“Plenum postoji jedino u trenucima kad članovi određenog kolektiva sudjeluju na općem sastanku koji nazivamo plenumom. Ne postoje članovi plenuma nego samo sudionici plenuma. Izvan tog čina zajedničkog okupljanja, raspravljanja i odlučivanja plenum zapravo ne postoji. On nije formalno tijelo poput parlamenta sa svojom zgradom i svojim zaposlenicima – plenum ne konstituira kolektiv, kolektiv konstituira plenum (vidi: Studenti Filozofskog fakulteta u Zagrebu, *Blokadna kuharica ili kako je izgledala blokada Filozofskog fakulteta u Zagrebu*, Centar za anarhističke studije, 2009, str. 31, istaknuo – D.L.; vidi i srpsko izdanje: *Blokadni kuvar: recepti za uspješnu blokadu*, Centar za libeterske studije, Beograd, 2011).

Ako, međutim, uvažimo da se u srpskom slučaju može govoriti o tome da se kroz njihov izravnodemokratski način raspravljanja i odlučivanja u plenumima obrazovao samosvjesni studentski *demos*, tada valja zaključiti kako nije kolektiv konstituirao plenum, nego je upravo obrnuto: *plenum je konstituirao kolektivni intersubjektivni identitet mladih akademskih građana*. Kao da slijede veliku pouku revolucionarnih radničkih savjeta, čije je iskustvo Rosa Luxemburg dojmljivo izrazila u ključnoj tezi da “dobra organizacija ne pretihodi djelovanju, nego je njegov proizvod”, da

“se organizaciju revolucionarnog djelovanja može i mora naučiti u samoj revoluciji, kao što se i plivanje može naučiti samo u vodi”, da revolucije nitko nije “stvorio” nego izbijaju “spontano”. Bio je to studentski odgovor na prastaru mudrost da nema demokracije bez demokrata, a da demokrata ne može biti ako nema demokracije, što je bio neoboriv dokaz da demokracija uopće i nije moguća (dakle, da bi demokracija bila moguća, građani bi prije demokracije morali biti ono što će tek postati u demokraciji). U našem slučaju, očito je da su nominalno akademski građani doista postali djelatnim građanima tek kroz iskustvo plenumske demokracije. Plenumi su znalački depersonalizirali svoj kolektivni subjektivitet i afirmirali jednakost u slobodi svakog pojedinačnog studenta kao sukreatora kolektivnog autoriteta plenuma kao javne institucije. Izbjegnuta je stalno prijetuća opasnost da se izdvoje vođe, a da se kolektiviteti reduciraju na mase pukih sljedbenika. Time je znatno ublažena, ako ne i posve isključena, izloženost režimskim opakim manipulacijama, ucjenama i koruptivnim mamcima.

Silna privlačnost plenskog oblika samorganiziranja pokazuje se i u činjenici da su ga prigrlili i srednjoškolci, pridruživši se studentima u blokadi svojih škola. U jednoj od popularnih tv emisija “Mentalno razgibavanje”, mogli smo čuti veoma upečatljivo svjedočanstvo beogradskog gimnazijalca o njegovu plenskom iskustvu. Najprije je istaknuo da su tek postupno svladali takav oblik dogovaranja i odlučivanja, koji se isprva činio prilično dugim i napornim, eda bi svi mogli doći do izražaja. No ubrzo su naučili i usvojili osnovno pravilo da se u plenumima uče kako da slušaju jedni druge, kako da otklone iskušenja

demagoškog nadvikivanja i da striktno poštuju pravo svakog da slobodno iznese svoje mišljenje. Demokratski je oblik razvio kod svih duh radosnog samopoštovanja, jer su uspjeli postići da “nitko sa plenuma ne ode nezadovoljan”.

Ako su praktične poteškoće u funkcioniranju jednoga fakultetskog plenuma već dovoljno složene, možemo samo zamisliti kakve sve poteškoće iskrsavaju u koordinaciji svih fakultetskih plenuma (ukupno: oko 90) ne samo u sklopu jednoga, nego svih srpskih univerziteta. Iskustvo je pokazalo da je ta koordinacija čini se postignuta, što znači da počiva na čvrstim temeljima studentske uzajamnosti, međusobnog povjerenja i solidarnosti, kao i na konsenzusu o ciljevima kojima se teži.

U tom smislu, uspjeh je plenumske izravne demokracije ravan političkom čudu. Da ne bi tim čudom bili previše impresionirani, a nesposobni da ga pojme, brojni su inače lucidni analitičari skeptično zaključili da tu “nisu čista posla”, da iza naivnih i nezrelih studenata mora da se skrivaju neki previjani lisci iz političkoobavještajnog miljea ili iz političke opozicije ili barem neki profesorski znalci tajni političkog umijeća. Tome skepticizmu nasuprot, valja jednostavno kazati da takvih političkih lisaca i znalaca tajni izravne demokracije nigdje nema, a najmanje u obavještajnim agencijama. Ne iznenađuje da je režim u sebi svojstvenom denuncijantskom duhu optužio strane obavještajne službe da vuku konce studentske bune, konkretno optužujući u tipično šovinističkom stilu hrvatsku obavještajnu službu, zbog čega su pobunjeni studenti počašćeni nebuloznim etiketama “ustaša” i “stranih plaćenika”.

Prave dimenzije političkog čuda izravne ple-

numske demokracije očituju se u dostignuću bez presedana: studentskom plenskom autoritetu priklonile su se i s velikim uvažavanjem poklonile cijela akademska zajednica, znanstvena vijeća i uprave svih fakulteta u blokadi, a na kraju i rektorati svih državnih univerziteta! U ogromnoj većini, profesorski je korpus solidarno podržao svoje studente, pa je studentski pokret prerastao u institucionalizaciju pobunjenih univerziteta. Slijedeći svoje studente kao predvodnike u borbi za pravnu državu i vladavinu prava, njihovi su profesori također pronašli svoju građansku dušu i hrabrost da se opru sirenskim pozivima lukavog samodršca, koji ih je mamio na tobožnji dijalog, ne bi li zajedničkim snagama urazumili studente da se smire i vrate redovnim studijskim obvezama. Rektori su mu odgovorili dostojanstveno kao akademski građani, baš kao i njihovi studenti, da nemaju o čemu s njime da razgovaraju, jer da *nije nadležan za ispunjenje zahtjeva, koji više nisu samo studentski, nego su zahtjevi pobunjenih univerziteta.*

Studenti su taštog i osvetoljubovog samodršca prethodno, naime, ujeli za srce svojom odlučnom i promišljenom porukom koju su posprdno iskazali prkosnim sloganom “NISI NADLEŽAN”.

Godinama građani kult ličnosti svenadležnoga, svemudroga i svemoćnog providencijalnog državnika bio je tako do temelja uzdrman, strahopoštovanje pokornih i zaluđenih podanika prema vođdu ustupilo je mjesto prkosnoj građanskoj neposlušnosti prema raskrinkanom samodršcu.

Borbeno zajedništvo mladih i starijih akademskih građana bio je silan, upravo neodoljiv, iskorak u ozbiljenju “slobode od straha” i

gradnji novog povjerenja među dojučerašnjim apatičnim podanicima prepuštenim na milost i nemilost neodgovorne bezakonske vlasti.

5. Studentski ustavobraniteljski pokret

Pokušavajući da dokuči kako to studenti provode svoje blokade nastave na fakultetima, reporter je našega *Jutarnjeg lista*, u reportaži iz Novog Sada ovako sažeo svoje dojmove: “... provodeći dan u kampusu, teško je oteći se dojamu da je Rektorat postao kasarna, a studenti vojni odred. U Rektoratu, kao i na Filozofskom fakultetu... svi spavaju zajedno – ugorali su madrace i vreće za spavanje u predavaonice. Na ulazu su redari u žutim prslucima, u aulama radionice gdje farbaju velike prosvjedne transparente. U prizemlju drže zalihe hrane i odjeće, konferencijske dvorane prenamijenili su u prostor za plenuma gdje zajedno zagovaraju daljnje akcije. Zadaci se među njima svima jasno znaju, po vojničkom redu: studenti Filozofskog, smjera novinarstva... zaduženi su za komunikaciju s medijima. Ekonomisti i logističari organiziraju zalihe hrane i potrepština, poljoprivrednici kuhaju, dizajneri i umjetnici izrađuju transparente, table, letke i bedževe, a strojar i pravnik, pak, komuniciraju s institucijama i provjeravaju svu dobivenu dokumentaciju dok glavni studentski zahtjevi nisu ispunjeni” (vidi Filip Pavić, “U srcu nove srpske revolucije”, *Jutarnji list*, “Magazin”, 1. veljače 2025, str. 21).

U iščekivanju masovnog prosvjednog skupa u Novom Sadu, kao kulminacije širokog nezadovoljstva diljem zemlje, koji će se održati 1. veljače (tri mjeseca nakon tragedije), navedeni je autor veoma upečatljivo zaključio: “Studentski bunt pretvorio se u građanski bijes, građanski bijes u generalni štrajk, kulminiralo

je sve nekidan rušenjem srpske vlade. Šibica je upaljena. Prosvjedi su sada planuli kao požar, ljudi su ustali i protestiraju u više od 130 gradova i naselja” (str. 19).

Samo nekoliko dana nakon novosadskog skupa u istom ćemo dnevnom listu naći komentar poznatog političkog analitičara, koji dojmljivo ocjenjuje dosege studentskih prosvjeda: “Materijalno i moralno nekorumpirani, s idejama i idealima koje vladajuća klika još uvijek nije kupila, puni energije i mladalačke želje da promijene svijet, uzdrмали su Veliku Laž u kojoj svi sudjeluju i otvoreno se usprotivili kimdžongilovskom kultu ličnosti Aleksandra Vučića jednostavnom porukom: ‘NISI NADLEŽAN’” (vidi Zoran Kusovac, “Studentski prosvjedi”, *Jutarnji list*, “Magazin”, 4. veljače 2025, str. 41).

Upravo u toj odlučnoj i promišljenoj poruci upućenoj autokratu otkriva se kapitalna strateška inovacija studentske plenumske kolektivne pameti da se striktnim pozivanjem na Ustav zaobiđe ustavno nenadležna institucija predsjednika Republike i usput sruši fantomska institucija Vlade Republike Srbije. Može se pretpostaviti da je oko samog sadržaja zahtjeva bilo lako postići konsensus, ali je određivanje adresata kojemu će ti zahtjevi biti upućeni bio znatno teži izazov.

Sjajno su ga riješili.

S krajnjom su se elegancijom uspješno riješili manipulativnih kombinacija i trulih kompromisa s autokratom i njegovom kućnom poslugom u fingiranoj vladi. Odlučili su da se striktno ograniče i usredotoče na revandikacijsku politiku, na zahtjeve upućene nadležnim institucijama (javnom tužiteljstvu i sudstvu u cjelini) da neodgodivo, transparentno i odgo-

vorno provedu postupak utvrđivanja krivične odgovornosti i kažnjavanje krivaca za pad nadstrešnice na željezničkom kolodvoru u Novom Sadu. A blokadom svojih fakulteta i uličnim prosvjedima organizirali su i provedli stalne javne pritiske na nadležne institucije da “rade svoj posao”. U tome upravo ustavobraniteljskom pokretu oslobađanja zarobljenih pravosudnih institucija, u ime vladavine prava i zakona, valja vidjeti suštinu političkog samorazumijevanja i slobodarskih akcija studentskih prosvjeda, koji mjesecima svojim javnim zahtjevima s toliko strpljenja, istrajnosti, hrabrosti i pameti uspješno pletu gustu mrežu oko samodršca. Umjesto da ga izravno politički ruše, jer je u svojim rukama protuustavno i nelegitimno uzurpirao svu političku moć, svojim su programatskim zahtjevima i masovnim akcijama stalno jačali javni pritisak na predsjednika Republike Srbije da se svede u ustavne okvire i nadležnosti njegove funkcije, u zemlji nominalno parlamentarne demokracije. Suočen s takvim striktno ustavobraniteljskim zahtjevima da se oslobode zarobljene institucije države (prvenstveno pravosuđe), uzurpator svih grana vlasti *otvoreno odbija da bude (samo) predsjednik Republike*.

Možda se moglo povjerovati kako je veliki javni pritisak na nadležne državne institucije da ispune studentske zahtjeve krajem 2024. godine rezultirao time što ipak pokrenuo zarobljeno nadležno tužilaštvo da podigne optužnice protiv 13 osumnjičenih za pad nadstrešnice (s obrazloženjem svemoćnoga nenadležnog faktora da pravosuđu daje odriježene ruke!).²

² Rekonstrukcija novosadskoga željezničkog kolodvora (â zdanje otvorio je dva puta predsjednik Srbije Aleksandar Vučić s mađarskim pobratimom premijerom Viktorom Orbanom, 2021. i u srpnju 2024) izvedena je u sklopu jednog od najvažnijih vladinih infrastrukturnih projekata, superbrze željezničke linije od Beograda do Budimpešte (200 km. na

Ubrzo se pokazalo da je novosadsko tužilaštvo postupak pokrenulo samo pro forma, bez ikakve želje da utvrdi stanje fakata i materijalnu i krivičnu odgovornost. U pritvor je bez ozbiljnog pravnog osnova smjestilo pogrešne ljude, s očiglednom zadaćom da zabašuri odgovornost vrha vlasti za tragični događaj. Postupak je, dakle, od samog početka bio kontaminiran i poslužio samo kao alibi režima da se pravi krivci tobože privode pravdi. Pod budnim okom opće i stručne javnosti, koja je kritički upozoravala na sve hotimične propuste i besramne manipulacije režimskog tužiteljstva (prikriivanje dokaza, krivotvorenje dokumentacije, zapostavljanje koruptivne dimenzije, privilegiranje odgovornih političara). Sputano nalozima političkog uma, tužiteljstvo mjesecima nije bilo u stanju sročiti pravno valjanu optužnicu. Stoga je 11. travnja 2025. Viši sud u Novom Sadu vratio predmet tužilaštvu traživši od njega da dopuni istragu i optužni akt, radi boljeg razjašnjenja stvari kako bi se utvrdila opravdanost optužnice. Štoviše, početkom lipnja je Viši sud naposljetku odbacio cijelu optužnicu, naložio da se osumnjičeni puste iz pritvora i da Više javno tužilaštvo u Novom Sadu cijeli proces pokrene iznova.

Punih osam mjeseci, dakle, nadležno tužilaštvo svojski se trudilo da ne radi svoj posao,

a vrhu je vlasti bilo sve teže obmanjivati jav-

sat). Investitor projekta bila je Infrastruktura Željeznice Srbije, koja je, prema građevinskoj dozvoli dužna osigurati stručni nadzor u toku izvođenja radova.

Za izvođenje radova na ovom projektu izabran je konzorcij kineskih kompanija China railway international i Cina communications construction. Pritom je važno istaknuti da je *ugovor koji su za ovaj posao potpisale srpske vlasti s kineskim partnerima nije javno dostupan*.

Francuskoj kompaniji Ežis i mađarskom Utiberu, dodijeljen je stručni nadzor, prema Odluci o dodjeli ugovora iz 2022. godine, dostupnom na sajtu Ministarstva građevinarstva.

nost da je glavni zahtjev studenata i pobunjenosti javnosti ispunjen. Postupno je postajalo sve jasnije sve većem broju nezadovoljnih, frustriranih i ljutih građana da se do kraja mora pojačati politički pritisak radi ozbiljenja zahtjeva za oslobađanjem državnih institucija da bi mogle racionalno i učinkovito funkcionirati u skladu s ustavom i zakonima. Koliko god takvi pravni zahtjevi bili samorazumljivi i općeprihvatljivi za iole samosvjesnog građanina, na razini ustavnih vrijednosti, ipak se nameće praktična dvojba je li uopće moguće postići da pravna država profunkcionira u zemlji u kojoj pravosuđe nikad nije bilo doista autonomno i kompetentno, da bi se usudilo suditi striktno prema zakonu?

6. Nenasilni karakter studentske akcije i demokratska reintegracija srpskog društva

Vratimo se na tren citiranoj gotovo euforičnoj dijagnozi našeg reportera o studentskom buntu koji “pretvorio se u građanski bijes, građanski bijes u generalni štrajk, kulminiralo je sve nekidan rušenjem srpske vlade. Šibica je upaljena. Prosvjedi su sada planuli kao požar, ljudi su ustali i protestiraju u više od 130 gradova i naselja”.

Opis je upečatljiv, ali promašuje osnovnu političku taktiku studentskog prosvjednog djelovanja. Naime, nije se studentski bunt pretvorio u građanski bijes, nisu studenti zapalili požar i podjarili mase. Naprotiv, požare su rasplamsavale same vlasti ideološkim denuncijacijama i golim nasiljem prema pobunjenim studentima. Što su studenti dobro shvatili i odgovorno proveli zadaću obuzdavanja i smirivanja opravdanog gnjeva građana duboko nezadovoljnih opakim kriminalno-koruptivnim režimom. Ne obazirući se na stalne, sva-kodnevene i grube provokacije samodršca i

njegovih političkih i medijskih pobočnika, koji su prijetili opasnim sukobima, studenti su se s iznimnom hladnokrvnošću i disciplinom držali svoje veoma promišljene taktike dosljedno gandijevskih, nenasilnih masovnih prosvjeda. O tome impresivno svjedoči prvi masovni miting studenata i građana održan u Beogradu, 22. prosinca 2024, koji je okupio preko 100.000 ljudi, koji su u posvemašnjoj tišini odali poštu ubijenima ispod nadstrešnice i time bez riječi rječito poručili da studentski zahtjevi za sudsko procesuiranje odgovornih nisu ispunjeni. Ugledni srpski analitičar ocjenjuje: "Divan je bio miting studenata i naroda u Beogradu 22. decembra 2024. godine... Miting će svojom veličinom i ubedljivim nastupom studenata biti zapamćen kao istorijski. Možda će sledeći biti još veći". Možemo se s njime suglasiti i kada zamjećuje: "Zbunio se i Vučić i patrijarh Perić. Umesto da i oni ćute, oni su progovorili. A niko od njih to nije zahtevao. I upali su u zamku. Uopšte nisu primetili da su ih studenti preskočili" (vidi Dragan Veselinov, "Da li režim u Beogradu pada, a sa njim i iredenta u Podgorici?", *Pobjeda*, 29.12.2024).

Malo je reći da je autokrat bio zbunjen studentskom i narodnom komemorativnom šutnjom na tome uistinu povijesnom mitingu. Skup je zapravo od njega tražio da zašuti i razmisli, ako ikako može. Šutjeti nije uzmogao, pukao bi, ali je ipak frivolno obećao da će razmisliti, tvrdeći da je shvatio poruku koju predstavlja tako veliko okupljanje "da se moramo promijeniti".

Otada započinje javno odmjeravanje snaga i nerava između studenata i samodržca. Što je autokrat bio iracionalniji, beskrupulozniji i sludjeniji, s jedne, to su studenti bili sve inovativniji, duhovitiji i razboritiji, s druge strane.

Inicijativa u tome šahovskom odmjeravanju

snaga, premda su igrali crnim figurama, bila je na strani studenata, čiji je pokret prerastao sveučilišne okvire i poprimio razmjere masovne narodne pobune. Serijom velikih mitinga, od Novog Sada, preko Kragujevca i Niša, do Beograda, studenti su jačali svoju političku moć, kao moć udruženih slobodnih građana, nasuprot sve slabijoj sili samodržca i njegova poljuljanog režima.

Već spominjani masovni skup u Novom Sadu 1. veljače 2025. bio je početak druge, odlučujuće faze narodne pobune. Nezaboravan je dojam ostavio marš 400 beogradskih studenata od glavnog grada Srbije do glavnog grada Vojvodine, koji je bio pažljivo praćen u slobodnim medijima i posve prešućen u režimskim. U svim mjestima kroz koja su prolazili studenti su dočekivani oduševljeno, upravo euforično, kao da je ljudima najzad sunce granulo. Ganutost i ozarenost čitala se na svim licima, studenti su masovno dočekivani kao oslobodioci od tiranije Srpske napredne stranke, koja je na vlasti u svim tim vojvođanskim varošima.

Koliko je u tom trenutku prevladao duh čvrste solidarnosti naroda sa studentima i njihovim zahtjevima za pravdom svjedoči i činjenica da su beogradski taksisti organizirali i besplatno prevozili natrag svoje studente.

Nakon toga povijesnog hodoljublja, koje je u jednom jedinom danu svojim duhom solidarnosti i silnim emocionalnim nabojem stubokom uzdrimalo režim, više ništa nije bilo niti je moglo biti isto kao prije.

Duh slobode prohujao je Srbijom i strah je promijenio stranu. Samodržac se prepao i počeo povlačiti hazardske poteze u panici.

U agresivni kontranapad krenuo je na svom

režimskom skupu održanom na Sretenje 15. veljače u Sremskoj Mitrovici, na kojem je opet iznio svoju omiljenu mantru da je „Srbija napadnuta i spolja i iznutra“, ali u novoj verziji da Srbiju ugrožava „obojena revolucija“ studentske pobune. Zatim je obznanio da će se država odlučno obračunati s tom fantazmom, koju je trapavo izmislio. Da bi zatim u frivolnom uzletu samohvalivosti poručio da će „uništiti sve obojene revolucije“ u svijetu (!), i to tako što će napisati nadasve poučan udžbenik na temu „kako sam pobedio obojenu revoluciju“, koji će nedvojbeno biti svjetski bestseller (narocito u Kini!). Pa kada mu je tako dobro krenulo, repertoar optužbi proširio je grotesknom izmišljotinom o vojvođanskom separatizmu kao navodno integralnom dijelu srpske obojene revolucije i neposrednoj opasnosti po teritorijalni integritet i cjelovitost srpske države. Samo je on uspio uočiti u „sjevernoj srpskoj pokrajini“ nekakvo „javno zagovaranje ideja o ‘vojvođanskoj naciji’, jeziku i pravoslavnoj crkvi“. Svečano je obznanio usvajanje političke deklaracije „Vojvodina u Srbiji“, kao da nadasve smiono poručuje neznanom nekom „ne damo Vojvodinu“ (a pritom nije ciljao na svojeg bliskog saveznika i suučesnika Orbana, čije su velikomađarske pretenzije na „južnu Ugarsku“, „trijanonski okupiranu i od matice nepravedno otrgnutu“ –svima poznate).

U punom civilizacijskom i demokratskom kontrapunktu spram ove orgije iracionalnog diskursa izmišljanja neprijatelja održao se u srcu Srbije Kragujevcu, istog prazničnog dana, mnogo masovniji miting, u organizaciji studentskog pokreta. Pod sloganom „Sretnimo se na Sretenje“ prosvjedni je skup okupio desetine tisuća oduševljenih studenata i prosvjednika kao svojevrsni karneval solidarnosti

i kolektivne samosvijesti pobunjenog srpskog društva. Skup je doista bio akcija studenata iz cijele Srbije, na njemu su se okupile i stotine studenata koji su višednevnim pješaćenjem, trčanjem ili biciklima došli iz Beograda, Novog Sada i Niša (prešavši za četiri dana oko 150 kilometara kroz desetine gradova i sela u kojima su ih mještani gostoljubivo dočekivali i toplo pozdravljali i bodrili).

Nakon Novog Sada, 1. veljače, i Kragujevca, 15. veljače, na red je došao Niš, 1. ožujka.

U Nišu je studentski pokret okupljenoj masovnoj publici obznanio svoj ključni programski dokument „Studentski edikt“, u kojem samosvjesno iskazuje svoje ciljeve: „Mi, studenti i slobodni građani Srbije, okupljeni u gradu Nišu, gradu koji je svedok novih ideja i promena, donosimo ovaj edikt kojim proglašavamo vrednosti za koje se borimo – kao zavet budućnosti i državi u kojoj želimo živeti.“

Iz Edikta (koji sadrži odjeljke o slobodi, državi, pravdi, mladosti, dostojanstvu, znanju, solidarnosti i budućnosti), izdvojimo nekoliko najdojmljivijih stavova:

U odjeljku „O slobodi“: „Država je zajedničko dobro svih njenih građana. Institucije Srbije moraju služiti narodu i biti temelj poverenja, a ne instrument moći pojedinaca. Zalažemo se za državu u kojoj zakon predstavlja vrhovni autoritet i gde politička funkcija znači službu građanima, a ne privilegiju“.

U odjeljku „O mladosti“: „Mladi su pokazali da nisu samo naslednici Srbije, već njeni **ustavobranitelji**. Studenti, kao nosioci ove borbe, čuvaju vrednosti na kojima treba da počiva naše društvo. Mladost Srbije traži sistem zasnovan na trudu i znanju“.

U odjeljku "O solidarnosti": "... putevi naših gradova, od Niša do Novog Sada, od Beograda do Kragujevca, svedoče o snazi narodnog jedinstva. Ova solidarnost, do sada nepoznata sistemima zasnovanim na razdoru, postaje naš zavet i naša snaga, koju ćemo braniti i negovati. Pretvarajući pojedinačne glasove u silu promene, dokazali smo da Srbija nije skup podjeljenih interesa, već zajednica građana koji dele viziju budućnosti".

U odjeljku "O budućnosti": "Neka ovaj edikt bude naša obaveza, naše obećanje jedni drugima – da ćemo graditi državu koja će pripadati svima, u kojoj će svako dete moći da sanja velike snove. Državu u kojoj će pravda i sloboda biti jače od bilo kog pojedinca, u kojoj se vlast neće služiti narodom, već će ona služiti narodu".

Tako je u slobodarskom Nišu, uvijek prkosno suprotstavljenom beogradskom centralizmu, koji ga je vazda maltretirao kao gluhu južnu provinciju, obnovljen socijalni kapital povjerenja i solidarnosti te provedena prava demokratska reintegracija srpskog društva kao "zajednice građana koji dijele viziju budućnosti".

Kao oblik programskog samorazumijevanja demokratskih građana Srbije, Edikt je snažno odjeknuo i neopozivo afirmirao akademsku mladost kao ustavobraniteljski pokret *čuvara vrijednosti na kojima počivaju srpsko društvo i država*.

7. Beogradski studentsko-građanski trijumf i političko samoubojstvo samodržca

U Nišu je najavljen slijedeći, završni korak u kružnom toku solidarnog objedinjavanja demokratske Srbije, veliki masovni miting u Beogradu 15. ožujka 2025. Već je i sama najava do kraja raspametila ionako u samim temeljima uzdrmani režim, koji je niške studente

optužio da su fašisti, jer da njihov marš na Beograd fatalno slični Mussolinijevu maršu na Rim (!). Još sluđeniji nego inače, autokrat se upustio u žestoku kampanju dizanja panike da se u Beogradu priprema krvavi scenarij nasilničkog rušenja vlasti kao vrhunac obojene revolucije, uvjeravajući i sebe i javnost da će država znati odlučno odgovoriti i uspješno definitivno slomiti antidržavnu revoluciju. Uoči prosvjednog mitinga u Beogradu cijeli je režimski medijski pogon upregnut da uplaši građane i odvрати ih od sudjelovanja na potencijalno tako opasnom skupu. Štoviše, glavni je grad blokiran, prekinute su sve željezničke i autobuske veze s ostatkom Srbije.

Da bi ispunio svoju mračnu najavu konačnoga krvavog obračuna s "rušiocima države", samodržac je grubom provokacijom pretvorio Pionirski park, u središtu grada, u sanitarni kordon na kojemu je okupio šaroliku lojalističku skupinu od nekoliko stotina mrkih likova spremnih na sve u obračunu s mrskim prosvjednicima. Ispred zgrada Skupštine i Predsjedništva isturena je, dakle, egzotična skupina od desetak "studenata koji žele da uče" i stotinjak kriminalno-režimskih batinaša koji "vole da biju", oplemenjena demonstrativnim prisustvom pripadnika zloglasnih "Crvenih beretki".³ Pripadnici te skupine prezirno su počašćeni nazivom "ćaci" (kao loši đaci koji ne razlikuju đ i ć na ćirilici), a cijeli taj

³ Teško da može biti perverznije režimske provokacije radi izazivanja zgražanja i gnjeva građana od toga da su u redovima tobožnjih "čuvara države" bili i pripadnici Miloševićeve policijsko-obavještajne formacije, koja je raspuštena u akciji "Sablja" 2003, a njezini vodeći pripadnici uhapšeni i osuđeni zbog političkog atentata na premijera Zorana Đinđića. Najpoznatija je po političkom banditizmu, po atentatima na političare i novinare, od kojih se valja prisjetiti ubistva Ivana Stambolića i pokušaja ubistva Vuka Draškovića na Ibarskoj magistrali (koji je, čudom, preživio, ali su pritom ubijena četiri njegova najbliža suradnika).

od smisla i pameti ograđeni teritorij posprdno je prozvan "Ćacilend". Osim te male režimske pretorijanske garde, na tom su prostoru bile i gusto postrojene službene policijske jedinice, navodno zato da ne bi došlo do izravne konfrontacije (ratoborne) šačice lojalista i (miroljubive) mase prosvjednika.

Bahati je autokrat s uobičajenim nehajem spram činjenica tobože egzaktno prognozirao da će beogradski skup obuhvatiti najviše 60 do 80 tisuća, ali ga je impozantni prosvjedni miting u svakom pogledu demantirao, i po brojnosti i po karakteru i po smislu. Najprije, na mitingu se okupila, po konzervativnim pouzdanim procjenama, ogromna masa od 450 do 500 tisuća studenata i građana, ne samo iz glavnog grada nego iz cijele zemlje. Drugo, studentstki organizatori mudro su i smireno reagirali na režimsku provokaciju o nasilnom pokušaju upada u Skupštinu, pa su na samom početku mitinga središte događanja premjestili na trg Slavija, čime su izbili adute iz ruku planiranog obračuna režima s prosvjednicima. Treće, miting je bez većih izgreda završio 15-minutnom šutnjom pola milijuna ljudi koji su dostojanstveno odali poštu 15-oro stradalih padom nadstrešnice na željezničkom kolodvoru u Novom Sadu.

S prosvjeda su upućene mnoge dojmljive poruke samosvesne mladosti, kao odgovornih i pametnih "čuvara vrijednosti na kojima počivaju srpsko društvo i država".

Izdvojimo dvije.

Prva poruka: "Satkani smo od razočarenja naših roditelja i naše nepokolebljive želje da ostane u svojoj zemlji i učinimo je pravednijom za sve" (vidi Hrvoje Zovko, "Beograd je udario temelje nove Srbije bez Vučića", *Večernji list*,

16.3.2025, str. 4; istaknuo – D.L.).

Druga poruka: "Ovdje smo jer više nećemo dopustiti da nam oduzimate slobodu, jer štitiimo jedni druge. Ovdje smo jer više nećemo dopustiti da članovi nijedne političke stranke napadaju studente. Ovdje smo jer više nećemo dopustiti da nas gazite. Ovdje smo jer više nećemo dopustiti da nas tučete palicama koje imate u stranačkim prostorijama. Ovdje smo jer više nećemo dopustiti da nam lažu i vrijeđaju nas, kao što to radi javni medijski servis od početka blokade. Ovdje smo jer više nećemo dopustiti da dijelite otkaze zbog objave na društvenim mrežama. *Draga Srbijo, ovdje smo jer smo predugo trpjeli, ali više nećemo*" (vidi reportažu iz Beograda: Nikola Patković, "Srbija za promjene", *Jutarnji list*, 16.3.2025, str. 7; istaknuo – D.L.).

Demokratski prosvjedi civilizirano su i miroljubivo protekli, kao i svi prethodni. Mogli su tako i završiti, ali nisu! Komemorativna šutnja na kraju skupa bila je nepodnošljiva provokacija za goropadnog samodržca, koji je iz sve snage zazivao nered i prijetio obračunima. Hladnokrvno odbijanje građana da već samom svojom masom nasilno preuzmu vlast, koja im se prividno nudila na pladnju, prelila je čašu (ne)strpljenja i izazvala uspaničenog autokrata da tzv. zvučnim topom napadne, izludi i prepadne okupljene miroljubive građane.

Ipak, pri detaljnijem se razmatranju pokazuje da možda i nije toliko riječ o psihološki iznuđenom paničnom potezu, koliko o perfidno smišljenoj klopci da se demonstrante uvuče u sukobe, u kojima bi bili izloženi napadima režimskih batinaša i njihovih kriminalnih

saveznika, pretorijanskog *ćacibozuka*.⁴

Perfidni je plan samodrška doživio krah. Studentski organizatori su ga prozreli, reagirali su brzo i učinkovito, smirili pogođene i postarali se za povređene građane, te smjesta proglasili skup završenim.

Premda je utvrđivanje činjenice režimskog terorističkog napada na građane u ulici kralja Milana (bivše ulice maršala Tita) izvan svake racionalne sumnje i premda ne može biti nikakve dvojbe tko je za njega odgovoran, režimsko je pravosuđe promptno reagiralo tako što je koliko sutradan Više javno tužilaštvo u Beogradu naložilo Prvom osnovnom javnom tužilaštvu da zatraži identifikaciju lica odgovornih za "širenje glasina da su u Urgentnom centru Univerzitetskog kliničkog centra Srbije zbrinute desetine građana sa simptomima upotrebe takozvanog zvučnog topa"! Ma, bravo, ne za upotrebu topa nego za glasine o tome!

Oglasio se i sam nalogodavac ogorčeno osporavajući "odvratne laži" da je upotrijebljen nekakav zvučni top, jer da srpska policija ili vojska takvo oružje uopće nemaju. A samo dan kasnije patetično je založio svu svoju ljudsku čast i politički ugled riječima da je do te mjere uvjeren da su podle glasine apsolutno lažne, tako da izjavljuje – ako se dokaže da je takav

⁴ Prema mjerodavnom svjedočenju uglednoga istraživačkog novnara beogradskog tjednika *Radar*, riječ je o „mogućem planiranom masakru“ režima protiv prosvjednika. Objašnjava: „Napad na građane preko tog zvučnog topa ili kako se god zvalo to oružje, bio je samo jedan segment organiziranog napada. Uspjeli smo napraviti rekonstrukciju, gdje su koje grupe bile i one nisu bile samo u 'Ćacilendu'. Bile su još u nekim dijelovima grada, od Zelenog venca do parka Tašmajdan, gdje su planirale upasti među građane, do same Slavije na objektu nogometaša Dejana Stankovića... Na nedovršenoj zgradi bili su huligani koji su gadali građane topovskim udarima... (usp. Vuk Cvijić, „Srbijom vlada ludilo. Vučić stvara novi narod, Srbe 2.0, jer mu ovaj narod ne vjeruje“, *Večernji list*, „Obzor“, 29.3.2025; razgovarao Hrvoje Zovko).

top doista upotrijebljen – da *od tog trenutka on više nije predsjednik Republike*.

Dok je autokrat na vlasti, neće se dokazati nikad, ali ni ne mora – na kamerama je zabilježeno i kroz svjedočenja brojnih povrijeđenih sudionika potvrđeno da je tzv. zvučni top upotrijebljen, što znači da *od tog kobnog trenutka Srbija više nema predsjednika Republike*.

Točnije, nema ga od toga dana kad se objavio nevjerovatan kontrast između lojalističkog rezervata Ćacilenda i ekrazantne nadmoći pobunjenih građana, u nadrealnom omjeru 1: 500! Nije to bio običan politički poraz, nego povijesni debakl predsjednika koji se od sve-moćnog Karizmarha⁵ srozao na nemoćnog i golog uzurpatora.

Uoči takvog raspleta na masovnom mitingu jedan je analitičar ocijenio: "Studenti Vučića ubadaju ravno u oko: pretpostavljajući da ga *bilo kakvo nasilje može trenutačno koštati političkog života*, oni kao da ga žele prisiliti da sam, mirno i postupno, demontira vlastitu autokraciju" (vidi Nino Đula, "Posljednja predstava umornog performerera?", *Jutarnji list*, 15.3.2025, str. 13; istaknuo – D.L.). Vrijedi spomenuti i prosudbu o ličnosti samodrška: "...taj čovjek naočigled sve manje djeluje kao veliki kombinator s lukavim planom, a sve više kao umorni performer kojemu publika već zijeva u facu" (ibid.).

Nakon beogradskog mitinga mogli su se čuti komentari da je propuštena prava prilika da se na skupu ultimativno zatraži ostavka pred-

⁵ Izraz preuzimam od T. Pančića, koji srpski politički sustav karakterizira kao „autoritarnu poludemokratiju“, s „moćnim Harizmarhom na vrhu, čovekom koji se predstavlja kao 'narodna majka', poštenu tribun, samozatajni trudbenik, svakovrsna suprotnost 'otuđenim elitama'...“ (vidi Teofil Pančić, 2014: *Gost iz galaksije*, Hena com, Zagreb, str. 316).

sjednika Republike. Ali, takvi komentari propuštaju uvidjeti da je takav zahtjev bio suvišan, jer je terorističkim napadom na građane predsjednik samog sebe razvlastio i izvršio političko samoubojstvo. Samim tim činom obogatio je raspon svojih uzurpacija, kao da inadžijski poručuje studentima (i profesorima) koji ga omalovažavaju da "nije nadležan", da se ne sprdaju s njime jer je barem nadležan da ih tuče tzv. zvučnim topom. Pa da zatim javno bezočno laže – a laganje je njegova najvažnija nadležnost – da ga nije koristio.

Po ocjeni glavnog urednika tjednika *Vreme* priča o tzv. zračnom topu zvonko iskazuje dubinu krize koja "potvrđuje da režim laže i da mu nitko vjeruje, a to je prilično *razbjesnilo ljude*. Skup je... *ogroman Vučićev poraz*. On je govorio da će *svirati kraj obojenoj revoluciji*. Davao je izjave u kojim se junačio, a odmah u nedjelju počeli su prosvjedi po raznim gradovima... potpuno je sigurno da vidimo Vučića kako mu vlast curi poput vode kroz dlanove" (vidi intervju Hrvoja Šverka s Filipom Švarmom, "Da bi srušila Vučića, oporba u Srbiji ne smije se penjati na leđa hrabrih studenata", *Večernji list*, 22.3.2025, str. 34-35; istaknuo – D.L.).

Studenti se nisu dali impresionirati siledžijstvom, pa je uskoro na njihovim okupljanjima osvanuo duhovit transparent o uzurpatoru: "NISI NADLEŽAN, A NISI NI NORMALAN".

Svojim ponašanjem i obmanama, nekadašnji veliki politički meštar srozao se na karikaturnu ličnost "prvoga među ćacijima" i izložio preziru i podsmjehu cijele države. Poput šagrinske kože, smežurao se u poglavicu Ćacilenda, mračnog legla kriminalno-koruptivnog režima. Do jučer svemoćni autokrat svojevoljno je prestao biti prvi građanin Republike

Srbije, dovodeći svojom samoabdikacijom u pitanje i samu ta republiku kao ustavnu zajednicu slobodnih građana.

Otada se s punim pravom može govoriti o bivšem samodršcu kao *bivšem predsjedniku republike*, kako ističe lucidna analitičarka: "Obećao je da će odstupiti sa položaja 15. marta, ukoliko se dokaže da srpske državne službe imaju zvučni top; dokazano je da top postoji, i da je bio upotrebljen. Američki izveštaj nije nikad stigao, ruski je falsifikovan. Predsednik države još je najmanje dva puta posle toga izjavio da će odstupiti, sa drugim razlozima. Kakvog smisla ima smatrati predsednikom države nekoga ko je javno najavio i uslovio svoj odlazak već najmanje tri puta?" (vidi Svetlana Slapšak, "Kakisti", *Peščanik*, 21.6.2025).

Kada sve to imamo u vidu, postaje očito koliko je neprimjerena ocjena da "15. marta nismo ostvarili cilj – zato što ga nismo ni postavili. Da, *izbjeglo se nasilje, ali izbjegli bismo ga i da smo ostali kod kuće*" (vidi Stevan Filipović, "Prvi maj, zborovi i Crveni Kmeri", *Peščanik*, 1.5.2025; istaknuo – D.L.). Može li se pogrešnije suditi od toga? Znamo, nasilje ne samo da se nije izbjeglo, daleko od toga – kud ćeš većeg nasilja od zloupotrebe zvučnog topa protiv mirnih prosvjednika, koje se dogodilo valjda samo zato da bi građani znali zašto nisu ostali kod kuće... Ne smije se nipošto prijeći preko toga da su studentski organizatori bili potpuno svjesni visokog rizika kojemu se izlažu na takvom velikom mitingu, o čemu svjedoči krajnje dramatična činjenica da su studenti-redari, zaduženi za sigurnost prosvjednika, za svaki slučaj imali na dlanu, ako im se išta dogodi, ispisane brojeve telefona svojih roditelja, svojih odvjetnika i svoju krvnu grupu!

7.1. Slučaj Marije Vasić: mali poraz u velikoj pobjedi

U sjeni trijumfalnog prosvjeda masovnog studentsko-gradanskog prosvjeda 15. ožujka ostao je brutalni represivni kontraudar režimskog obavještajno-medijskog pogona da se, uoči samog skupa, hapšenjem šestoro i demoniziranjem dvanaestoro novosadskih aktivista javno diskreditira studentska pobuna kao urotnička i opasna. Uhapšeni su na temelju očito ilegalne snimke njihova razgovora, koji je emitiran na režimskim medijima 14. ožujka, s dramatskom porukom da je riječ o teškom krivičnom djelu „pozivanja na nasilnu promjenu ustavnog uređenja“. Na audio-snimku može se razabrati kako aktivisti raspravljaju o mogućim scenarijima demonstracija, razmatrajući mogućnosti zauzimanja zgrade RTS-a.

Medijska bomba gotovo je prinudila studente da se smjesta javno ograde od okrivljenih aktivista i njihovih borbenih scenarija. Možemo se suglasiti s ocjenom novosadske profesorice i aktivistice Jelene Kleut: „To ograđivanje nekako razumijem kao *strah studenata*. *Studenti su se jako bojali nemira i incidenata 15. ožujka* i brzo pleto su donijeli odluku da se ograde od svojih kolega“. Po njezinu sudu: „... ako postoji mrlja na studentskom pokretu, to je ova. Ako ne odmah, dan nakon što je objavljen snimak ili nakon što su privedeni aktivisti, onda 15.; ako ne 15. onda dan poslije studenti su *moralno pokazati solidarnost s ljudima koji su bili dio njihova pokreta...*“ (vidi Jelena Kleut, „Vučićevu režimu, bojim se, moglo bi prije odgovarati da imamo *ulične sukobe nego izbore*“, *Večernji list*, 24.5.2025, str. 49, razgovarao: Hrvoje Zovko; istaknuo – D.L.).

Među uhapšenim aktivistima u Novom Sadu postupno će se u prvi plan izdvojiti prkosni i

hrabri lik Marije Vasić, nastavnice sociologije u kulturnoj gimnaziji „Jovan Jovanović Zmaj“, antifašistice i članice Pokreta slobodnih građana (PSG) te ugledne autorice važnih knjiga o Holokaustu (*Kad bog zažmuri*) i Novosadskoj raciji (*Pismo na šinama*). Politikom, u njezinoj emancipacijskoj dimenziji, bavi se godinama kao zapažen akter na novosadskoj aktivističkoj sceni.

Za nju će najšira javnost saznati tek nakon što je 60 dana provela u produženom pritvoru. Naime, kada je 13. svibnja Vanpretresno vijeće Višeg suda u Novom Sadu donijelo rješenje kojim je, po treći put, produžen pritvor za još 30 dana za nju i još petoro aktivista Pokreta slobodnih građana i neformalne studentske organizacije STAV – Marija Vasić odlučila se na štrajk glađu i žeđu ne bi li time najzad privukla pažnju javnosti na flagrantno kršenje svojih i njihovih prava.

I doista, njezin prosvjed protiv takvog politički motiviranog protuzakonitog maltretiranja urodio je plodom, njezin je radikalni požrtvovni čin naišao na punu podršku i solidarnost uzburjane i ogorčene javnosti.

Produženje pritvora predložilo je Više javno tužilaštvo u Novom Sadu u svom optužnom prijedlogu protiv 12 aktivista Pokreta slobodnih građana i organizacije STAV zbog sumnje da su izvršili više krivičnih djela protiv ustavnog uređenja, a zatražene su maksimalne kazne. Optužni prijedlog podnijet je nakon gotovo dva mjeseca otkako se u medijima pojavio audio-snimak na kome se, kako se tvrdi, čuju navodni planovi za upad u Skupštinu Srbije i Radio-televiziju Srbije tokom studentskog protesta 15. marta.

Iz Višeg suda poručuju i da je protiv ovog reše-

nja dozvoljena žalba Apelacionom sudu u Novom Sadu, u roku od tri dana od dana dostavljanja, ali da ona ne odlaže izvršenje rješenja.

Pokret slobodnih građana (PSG) ocijenio je podnošenje optužnog prijedloga protiv njihovih aktivista kao dokaz potpune potčinjenosti Višeg javnog tužilaštva u Novom Sadu interesima „organizirane kriminalne grupe koja je otela svu vlast u našoj zemlji“.

„Nijedan ustavni poredak u svijetu nije srušen neobaveznim razgovorom dvanaestoro uglavnom mladih ljudi, ali ustavni poredak Srbije jeste u potpunosti urušen gušenjem pravosuđa i njegovim pretvaranjem u alat za zlostavljanje opozicije i svih slobodnomislećih ljudi“, istakao je PSG.

Predsjednik PSG-a Pavle Grbović upozorio je predsjednika Europskog vijeća Antonia Costu da su aktivisti PSG-a i organizacije STAV već 60 dana u pritvoru i da to Srbiju svrstava u grupu zemalja poput Rusije i Turske koje imaju političke zatvorenike. Grbović je kazao da od Coste očekuje da se oglasi po tom pitanju, s obzirom na to da je Europski parlament usvojio rezoluciju kojom se traži hitno oslobađanje uhapšenih aktivista.

Oglasila se Europska komisija, nakon što je Marija Vasić, 15. svibnja zbog pogoršanog zdravstvenog stanja prebačena iz Okružnog zatvora u Novom Sadu u specijalnu bolnicu Centralnog zatvora u Beogradu.⁶

Istog dana, studenti su pokrenuli blokadu suda i tužiteljstva u Novom Sadu.

Utvrdivši kako „pažljivo prati slučaj Marije

⁶ „Nijednu informaciju nismo dobili. Ne znamo u kakvom je stanju. *Ne znamo ni je li živa*. Ne daju nam ni da je posetimo. Advokati su priložili žalbe i tražili smo dozvole da je posetimo, svi čute i prave se mrtvi“, svjedočio je njezin sin Milan Čanak.

Vasić“, Europska komisija izrazila je duboku zabrinutost zbog pogoršanja zdravstvenog stanja Marije Vasić i pozvala srpske vlasti da joj osiguraju adekvatnu medicinsku njegu. Komisija je upozorila: „U ovom slučaju, kao i u svim drugima, mora biti osiguran pravičan postupak. Očekujemo da uvjeti pritvora budu u skladu s poštivanjem osnovnih prava, uključujući ljudsko dostojanstvo“.

Zacijelo i kao rezultat snažnog pritiska javnosti, Apelacioni sud u Novom Sadu usudio se 20. svibnja ukinuti nezakoniti zatvorski pritvor za Mariju Vasić i još dvoje optuženih, i odredio im mjeru kućnog pritvora, uz električnu narukvicu za njihov nadzor; o preostalih troje pritvorenih aktivista naknadno će se odlučivati. Informaciju o ukidanju pritvora potvrdio je odvjetnik Aleksandar S. Petrović, koji zastupa uhićenu profesoricu Mariju Vasić.

Odluka Apelacionog suda o zamjeni pritvora u zatvorskim uvjetima kućnim pritvorom za troje novosadskih aktivista naišla je na oštru osudu s režimske strane. Primjerice, po sudu ministra pravde Vujića takva je odluka donijeta „direktnim pritiskom na pravosuđe od strane ulice“, što „predstavlja ozbiljnu prijetnju nezavisnosti suda i kršenje prava na pravično suđenje“ (vidi o tome detaljnije u: Sofija Mandić, „Vujićeva turneja“, *Peščanik*, 26.5.2025).

Navedimo, na kraju, relevantno mišljenje uglednoga beogradskog politologa Đorđa Pavićevića, koji postupanje prema novosadskim aktivistima svrstava u „istoriju beščašća“ srpskog režima.

Obrazlaže: „Podizanje optužnice za rušenje ustavnog poretka i držanje ljudi u dugotrajnom pritvoru ili egzilu na osnovu snimaka ne-

formalnog razgovora objavljenog u medijima spada u teški arsenal represije svojstven starijim autokratskim režimima. U ovom slučaju govori se i o panici i nemoći vlasti da odgovori na sve jača i šira osporavanja, čije širenje vlast želi da zaustavi“.

Smatra da je u ovom slučaju, kao i u mnogima prije ovog, pravosuđe „maksimalno zloupotrebljeno“.

„Preti se maksimalnim kaznama, a imajući u vidu prirodu ‘prekršaja’, možemo reći da ovaj mač visi nad svakim ko se aktivira protiv kriminalne vlasti. Novosadski aktivisti su, do sada, najveće žrtve masovnih protesta nakon pada nadstrešnice, a dobijaju nedovoljno pažnje i podrške od strane tzv. pobunjene javnosti“, upozorava Pavićević.

Ocjena o “beščašću režima” izrečena je prije nego što se bivši predsjednik države oglasio u ponedjeljak putem telefona u programu najrežimskije televizije Informer.tv. Osim što se tom prilikom obrušio na izvjestitelja Evropskog parlamenta za Srbiju Tonina Piculu (zbog toga što je izrazio zabrinutost zbog tretmana profesorice Vasić), nadmašio je sebe samog u komentaru štrajka glađu i žeđu novosadske profesorice Vasić i odluke Apelacionog suda u Novom Sadu da joj se ukine zatvorski i da ju se prebaci u kućni pritvor: “Ništa joj ne fali. Jede i pije kao zmaj. Nikakve probleme nigde nema. Ništa joj ne fali. Samo ste lagali. (Tonino) Picula se angažovao. Ne držimo mi ljude u Jasenovcu kao vi, sram vas bilo, vi ćete da nam govorite. Njoj ništa ne fali...”

Kakav nišči nečovjek može izbljuvati ovakve skarednosti a da se ne izloži gnjevu i gnušanju svakog normalnog čovjeka, pa čak i Evropske komisije?

Što je još gore, nije riječ ni o kakvom neočekiva-

nom maloumnom ispadu i sumraku moralne savjesti nego o trajnom već decenijskom mentalnom sadističkom terorizmu kojim dotičnik svakodnevno verbalno i na djelu nesmiljeno gazi svako samopoštovanje srpskih građana.⁷

“Kolektivni sram pred saznanjem kakva se *sablast ovde predstavlja kao predsednik*, postao je znak građanske nemoći... Uvek postoje očekivanja da je konačno dostigao onaj stepenik *odvratnog prostaštva* posle koga nije moguće napredovati dalje. Ali, uvek smo u krivu. Ako nečega ima u toj neobjašnjivoj pojavi to je dar da *izaziva nepojmljive količine besa. Besni smo na nas same*. Naprosto ne znamo šta da radimo i kako da se odupremo takvoj vrsti torture” (vidi Ljubodrag Stojadinović, “Završna tortura”, *Peščanik*, 13.6.2025; istaknuo – D.L.).

8. Nova faza borbe za demokratsku nenasilnu smjenu “ancien regimea”

Nakon nedovršenog martovskoga prosvjednog mitinga u Beogradu, koji nedvojbeno označava kraj i vrhunac druge faze studentsko-narodne pobune, studentske i građanske akcije ne jenjavaju⁸, nego im se mijenja taktika

na osnovi promišljene prosudbe rezultata i

⁷ Veoma upečatljivo svjedočanstvo o kontinuiteta takvog mrakobjesa sadrži knjiga Ljubodraga Stojadinovića, *Oči slepog vođe* (Peščanik, Beograd, 2021), koja sadrži autorove odabrane kolumne objavljene u *Peščaniku* od 2016. do kraja 2021. godine.

⁸ Valja zabilježiti da nije osamljen osjećaj stanovitog malodušja nekih srpskih analitičara da su demonstracije od 15. ožujka iznevjerile očekivanja onih koji su uzalud očekivali da će tog dana doći do definitivne smjene režima. Primjerice, „pola miliona ljudi 15. otišlo je razočarano“, jer su „umesto ideje o načinu smene režima (da se ne lažemo, zbog toga su došli u Beograd!), dobili savet da se vrate i viču po zborovima, dobili su razvodnjavanje i radikalnu antipolitiku“ (vidi Stevan Filipović, op. cit.). Nećemo o osjećajima, ali nije tako, nije bilo nikakvog razvodnjavanja i antipolitike, nego, naprotiv, antirežimsko zaoštavanje političkih zahtjeva ogorčenih i bijesnih građana diljem Srbije.

dometa velikoga prosvjednog ciklusa prethodnih mjeseci.

Akcije se u novoj, trećoj, fazi poglavito usmjeravaju na tri glavna pravca djelovanja:

- Aktiviranje demokratskih zborova građana, po uzoru na studentske plenumne, kao oblika izravne demokracije, u zaoštavanju borbe protiv režima.
- Internacionalizacija srpskog pitanja – Srbija se brani u Europi.
- Političko zaoštavanje studentskih zahtjeva: zahtjev za sazivanje izvanrednih parlamentarnih izbora.

8.1. Pravorijek zborova građana: Poglavica Čacilenda i mali ćaciji – nepoželjni u Republici Srbiji

U danima nakon veličajnoga beogradskog mitinga, diljem su se Srbije, na poziv studenata, održavali zborovi građana, mnogi od njih diskreditiranog su uzurpatora proglasili *nepoželjnom osobom* (učinjeno je to u čak 17 gradova).

Valja najprije spomenuti **Pirot** kao prvi grad u Srbiji koji je proglasio predsjednika Republike Srbije za personu non grata na teritoriju ovog grada.

Na Zboru građana Pirota, 19. ožujka, zatraženo je od Skupštine Grada Pirota i gradonačelnika Vladana Vasića da iznesu *stav o nasilju koje je izvršeno prema studentima i građanima tokom protesta “15. za 15”* koji je 15. ožujka održan u Beogradu.

Piroćanci su od svojih gradskih organa vlasti zatražili i imena i prezimena funkcionara koji su boravili u kampu režimskih “studenata koji žele da uče”. Zatražili su od njih i da obavijeste javnost o tome koji su direktori pirotskih

javnih preduzeća i ustanova boravili u tzv. „Čacilendu“ rame uz rame s naoružanim licima iz kriminalne sredine pod „fantomkama“ te da objasne iz kog razloga su boravili tamo.

Pet dana kasnije, na novom Zboru građana 24. marta odlučeno je da se predsjednik Aleksandar Vučić proglasi “personom non grata” na teritoriju Grada Pirota.

Ili, primjerice, u **Čačku**: 6. travnja održan je Zbor građana na kome je nekoliko stotina Čačana proglasilo predsjednika Srbije Aleksandra Vučića i predsjednicu Narodne skupštine Anu Brnabić za nepoželjne osobe na teritoriji Čačka.

Voditelj Zbora pozvao je građane da glasaju da se Vučić, koga je nazvao “obračatorom”, “kao čovek koji širi mržnju i deli narod” proglasi za nepoželjnog u Čačku što su okupljeni jednoglasno izglasali i popratili skandiranjem “Ua, ua”, i “Pumpaj”.

Na Zboru je odlučeno i da se organiziraju zborovi u mjesnim zajednicama i da građani daju punu podršku studentima i njihovim zahtjevima, “ma koliko to bilo iscrpljujuće i dugotrajno”.

Uzmimo i primjer **Obrenovca**: činjenica da su pripadnici obrenovačke vlasti (s predsjednikom općine Milošem Stanojevićem na čelu), za vrijeme velikog prosvjeda u Beogradu, snimljeni u “Čacilendu”, gdje su se okupili navodni “studenti koji žele da uče”, izazvala je brojne građane Obrenovca da se prosvjedno okupe 17.3.2025. ispred zgrade Općine. Ogorčeni građani gađali su dotične čacilenske općinare jajima, uzvikujući “Napolje, lopovi!” i “Marš bre, sramoto grada!”

Ili još i **Valjevo**: početkom travnja plenum prosvjetnih radnika, roditelja, studenata, učenika i građana Valjeva, predsjednika Srbije također je proglasio nepoželjnim na teritoriju ovog

grada. Prije toga, građani Valjeva imali su svoj prvi zbor ili plenum, 26. ožujka, na kojem su odlučili da zabrane ulazak, prolazak i zadržavanje u ovom gradu Željku Mitroviću, vlasniku TV Pink, i Draganu J. Vučićeviću, glavnom i odgovornom uredniku TV Informer.

Građani su se na zboru u Valjevu na ovo odlučili zbog klevetanja valjevskih maturanata na TV Informer, na kojoj je novinar Informera Dejan Vukelić iznio tvrdnje da su valjevski gimnazijalci pokupovali sve boksera i topovske udare po gradu. Na to mu je Vučićević odgovorio: „Jezivo. Užas. Opasno. Ja sam šokiran. E, neko hoće građanski rat, i oni kažu nitko ne planira nasilje, a šta će vam sve ovo, da provodite nenasilje?“ Ove klevete je prenio i TV Pink.

Zbog ovih bezočnih kleveta građani Valjeva podnijeli su krivičnu prijavu u ime maturanata valjevske gimnazije, očekujući da odgovorni za iznošenje tih neistina odgovaraju pred zakonom. Krivičnom prijavom posebno se zahtijeva utvrđivanje odgovornosti Vučićevića i zbog toga što je besramno slavio, uživo u programu na televiziji Informer, udar zvučnog topa na građane.

Na plenumu je pružena puna podrška svim studentskim zahtjevima i svim zahtjevima valjevskih gimnazijalaca.

Ivan Manić, odbornik koalicije sVAnuće i kandidat za gradonačelnika na prethodnim lokalnim izborima u Valjevu:

„Građani imaju ne samo pravo nego i obavezu da se za svoj život i slobodu bore na svoj način. Željko Mitrović i Dragan J. Vučićević su slika u ogledalu Dorijana Greja našeg društva – nakaradnog sistema vrednosti, kao i bahate, privilegovane falange poslušnika vrhovnog vođe – Aleksandra Vučića“.

Na spomenutu krivičnu prijavu protiv D.J. Vučićevića, ćacibegovskog režimskog medijskog likvidatora, koji je besramno slavio, uživo u programu na svojoj televiziji Informer, udar zvučnog topa na građane, kličući trijumfalistički “Cepaj, Vule!”, nadovezuje se oštra prosvjedna akcija studenata Fakulteta političkih nauka u Beogradu.

Studenti u blokadi FPN-a u Beogradu objavili su 19. ožujka 2025. saopćenje u kojem osuđuju targetiranje njihovog kolege od strane Informera.

U saopćenju se upozorava kako “od početka blokade Informer i glavni urednik Dragan J. Vučićević vode sistematsku kampanju laži, manipulacija i targetiranja studenata”.

„Najnoviji napad na Davuda Delimeđca i monstruoze tvrdnje o njegovoj majci od strane Dragana J. Vučićevića i Sajme Dražanin prevazilaze svaki nivo ljudske i profesionalne sramote. Ovim je Informer još jednom dokazao da nije medij, već oruđe propagande koje funkcioniše iznad zakona, bez ikakvih posljedica“, navode studenti.

Studenti FPN odlučili su se na objavu *medijskog rata Informeru kao direktnom neprijatelju*:

„Više nećemo samo reagovati saopštenjima i braniti se od vaših prljavih napada. Od ovog trenutka, vi ste naš direktni neprijatelj. Ovo nije običan sukob – ovo je medijski rat između Informera i studenata, između laži i istine, između zloupotrebe moći i otpora“.

Naglašavaju i da „oni koji se kriju iza privilegija, zloupotrebe medijskog prostora i brutalne propagande neka ne misle da će ostati bez odgovora“.

„Ako ste smatrali da ćemo nastaviti da se bra-

nimo u okvirima koje vi postavljate, varate se. Postavili ste teren, a mi odlučujemo kako će se igra dalje razvijati. Ne damo svoje kolege i kolegice na milost medijskim lešinarima. Ono što sledi – neka vas brine. Sram vas bilo“, zaključuju mladi beogradski politolozi.

U skladu s time, 29. ožujka 2025. na poziv se studenata FPN-a okupilo nekoliko tisuća studenata i građana ispred sjedišta Informera kao “propagandnog biltena vlasti”. U znak protesta usvojen je i Kodeks novinara Srbije, a u govoru s improvizirane pozornice istaknuto je da ga Informer svakodnevno krši šireći dezinformacije i laži. Zatim su studenti u blokadi izveli performans pod nazivom “Čišćenje i ribanje medijskog prostora”, tako što su u improviziranim zaštitnim odijelima i sredstvima za čišćenje ribali prostor oko zgrade medijskog legla zla: “U toku je dekontaminacija medijskog otpada, čistimo prostor, ali ima previše posla”.

8.2. Srbija se brani u Europi, a Europska unija iskušava u Srbiji

Odmah nakon prijelomnog beogradskog prosvjeda pokrenuta je peticija kojom se od izjavitelja za ljudska prava Ujedinjenih nacija, Vijeća Europe i OESS-a zahtijeva “međunarodna istraga incidenta protiv mirnih demonstiranata (do kraja ožujka potpisalo ju je 600.000 građana).

Istodobno se skupina srpskih nevladinih udruga i organizacija obratila podneskom ECHR-u (Europskom sudu za ljudska prava) zatraživši od njega izricanje privremenih mjera protiv srpskih vlasti, na temelju činjenice da je 15-minutna šutnja, kojom je odavana pošta žrtvama pada nadstrešnice na novosadskom kolodvoru, nasilno prekinuta upotrebom

zvučnog oružja ili sličnog sredstva, koje je prouzročilo tjelesne ozljede i izazvalo veliku uznemirenost, paniku i stampedo okupljenih. Više od 4000 sudionika prosvjeda svjedočilo je o tome što se dogodilo, prijavljujući niz zdravstvenih tegoba.

U skladu s time, ECHR zatražio je 28. ožujka od Vlade Srbije da se do 31. ožujka izjasni o tome “jesu li korištena sredstva protiv demonstiranata, koja je pravna osnova za navodnu upotrebu takve vrste oružja i koje su mjere zaštite protiv upotrebe takvih sredstava”. Odgovor je Vlade Srbije bio očekivan, zanijekala je da je ikakvo takvo sredstvo upotrijebljeno, te da nema razloga da ECHR izrekne privremene mjere kojima bi se sankcioniralo ponašanje srpskih vlasti.

8.2.1. “Tura do Strazbura: pedalama za isti nu” – 3.-16.4. 2025.

Baš kao što su se prethodnih mjeseci studenti svojim pješačenjem i vožnjom biciklima diljem cijele zemlje u najboljem svjetlu predstavili srpskim građanima u mnoštvu većih gradova, manjih varoši i sela, budeći u svima slobodarski duh pravdoljubivosti, solidarnosti i otpora protiv korupcije, tako su se sada upustili u nov pothvat internacionalizacije svoje ustavo-braniteljske borbe za srpsku pravnu državu.

Nakon dugog marša kroz Srbiju, uslijedio je veoma dugi put u središte Europske unije. Prvorazredan i odlučujući strateški potez da se razbije čvrsta interesna sprega između neprincipijelnih eurokrata i srpskog autokrata (“našeg pouzdanog čovjeka u Beogradu”), da se probije medijski režimski monopol i istinom i osobnim svjedočenjem pridobije europsko javno mnijenje.

Riječ je, dakako, o velikom pothvatu novosadskih studenata da se na biciklima upute na smionu europsku turneju od gotovo 1400 kilometara, pod nazivom "Tura do Strazbura: pedalama za istinu". Osamdeset studenata (od kojih devet studentica) krenuli su 3. travnja 2025. na dug i naporan put s željom da "informiraju Europu o stanju u Srbiji". Duž cijelog puta dočekivani su s velikom podrškom i pažnjom kako od domaćina velikih gradova kroz koje su prolazili tako i od oduševljenog srpskog iseljništva u tim gradovima. Počevši od Budimpešte, u kojoj ih je sa simpatijama dočekala masa svijeta s gradonačelnikom na čelu, koji im se obratio riječima da se ne samo naši autokrati nego i mi demokrati dviju zemalja možemo međusobno podržavati. Nakon veoma naporne dionice do Beča, po hladnom i jakom vjetru, u austrijskoj ih je prijestolnici dočekalo oko dvije tisuće ljudi, premda su kasnili oko četiri sata. Na licu mjesta bilo je mnogo reportera austrijskih novina. Tako je dopisnik berlinskog lista *Tageszeitung* (TAZ) iz Beča javio da se austrijskom prijestolnicom u ponedjeljak navečer iz stotina grla orilo: „Pumpaj! Pumpaj!“

Parola kojom su pozdravljeni, pisao je list, poziva „da se održi pritisak na srpsko vodstvo“: „Pod vodstvom studenata već se mjesecima prosvjeduje protiv korupcije, nepotizma i autoritarne vlasti srpskog predsjednika Aleksandra Vučića“.

Austrijski list *Standard* pak je pisao da je cilj ture Strasbourg. „Suštinski je cilj da se tamo i u cijeloj Europi skrene pažnja na prosvjede i zahtjeve studentskog pokreta, Europska unija je do sada uglavnom suzdržana kada treba pokazati javnu solidarnost s pokretom“.

Objavljena je i izjava odvjetnika Vladimira

Beljanskog (55), koji je vozio bicikl sa studentima. Po njegovim riječima, odvjetnici su uz studente, ali da i ostatak pravosuđa „otkriva hrabrost“.

Kronen Zeitung pisao je da je srpska dijaspora iz Beča na Trgu Marije Terezije dočekala bicikliste „kao olimpijske pobjednike“.

Studenti su 11. travnja stigli u Muenhen, gde ih je, na Odeons placu, uz povike okupljenih „pumpaj, pumpaj“ i „ko ne skače, taj je ćaci“, dočekao veliki broj oduševljenih građana iz Muenhena i drugih njemačkih gradova.

8.2.1.2. Govor vladike Grigorija studentima u crkvi Svetog Jovana Vladimira u Münchenu, 11. travnja

Zacijelo najsnažniji, upravo nezaboravan dojam ostavilo je blagorodno i umno obraćanje studentima vladike Grigorija, SPC-ova arhiepiskopa diseldorfskog i mitropolita njemačkoga, koji je za njih organizirao prenoćište u crkvi Svetog Jovana Vladimira u Münchenu.

Vladikin moćan govor zaslužuje počasno mjesto u budućim analima, u kojima će se ispisivati kronika studentskoga slobodarskog pokreta i njegova pohoda na Europu.

„Dragi naši studenti, plemenita omladino naša, danas su s vama i kroz vas dobrota, lepota i pamet zakoračile preko našeg praga. Vaš dolazak je ovaj grad i ovaj Božji dom učinio saborom požrtvovanosti, plemenitosti i istrajnosti. Stojeći ovde pred vama, ispovedam vam da osećam kao retko kada u svom životu tremu, jer *vaš podvig i borba obavezuju i podstiču svakog od nas da iz svog bića izvuče ono najbolje, ono što smo već oдавно zaboravili ili potisnuli, a to je da budemo, pre svega, bolji i plemenitiji ljudi.*

Vi ste, usuđujem se to reći, *poput ogledala, jer kuda god prođete u vama se vaš narod ogleda* i u tom ogledalu vidi sve ono što je oдавно morao, ali nije mogao učiniti ni za sebe, ni za vas. Vidimo u tom odrazu svoje slabosti, kompromise, svoja posrtanja i padove. Ipak, u tom ogledalu, na sreću, naziremo još nešto veoma važno: *budućnost koja je već tu, u vama, u vašim delima, u vašim lepim i produhovljenim licima, a nadasve u vašoj spremnosti da se žrtvujete za opšte dobro i pravdu, da se žrtvujete za sve nas.*

Vi ste savremeni vitezovi i junaci našeg doba koji nas podsećaju da vrlina još uvijek postoji i da dobrota nije zauvijek utihnula. Zato s radošću kažem: dobro došli u ovaj dom Božji, dobro došli pod ovaj krov, i molim vas da nikad ne zaboravite da su naša vrata uvek za vas otvorena. Vi ste naša deca i mi ćemo celim svojim bićem čuvati i braniti – kada god to ustreba – vas i vaše plemenite ideale i ciljeve.

Zato svima koji treba to da čuju kažem: ko udari na vas, ne udara samo na ono najbolje u našem narodu, nego udara i na samog Hrista, koji se uvijek poistovjećivao s „malima“, s onima kojima su učinjene nepravda i zlo. A vama kažem: *dobro došli, nade naše, i bolje našli nas kojima vraćate život i ljudskost, neprestano nas opominjući šta znače plemenitost, časnost i dostojanstvo.* Tu istu plemenitost i ljudskost koju pokazujete sve vreme vaše požrtvovane borbe uspeli ste da probudite i u svom narodu, koji vas s radošću i nesebičnim gostoljubljem dočekuje na vašem putu.

Sutra proslavljamo Lazarevu subotu, dan kada se Hristos, između ostalog, zaplakao nad Lazarevim grobom, saosjećajući s patnjom Lazareve porodice i prijatelja. Pokazao nam je time Sin Božji da suze nisu slabost, već

znak ljudskosti i naše sposobnosti da osetimo tuđu patnju. *U grudima našeg naroda su se, kao posledica sveopšteg duhoklonuća i letargije, suze oдавно skamenile. Vi ste ih u nama uspeli ponovo pokrenuti, otvoriti naša srca, probuditi u nama samilost i plemenitost. I beskrajno vam hvala na tome. Hvala vam na tome što ste učinili da ponovo osećamo ponos što pripadamo ovom narodu.*

Na kraju, molim vas samo jedno: ostanite autentični i vjerni sebi, i nikada i ni za šta, ni za kakva prolazna blaga i časti ovoga sveta, to nemojte menjati. Moj blagoslov i molitva biće, ma gde se nalazili, uvek s vama: neka vas do bri Gospod zaštiti, ljudi dobre volje neka vas brane, a tuđa zloba, zavist i mržnja da vas nikada ne okrznu! Amin!“

8.2.2. Studenti-biciklisti pred Europskim parlamentom, 16. travnja

Trijumfalnim podizanjem bicikala u zrak na središnjem trgu u Strasbourgu, srpski studenti okončali su, nakon 14 dana, 16. travnja 1.400 kilometara dugu "Turu do Strasbourg". Milica Marjanović s Fakulteta tehničkih znanosti u Novom Sadu izjavila je da su zajedništvo i ustrajnost najsnažniji dojmovi koje nosi s vožnje. Vjeruje da su ona i njezine kolege ovom akcijom pomaknuli osobne granice, ali i granice dosadašnje borbe.

„Probudili smo europske medije, probudili smo ljude u Europi, i sada vidimo da nas obični ljudi u zemljama kroz koje smo prošli pozdravljaju i prepoznaju ono što radimo“, rekla je za DW.

Studente je u Europskom parlamentu dočekalo tročlano izaslanstvo europarlamentaraca koje su činili Fabienne Keller iz Francuske, Irena Joveva iz Slovenije i Gordan Bosanac iz Hrvatske.

Studenti su im predali pismo u kojem je naglasak bio na objektivnoj istrazi o tome da su vlasti na prosvjedu u Beogradu 15. ožujka upotrijebile zvučni top protiv građana. „Poručili smo da Europa ne bi trebala zatvarati oči pred onim što se događa“, rekla je Milica Marjanović. Europsku uniju, kaže, ne vidi kao partnera u borbi, već kao alat koji bi im mogao pomoći u ostvarivanju ciljeva, jer dijele iste vrijednosti. „Ova naša borba tiče se apsolutno svakog čovjeka na planeti, dakle sloboda govora, borba protiv korupcije, sloboda medija, i naravno, poštivanje zakona i pravda.“

Od zastupnika su studenti dobili jamstva da će njihovu poruku prenijeti kolegama u Europskom parlamentu, ali uz upozorenje da ne bi trebali imati prevelika očekivanja.

Zastupnica iz Slovenije Irena Joveva najavila je i da će zatražiti razgovor s predsjednicom Europske komisije Ursulom von der Leyen. „Ulijevaju mi nadu. Ja stvarno vjerujem u njih i ono za što se bore. To nije nikakvo miješanje u politiku Republike Srbije, nego jednostavno podrška vrijednostima za koje se oni bore, a to su iste vrijednosti koje bi i Europska unija trebala podržavati“, rekla je Joveva za DW.

Veoma je zanimljivo da su se studenti u Strasbourgu pismom obratili i francuskom predsjedniku Emmanuelu Macronu. U pismu ukazuju na to da u Srbiji vladaju „sistemska neodgovornost, korupcija i devastacija institucija“. „Srbiji je potrebna podrška Europe, ali ne ona koja dolazi u obliku protokolarnih susreta i diplomatskih osmijeha. Ne tražimo sankcije, tražimo pogled istine i odgovornosti. Jer susreti s liderima koji ne prepoznaju odgovornost prema vlastitim građanima, bez kritičkog osvrt, mogu se tumačiti kao legitimiranje au-

toritarnosti“.

Obraćanje upravo Macronu bio je promišljen potez u studentskoj biciklističkoj misiji „buđenja Europe“. Naime, kako nam je uvjerljivo objasnio Dragan Veselinov, upravo je francuski predsjednik visoki pokrovitelj „Svjetskog foruma za demokraciju“, koji je, pod sloganom „Biciklom za demokraciju“, pokrenuo biciklističku propagandu za rješavanje akutnih, napose ekoloških problema svijeta. Počevši od 2021. svojim organiziranim biciklističkim turnejama ekološki entuzijasti diljem su Europe, i izvan nje, svake godine širili ideju da „jedino demokracija spašava prirodu i zdrav život“. Poslije svake turneje oni stižu u Strasbourg i istupaju pred predstavnicima Europskog parlamenta, iznoseći svoje prijedloge i projekte. U protekle četiri godine učinili su to dvanaest puta.

U tom smislu, novosadski biciklisti su u travnju europskoj javnosti dostojno predstavili svoju ustavobraniteljsku borbu protiv autokracije i time se uklopili u širi europski projekt te najavili ovogodišnji „Svjetski forum za demokraciju“, koji će se održati u Strasbourgu od 5. do 7. studenoga pod nazivom „Demokracija je pod rizikom – možemo li je obnoviti?“ (vidi Dragan Veselinov, „Zvono na biciklu“, *Pobjeda*, 6.4.2025).

8.2.3. „Trkači u blokadi“, ultramaraton do središta EU, 25.4.-11.5.2025.

Nakon biciklističke misije uslijedila je još smonija europska turneja, koju su opet pokrenuli novosadski studenti. 25. travnja 16 trkača, pod motom „Trkači u blokadi“, krenulo je u štafetni ultramaraton od Novog Sada do Bruxellesa. Put ih je, hotimično i samosvjesno, vodio baš

preko Hrvatske (Osijek, Virovitica, Varaždin)⁹, kroz još sedam zemalja, sve do Bruxellesa. Na određite su stigli 11. svibnja, nakon osamnaest dana i pretrčanih 1950 kilometara. Uz zvuke himne talijanskih partizana *Bella Ciao* dočekali su ih građani okupljeni pred vratima ključnih institucija Europske unije.

„Želimo ukazati na probleme i da ljudi u Srbiji i širom svijeta znaju u kojoj smo situaciji“, kaže za DW student-maratonac Uroš Obradović. „Od Europske unije očekujemo razumijevanje i podršku za daljnju borbu.“

Prva adresa njihova trodnevnog posjeta europskim institucijama bio je Europski parlament. Tamo su najprije odali počast žrtvama tragedije, položili cvijeće i tenisice u kojima su prešli stotine kilometara, a potom krenuli u diplomatsku misiju.

U parlamentu su ih dočekali eurozastupnici, koji su im čestitali na hrabrosti i angažmanu.

Studenti su se sastali i s europskom povjerenicom za proširenje Martom Kos, koja je 29. travnja posjetila Srbiju i poručila da su zahtjevi studenata u skladu s onim što i Europska komisija traži od Srbije (vladavina prava, borba protiv korupcije, javne nabavke, medijsko zakonodavstvo, izborna zakonodavstvo).

„A ni predsjednica Europske komisije Ursula von der Leyen neće moći vječno šutjeti“, izjavila je za DW slovenska zastupnica u Europskom parlamentu Irena Joveva. „Ja sam njoj

⁹ „Na optužbe o povezanosti s raznim službama studenti su odgovorili na način koji je izazvao velike simpatije i podršku. Mislim na akciju studenata koji su trčali do Bruxellesa preko Hrvatske. To je na političkom nivou u Srbiji tumačeno kao dokaz da su studenti 'plaćenici, ustaše', a na drugoj strani to je videno kao najveći doprinos mladih u odnosu na nadilaženje prošlosti“ (vidi Nataša Kandić, „Vučić je i danas spreman raditi ono zbog čega je Šešelj u Haagu osuđen na 10 godina zatvora“, *Večernji list*, „Obzor“, str. 37; razgovarao – Hrvoje Zovko).

rekla da *ignorancija* ubija, doslovno ubija. Sad je pritisak i na njoj, jer je ovo borba za europske vrijednosti koje bi ona trebala reprezentirati.“

8.2.4. Godišnji izvještaj Tonina Picule o napretku Srbije za 2024, 6. svibnja 2025.

Na sjednici Europskog parlamenta 6. svibnja, europski izvjestitelj za Srbiju Tonino Picula podnio je redovni godišnji izvještaj za 2024. o napretku Srbije u procesu europskih integracija.

U izvještaju je izložena kritička analiza izuzetno složene političke zbiljnosti u toj zemlji, pogotovo u zadnjih šest mjeseci.

Ključni naglasci iz izvještaja:

„Pad nadstrešnice na kolodvorskoj zgradi u Novom Sadu, kada je živote izgubilo 16 građana, postao je tragičnim simbolom sustavne korupcije, nepotizma i neadekvatnih kontrolnih mehanizama koji bi morali štititi građane.“

Srbija je država u kojoj „izborna zakonodavstvo ima ozbiljne nedostatke, mediji uglavnom nisu slobodni ni dostupni svima, u kojoj regulatorno tijelo za medije ne funkcionira, pravosuđe selektivno dijeli pravdu, a one koji ukazuju na probleme se izlaže javnim napadima. Jednako tako, osobni podaci prosvjednika se objavljuju javno, protiv njih se koriste neidentificirana ilegalna sredstva koja onda istražuju ruske službe, građane EU se privodi i protjeruje iz zemlje zbog statusa na društvenim mrežama, a zemlje članice EU-a i njihove dužnosnike se optužuje da stoje iza tzv. obojene revolucije.“

„Nedostaje osiguranje neovisnosti ključnih institucija, uključujući regulatore medija poput Regulatornog tijela za elektroničke medije (REM), te potpuna provedba svih preporuka OEES-a/ODIHR-a i tijela Vijeća Europe o iz-

bornoj reformi u transparentnom i uključivom procesu. Svakako prije novih izbora, što bi bilo od ključne važnosti. Sve to naglašava i Komisija u svom reformskom planu.”

“Ekonomski podaci, iako poboljšani, ne mogu biti jedino mjerilo uspjeha jer ni Europska unija nije samo zajedničko tržište. U zadnjem desetljeću EU je u Srbiju uložila milijarde EUR, ali javna percepcija, pa i komunikacija lidera Srbije uglavnom to ne reflektira...”

“U cijeloj situaciji i EU mora preuzeti svoj, svakako manji dio odgovornosti. Od političkih poruka s vrha o napretku u vladavini prava, bilateralnih trgovinskih sporazuma najvećih članica, do iznimno niske stope ulaganja europskog novca tamo gdje donosi najveću transformacijsku korist – u jačanje pravosuđa i borbu protiv korupcije.”

Za kraj, o misiji srpskih studenata: “... želim spomenuti studente koji planiraju dotrčati do Strasbourga kako bi prenijeli svoje poruke. Cijenim njihovu požrtvornost i borbu, njihove poruke jasno čujem od samog početka i u izvješću naglašavam iste ciljeve za koje se i oni zalažu. Budući da oni, kao mladi ljudi, predstavljaju budućnost svoje zemlje odnos vlasti prema njima govori puno više nego bilo koji stranački programi o budućnosti.”

Kao što vidimo, u izvještaju su jasno podržani studentski zahtjevi kao “suglasni s onime što su zahtjevi Europske unije”. Odbačene su optužbe da su neke EU članice sudjelovale u organizaciji studentskih protesta. *Parlament poziva Evropsku komisiju da zauzme jasniji i čvršći stav prema činjenici da je Srbija “nazadovala prethodnih godinu dana u pogledu vladavine prava i demokratije”.*

Zapaženo izlaganje imao je i hrvatski euroza-

stupnik “možemovac” Gordan Bosanac.

“Tako su studenti, seljaci, radnici, umjetnici u ogromnim brojevima već mjesecima na ulicama, njihov glas nije se donedavno ozbiljno shvaćao. Prije tri tjedna studenti su biciklima stigli od Novog Sada do ove kuće da ih se čuje. Grupa studenata, kao što smo čuli, trči, jedni su i ovdje s nama. Danas je njihov glas puno jači, a i ovo izvješće prepoznaje da Srbija i dalje ima alternativu kojoj je stalo do pravde i europskih vrijednosti. Politika trgovine litijem, borbenim avionima, skupim ulaznicama za MAGA evente polako se urušava.”

U razgovoru za Hinu, Bosanac je ocijenio da se percepcija o stanju u Srbiji u institucijama EU polako mijenja: “Kad se vratimo šest mjeseci nazad od govora von der Leyen s Vučićem na zajedničkoj press konferenciji, gdje se ona njemu divi, stvari su se jako promijenile. Povjerenica Kos već je rekla: ovo što traže studenti, to traži i Europska unija.”

“Mislim da je Vučić naprosto izgubio kredibilitet i kompas. On je završio u toj slijepoj ulici političke trgovine i mislim da mu se sve više tresu tlo pod nogama, pogotovo sada kad je došao taj zahtjev prijevremenih izbora”, zaključio je Bosanac za Hinu.

U zapaženom intervjuu za podgoričku *Pobjedu*, s Tamarom Nikčević, koji je privukao pozornost brojnih medija, Picula se dovoljno jasno i određeno izjasnio o akutnim problemima u Srbiji. Govoreći o dramatičnom stanju u Srbiji kao “neproglašenom izvanrednom stanju” i “trajnoj društvenoj blokadi”, Picula je ocijenio kako je “atmosfera u Srbiji toksična; bilježe se novi incidenti, dok preko provladinih medija i tabloida traju konstantni napadi na domaće i strane kritičare režima”. Na pitanje o razlozima

pada podrške srpskih građana europskim integracijama Picula je odgovorio: “Očiti pad podrške građana Srbije članstvu u EU definitivno je produkt djelovanja medija i propagandnih mašina pod kontrolom vlasti, kao i konkretnih poteza same vlasti i njenog ambivalentnog držanja prema Uniji. Međutim, vjerujem i da je značajan udio građana Srbije razočaran dugogodišnjom prešutnom, ali i jasnom podrškom Vučićevoj vlasti, te mlakim reakcijama dijela funkcionera i lidera EU na početku studentskog protesta u toj zemlji. Povjerenje građana Srbije u Brisel narušeno je i potreban je drugačiji odnos prema režimu u Beogradu da bi se ono vratilo.”

A za nas najzanimljivije pitanje “jesu li pobunjeni studenti u Srbiji ... ‘otvorili oči’ EU?”, Picula je obrazložio: “Studenti su svakako u Briselu učinili vidljivijom moguću političku alternativu postojećoj autokratskoj vlasti u Beogradu. Studentski pokret ključni je dio nove političke dinamike u Srbiji, a tek treba vidjeti kako i u kojoj mjeri će biti i dio rješenja ove duge političke krize u zemlji. Studenti očito traže društvenu emancipaciju od svega što smatraju štetnim po zemlju i sve jasnije šalju poruke da žele preuzeti odgovornost za vlastitu budućnost. Njihovi zahtjevi se u visokoj mjeri preklapaju sa temeljnim kriterijima za napredovanje Srbije na europskom putu.”

Europski izvjestitelj zaključno je u razgovoru s pobunjenim studentima istaknuo: “Rekao sam im da je njihov maraton između Srbije i Brisela, kroz države članice, usporediv s pristupnim procesom njihove zemlje u EU: oboje traže izdržljivost, posvećenost i vrijeme... Dobili su podršku okupljenih europskih zastupnika, koji su se zanimali za stanje u Srbiji” (vidi “Tonino Picula: Vučićevoj Srbiji nije mjesto u Evropskoj uniji”, *Pobjeda*, 1.6.2025).

Ako bi se zaključno prosuđivao domet studentske internacionalizacije “srpskog pitanja”, tada se može bez velikog krznanja ustvrditi da su studenti svojim velikim pothvatima u pridobivanju pažnje i zadobivanju povjerenja i podrške europskih institucija i europskog javnog mnijenja ostvarili velik uspjeh. Dokazali su da se autentična demokratska Srbija brani u Europi, a da se autentične europske vrijednosti konkretno iskušavaju upravo u vrednovanju i podršci slobodarskom studentskom pokretu u Srbiji, te istodobnoj osudi autokratskog režima. Po svemu sudeći, dobili su utrku s lažnim Europljaninom, koji je do jučer uživao podršku europskih centara moći. Valja se suglasiti s tezom da je “studentima i narodu potrebna pomoć EU da se pronade srpsko-evropski način da se Vučićeva autoritarna vlast ukloni mirnim putem.” Naime, nastavlja lucidni analitičar, “za rešavanje napetosti u Srbiji Brisel ima veću moć pritiska na Beograd, nego Vašington i Moskva. Uvoz iz EU u Srbiju je gotovo tri puta veći od izvoza Srbije u EU... Otuda je jasno zašto studenti idu u Strazbur. Idu da bi izbegli pogibeljnu borbu za institucije u Srbiji. Stoga oni žele najsnažnijeg međunarodnog saveznika kako bi došlo do mirnog transfera vlasti (vidi Dragan Veselinov, “Zvono na biciklu”, *Pobjeda*, 6.4.2025; istaknuo – D.L.).

Prvi režimski kontrapunkt: Ćacilend versus Srbija, 12-13. travnja

Pod motom “Ne damo Srbiju”, sada već posve delegitimirani “bivši predsjednik Republike”, nastavio je nakon terorističkog napada zvučnim topom na vlastite građane na velikom prosvjednom građanskom mitingu od 15. ožujka da slijedi svoju suicidalnu politiku samorazvlašćivanja i usudio se sazvati za 12. i 13. travnja u pobunjenom Beogradu režimski

“svenarodni sabor”.

Po tko zna koji put, trijumfalistički je samodopadno objavio „kraj obojene revolucije”:

„Nećemo dati ni ovima izvana niti ovima iznutra da nam državu sruše. I da vam kažem, završeno je s njihovom obojenom revolucijom. Mogu se šetkati koliko god hoće, nema ništa od toga”.

Već je po svojim dvjema osnovnim zamislima režimski kontramiting bio paradoksalan.

Prema prvoj zamisli, skup je trebao biti masovna osnova za formiranje općenarodnog “Pokreta za narod i državu”, koji je veliki vođa uporno i bezuspješno najavljavao već dvije godine. Što bi značilo da formalno bivši čelnik Srpske napredne stranke više ne računa na svoju stranku kao posve pouzdanu i dovoljno masovnu podršku svojim najvišim vlastodržačkim ambicijama. Zacijelo ne bez razloga, jer je odaziv na njegov skup pokazao da tek neznatan dio SNS-a (za koji se gordo tvrdi da ima više od 700.000 članova) računa na njega. Naime, ako pretpostavimo da je velika većina prisutnih na tom tobože svenarodnom saboru pripadala članstvu SNS-a, kao stranke na vlasti, tada je porazna činjenica da se na “mitingu vlasti” u Beogradu okupilo samo oko 55.000 ljudi (prema procjeni nevladine organizacije Arhiv javnih skupova); nije bitno drukčije ni ako se, posve hipotetički, usvoje procjene “bivšeg predsjednika” – koje plijene svojom lažnom egzaktnošću – da ih je bilo “između 126.735 i 128.080” (sic!).

Teško je zamisliti grandiozniji fijasko projekta ukidanja masovne stranke na vlasti i njezina “prerastanja” u fantomski manjinski “pokret za narod i državu”. Kako uopće objasniti toliko očigledan manjak političke pameti, čak i elementarnog nagona za samoodržanjem? S

kim se uopće identificira dojučerašnji svemoćni autokrat, na koga računa da mu je lojalan, a to znači da će ga slijediti do kraja, njegovoga i svoga? Možda se odgovor nazire u bizarnoj činjenici da su na skupu na štandovima dijeljeni bedževi s drčnom oznakom “Ć” (početno slovo riječi “ćaci”). Nije nas to moglo iznenaditi, ako znamo da su tu pogrdnu oznaku “iz milošte” za neuke učenike prisvojili samodržac i njegove pristaše, gotovo kao plemićko odličje režimske avangarde. Prednjačio je veliki gazda ćaci kočoperno se slikajući s majicom na kojoj je pisalo “I ja sam Ćaci”, čestitajući Dan studenata.

Poruku smo shvatili: nisam više (nenadležni) predsjednik države, nego tek skromni *capo di tutti Ćaci* elitnog Ćacilenda.

Time dolazimo do drugog paradoksa ovoga upravo grotesknog skupa. Ako više nije prvi među građanima, nego tek pravdoljubivi Velećaci rezidualnog Ćacilenda, tada je mogao istupiti još odlučnije od studenata sa svojim zahtjevima “nadležnim organima” da se suprotstave “otuđenim centrima moći” koji su uzurpirali suverenost naroda.

Čujmo ga:

“Zahtijevamo od nadležnih organa i prije svega nadležnih tužilaštva da u okviru svojih ustavnih ovlaštenja pokrenu odgovarajuće postupke i mjere kako bi se uspostavio red i mir u državi”.

Nadrealno mora zazvučati zahtjev ovoga okorjeloga uzurpatora da se “institucije koje su otete vrate građanima”. Da je još dodao i tko ih je oteo, gdje bi mu bio kraj!

Zatražio je, potom, i da se svim studentima i učenicima koji “žele učiti” to i omogućiti te da se “pronađu i kazne oni koji paraliziraju pri-

vredni život”.

Sve u svemu, zahtjevi se svode na jedan jedini, naime taj da *institucije* (čitaj: *pravosuđe i policija*) osiguraju prekid prosvjednih studentskih blokada nastave na svim državnim univerzitetima (vidi R. Bajruši i I. Matanović, “Vučić dao svoju listu zahtjeva, traži i kazneni progon prosvjednika”, *Jutarnji list*, 13. 4. 2025, str. 6).

Može li se zamisliti perverzija zamjena teza?! Prema riječima ugledne profesorice prava Vesne Rakić Vodinelić, “zahtjev za vraćanje otehtih institucija dolazi upravo od čovjeka koji je te institucije oteo”. S pravom ističe:

„On ne poštuje podjelu vlasti i zadire u ovlasti drugih državnih vlasti, prije svega pravosudne, i on uopće nema ustavnog temelja da to od njih zahtijeva”. Dodaje da je “veliko pitanje kako će na Vučićeve zahtjeve reagirati tužiteljstvo, ali i policija koja ima ovlasti da zabrani javne skupove”.

Protuustavnim pozivanjem na ustav, manipulativnim denunciranjem nenasilnoga studentskoga i građanskoga prosvjednoga pokreta kao opakih terorista koji su oteli državu, nenadležni faktor zahtijeva od nadležnih institucija da primijene hitne antiterorističke mjere protiv onih koji tako ugrožavaju državu. Zašto iznosi takve zahtjeve, koji karikaturalno izobličuju studentske zahtjeve da “institucije rade svoj posao”? Po svemu sudeći zato što više nema punu kontrolu nad pravosuđem i policijom, koji više ne žele da slijepo slijede njegove vlastodržačke hirove i naloge. Suštinska je razlika između studentskih zahtjeva da te nadležne institucije djeluju striktno u granicama prava i prema zakonu – nasuprot Uzurpatorovim zahtjevima da se nipošto ne sudi prema zakonu nego po nalogu njegove političke samovolje.

Ne može se prenaslasi daleko najvažniji domet velikoga prosvjednoga mitinga od 15. ožujka. Naime, kao što je već naglašeno, a ipak treba ponoviti, formiranje ćacilenskoga rezervata nije bila privremena mjera uspaničenog autokrata, kojemu se žestoko zaljuljalo tlo pod nogama u strahu od bijesnoga pobunjenoga građanstva, nego prvenstveno izraz nepovjerenja u legalne represivne organe države da će mu u odlučnom trenutku otkazati poslušnost i odbiti da budu zloupotrijebljeni kao režimski batinaši protiv vlastitog naroda.

Navodno iznuđeni ćacilenski rezervat na javnom prostoru Pionirskog parka nije rasformiran poslije 15. ožujka, nego se preko kontramitinga od 12. travnja još i proširio i etablirao kao trajno eksteritorijalno lojalistički logor, koji ne podliježe zakonima države Srbije niti nadležnostima srpske policije niti jurisdikciji beogradskih vlasti.

9. Društveni dogovor studenata i građana: zahtjev za raspisivanje izvanrednih parlamentarnih izbora i smjenu vlasti

Kada su umnogome iscrpili mogućnosti ustavobraniteljskog suočavanja s režimom, u striktnim granicama prava i nenasilnih metoda političke borbe, i kada su istovremeno ocijenili da su svojim djelovanjem stekli nesumnjivu hegemoniju na društvenoj sceni Srbije, studenti su se početkom svibnja najzad odlučili na “političku artikulaciju” svoje revandikacijske politike, u vidu zahtjeva za raspuštanjem Narodne skupštine i za raspisivanjem izvanrednih parlamentarnih izbora.

Takva je politička artikulacija studentskoga pokreta u javnosti očekivano doživljena većinski pozitivno, ali je naišla i na tri glavna prigovora:

Prvo, da su s tim zahtjevom studenti zakasnili i da su s njime trebali izaći mnogo ranije, a najkasnije na velikom mitingu 15. ožujka kada su prosvjedi bili na vrhuncu samosvijesti i snage.

Drugo, da je sam zahtjev proturječan, jer nepotrebno pruža slamku spasa posrnulom predsjedniku države, izvlačeći ga iz nokdauna. Naime, zahtjev za raspisivanje izvanrednih izbora, upućen nadležnom ustavnom faktoru, vratio je predsjednika republike u život i omogućio mu da preuzme političku inicijativu.¹⁰

Treće, zahtjev je suštinski pogrešan jer se njime pristaje da se sudjeluje u izbornom procesu po nepromijenjenim izbornim uvjetima, toliko nepovoljnim i nakaradnim da je izborna smjena vlasti i pobjeda bilo kakve proturežimske političke formacije nezamisliva. Navedimo opet sud iste komentatorice: "Stvari su se u Srbiji otrgle kontroli – i to u korist vlasti. Tako bar sada izgleda, nakon što su studenti u blokadi sinoć tražili vanredne parlamentarne izbore. Aleksandar Vučić od početka građanske pobune priziva referendum ili bilo koji drugi oblik 'izjašnjavanja' o njegovoj ličnoj vlasti. To čini jer je siguran da ima sve poluge da referendum ili izbore pokrade. I u pravu je. Još uvek ima sve što mu je za takvu jednu operaciju potrebno – pre svega medije, birački spisak i većinu u svim izbornim komisijama.

Tvrditi da „neće moći da pokrade dovoljno“, isuviše je naivno. Moći će ovaj režim da pokrade sasvim i taman dovoljno, jer njegovi predstavnici nemaju granica ni u čemu, pa ni u krađi"

¹⁰ Primjerice: "Takvim zahtevom se sad već čuvena nenadležna institucija ponovo priziva u nadležnost jer je predsjednik Republike, na obrazloženi predlog Vlade, jedini koji može da raspusti Skupštinu i raspiše izbore. Od nenadležnog do jedino nadležnog – čija je to ideja bila? I zašto bi iko onemoćalom i dezorijentisanom autokrati vratio u ruke žezlo kojim se toliko puta do sada poigrao (2014, 2016, 2022, 2023)?" (vidi Sofija Mandić, "Ništa o nama bez nas", *Peščanik*, 6.5.2025).

(ibid.; istaknuo – D.L.).

Posljednji sud o autokratovoj sigurnosti u pobjedu, odnosno da "ima sve poluge da izbore pokrade", najuvjerljivije je demantirao on sam odbijajući zahtjev za sazivanjem izvanrednih izbora. Očito zato što nipošto nije siguran da te izbore može dobiti, svjestan da ipak ima granica (čak i njegovoj) krađi – i u pravu je!

Da bi se studentska inicijativa valjano prosudila, valja s najvećom pomnjom uvažiti i razmotriti vrlo obrazložen studentski zahtjev za raspisivanjem izbora, koji je izložen u kapitalnom dokumentu pod naslovom "Direktiva 134-25.0. Kako smo opet pobedili".

Dokument je uzorno svjedočanstvo koliko su studentski plenumi odgovorno i temeljito proučili problem parlamentarnih izbora kao racionalan politički izlaz iz duboke društvene i akutne političke krize. U očigledno višemesečnim raspravama kalila se i izbrusila kolektivna mudrost studentskog pokreta i afirmirale programske potencije izravne demokracije.¹¹

Što saznajemo iz ovog dokumenta, koji u cjelini zaslužuje pozornost, a koju nismo zamijetili u dosadašnjim srpskim diskusijama o studentskoj inicijativi (čak se ne stječe dojam da ga je itko od brojnih medijskih analitičara ozbiljno pročitao!)?

Prvo, dokument je označen kao "prijedlog", što znači da je riječ o verziji koja tek treba da

¹¹ Iz dokumenta, obima 17 strana, ne saznajemo koliko dugo je rađen i kako je izrađen te tko ga je napisao (u dokumentu se spominje "fakultet predlagatelj", ali ga se ne imenuje); je li bila jedna radna grupa/radionica ili više njih, jedan plenum ili više njih (većina?), kako su tekle rasprave po plenumima i kako je usvojen. U tom smislu, pažnju privlači kratka napomena u dokumentu: "Potreban je povećan napor čitavog studentskog pokreta u obezbjeđivanju izbornih uslova te predložimo organizaciju radnih jedinica, radionica i diskusija na tu temu u narednim danima" (str. 4). Ne znamo koji su bili rezultati toga "povećanog napora" (napose u vezi s iskustvom lokalnih izbora 8. lipnja u Kosjeriću i Zaječaru).

bude formalno prihvaćena i većinski izglasana na studentskim plenumima. Predlaže se da se o "usvajanju predloga odlučuje po principu jedan plenum – jedan glas, kao što je to bila praksa na nivou gradova do sada". Što znači da se upravo u ovome plenumskom odlučivanju o izborima prvi put uspostavlja "sistem odlučivanja na nivou Srbije". A prijedlog se smatra usvojenim "ako je usvojen u svim univerzitetkim gradovima (Beograd, Novi Sad, Niš, Kragujevac, Novi Pazar)", odnosno ako se o njemu pozitivno izjasni "apsolutna većina (više od pola) svih plenuma VŠU u blokadi".

Dakle, do početka svibnja i ove prve striktno političke inicijative, jedinstvo srpskog studentskog pokreta nije bilo institucionalizirano, nego je ono akciono ostvarivano samo na razini pojedinih univerziteta.

Drugo, sumirajući rezultate prethodnog ustavobraniteljskog djelovanja studentskog pokreta autori ovog prijedloga zaključuju da probuđena slobodarska javnost "nestrpljivo iščekuje naš sledeći potez kao društvene grupe od najvećeg narodnog poverenja" u demontaži "kriminalno-mafijaškog režima". Štoviše, autori su i sami nestrpljivi i nezadovoljni: "Očekivanja naroda neprestano rastu, pritisci postaju sve veći, dok studenti i dalje ne preduzimaju ključne korake za izlazak iz društvenog beznađa, odbijajući da prihvate svoju ulogu u društvenoj krizi koja je proistekla iz neispunjenja studentskih zahteva. Došli smo do trenutka kada studentski pokret mora preuzeti odgovornost i ispuniti očekivanja ljudi koji ga zdušno podržavaju" (str. 2-3; istaknuo – D.L.).

Može li se iz ovakvih formulacija jednoznačno zaključiti o tome da su studenti-autori ovog prijedloga već otprije upozoravali svoje kolege

s drugih fakulteta da moraju preuzeti odgovornost za rješenje duboke krize, u obliku izvanrednih parlamentarnih izbora, ali da je, avaj, većina studentskih plenuma sporo politički sazrijevala i odbijala da prihvati svoju ulogu?

Treće, prijedlog sugestivno sažima samorazumijevanje studenata kako su izrasli u "društvenu grupu od najvećeg narodnog poverenja":

"Naša borba za slobodu, istinu i pravdu traje već 5 meseci. Pokrenuli smo najveći talas studentskih demonstracija u Evropi u poslednjih pedeset godina, održali smo najveće protestne skupove u istoriji u svim većim gradovima u Srbiji, stigli smo do svakog kutka zemlje, podigli svaku opštinu, prepešačili stotine kilometara a provozali hiljade. Vratili smo veru ljudima u bolje sutra, ohrabрили akademsku zajednicu i prosvetu da podignu glave, prevazišli sve unutrašnje podele našeg društva, probudili poljoprivrednike, rudare, radnike, novinare, veterane, bajkere, taksiste, umetnike, advokate, inženjere, sudije, dijasporu i podstakli ih da svoje lične interese podrede opštem dobru, nestrpljivo iščekujući naš sledeći potez" (str. 2; istaknuo – D.L.).

Prevazišli sve unutrašnje podjele srpskog društva naravno da nisu, niti je to moguće, a nije ni poželjno, ali da su studenti stekli najšire narodno povjerenje svih slojeva i regija nesumnjivo je tačno.

Četvrto, polazeći od toga da su "naši zahtevi legitimni i ostvarivi", a da ih vlast ipak ne ispunjava, prijedlog logično zaključuje kako "ova vlast ne želi i ne može da nam ispuni zahtev, po cenu svog postojanja". Otuda se kao kategorički imperativ nameće slijedeći "odlučan potez – ZAHTEVAMO LEGITIMNU I LEGALNU SMENU VLASTI, odnosno VAN-

REDNE PARLAMENTARNE IZBORE” (str. 3).

Takav temeljni demokratski zahtjev za hitnu demokratsku “smenu vlasti”, a zapravo dalekosežnije rušenje “nedemokratskog vladajućeg režima”, podrazumijeva “visok nivo studentske angažovanosti na ulicama, kao i poziv građanima da nam se pridruže” da se “demokratski izborimo za izbore” (str. 3).

Peto, strateški je važna ocjena da se parlamentarni izbori moraju i mogu dobiti i u postojećim izbornim uvjetima, koji sudionicima izbornog procesa ne jamče ni minimum regularnosti, pravednosti i ravnopravnosti. Naime, prema prijedlogu: “Nije realno očekivati adekvatnu mobilizaciju građanstva u cilju ostvarivanja boljih izbornih uslova te nije svrsishodno odlagati raspisivanje istih. *Izborni uslovi će se protokom vremena, uzevši u obzir prirodu nedemokratskog vladajućeg režima, biti samo gori*”.¹²

Poruka je jasna: mi ćemo pobijediti, jer ne može režim toliko ukrasti koliko mi možemo dobiti glasova. A budući da je režim dokazano sposoban za izborne krađe kolosalnih razmjera, tada se valja veoma promišljeno, odlučno i organizirano tome suprotstaviti: “U ovom trenutku najefikasniji i najostvariviji vid borbe protiv izborne krađe oslikava se kroz prisutnost velikog broja članova i zamjenika članova biračkih odbora na svim biračkim mestima. Radi očuvanja integriteta izbornog procesa

¹² Nasuprot ovome uvjerljivom realističkom stajalištu da u postojećem režimu izborni uvjeti mogu biti samo još gori nego što jesu, često se plasira suprotno neuvjerljivo gledište, kao primjerice: “studenti svoju moć mogu da iskoriste za zalaganje za izborne uslove, pa tek onda za izbore. Jer jedno bez drugog ne ide i ne postoji. Za sve to vreme, mogli bi da se vrate nastavnim obavezama, strpljivo čekajući da sistem u nastajanju ispuni njihove inicijalne zahteve. Pre svega da pravda za novosadske žrtve postane dostižna” (vidi Sonja Mandić, op. cit.).

i ostvarivanja prisutnosti po dva člana i dva zamjenika člana biračkog odbora (dakle, po 4 kontrolora) na svakom biračkom mestu, potrebno je da obezbedimo oko 33 hiljade kontrolora”.

Svjesni razmjera i tipova režimskih malverzacija izbornim procesom (prije, tokom i nakon izbora), studenti ocjenjuju da se te malverzacije mogu bitno smanjiti, ako ne i posve ukloniti: “Kontrolori, adekvatna predizborna kampanja, kao i razgranata infrastruktura projekta ‘Student u svakom selu’ (radi “dodatnog osveščivanja naroda u ruralnim sredinama”), uz do sada najveću izlaznost na biralištima, može amortizovati neminovne malverzacije vladajuće partije” (str. 4).

Koliko takav oblik sudjelovanja studenata u izbornom procesu može biti doista uspješan vidjet će se uskoro na lokalnim izborima u malenom Kosjeriću, 8. lipnja (o tome nešto kasnije).

Šesto, držeći svojom dužnošću da ne iznevjere svoj narod i ostave ga “u čeljusti vladajuće partije koja će nastojati da trajno uguši narodni bunt surovima metodama represije”, a svjesni gorke činjenice da “trenutno u društvu postoji velika doza nepoverenja prema svim političkim akterima” (dakle, baš svim, i onima na vlasti i onima u opoziciji!) – studenti ističu: “*vjerujemo da možemo da doprinesemo predlaganju skupa ljudi od integriteta i časti i omogućimo ostvarivanje uslova za ispunjenje studentskih zahteva...*” (str. 5)

Iz rečenoga slijedi politički središnji strateški zaključak, koji ne samo formulacijski nego i po intenciji podliježe ozbiljnim nedoumicama i nerazumijevanjima:

“*Svim političkim akterima bismo pružili šansu*

da se pokažu odgovornim i da u ovom izbornom procesu, na parlamentarnim izborima ne učestvuju, te da se celo društvo konsoliduje iza jedine moguće opcije za pobjedu, a to je lista koju bi formirali i podržali studenti u blokadi. Samim tim, za jedini vid podrške studentima smatraćemo podršku toj listi i neizlazak na izbore sa drugim listama” (loc. cit.).

Doslovno uzevši, posve je neobičan zahtjev za održavanjem izvanrednih parlamentarnih izbora u kojem se od “svih političkih aktera” (dakle od svih političkih stranaka) izričito traži da na tim izborima ne sudjeluju! I to još s frivolnim dodatkom da time studenti milostivo svim spomenutim akterima “pružaju šansu da se pokažu odgovornim”?! Naravno, očito je da se studenti, premda u pogrešnom tonu, obraćaju samo opozicionim političkim akterima (ne samo strankama) da se na ovim izborima jedinstveno svrstaju iza njih i njihove izborne liste kao jedine moguće opcije za pobjedu, odnosno za smjenu vlasti. Uz dodatno zaoštavanje: a tko god ipak izađe na ove izbore sa svojim listama, studenti će ga u ovom trenutku smatrati političkim protivnikom i podržavateljem, ne nužno svjesnim, sadašnjega kriminalno-mafijaškog režima.

Ovakav odnos studentskog pokreta prema opozicionim akterima općenito i stranačkoj opoziciji posebno nije politički produktivan. Umjesto što se ishitreno ustvrđuje da se od tih aktera očekuje samo da a priori podrže studentsku izbornu listu i ne sudjeluju samostalno na izborima, mnogo bi bilo svrhovitije i razlošnije pružiti ruku i ponuditi savezništvo opozicionim akterima u zajedničkoj borbi za smjenu morskog režima. Drugim riječima, umjesto što su se uklopili u providnu režimsku mantru, kojom je zagađeno javno mnijenje, da

“u društvu postoji velika doza nepoverenja prema svim političkim akterima”, studenti su mogli uložiti dodatni intelektualni napor i razabrati tko u opozicijskim redovima zaslužuje njihovo povjerenje, a tko pak ne, tko ih je cijelo vrijeme aktivno podržavao u njihovu buntu, a tko su bili režimski kvaziopozicionari.

Ne znamo je li ovaj prijedlog, u ovoj središnjoj točki, doista konačna verzija studentskog obrazloženja zahtjeva za smjenom režima. Ne može se na temelju generalnog nepovjerenja prema cjelokupnoj opoziciji i s imperativnom porukom “ili se pokloni ili se ukloni”, nikoga čestitog “od integriteta i časti” na srpskoj sceni, koji se godinama bore svim svojim snagama protiv represivnoga režima posve personalizirane političke moći, pridobiti za punu i iskrenu suradnju u izbornom procesu.

Sedmo, što se modaliteta sastavljanja studentske izborne liste tiče (pod geslom “Studenti u blokadi”), raspored mjesta na toj listi po gradovima je ovakav: Beograd 105, Novi Sad 55, Niš 50, Kragujevac 40, s time da bi “kandidati morali da budu iz regije iz kojih se kandiduju ili ako su zavičajno iz tog kraja”.

Svaki studentski plenum ima pravo da izabere svoje kandidate (po dva ili tri), ali svi drugi plenumi imaju pravo da ulože veto na taj izbor, i to tako da se “3 plenuma usaglase i podnesu zajednički predlog za veto”, pri čemu se određuje da “jednom veterani kandidat ne može opet biti kandidiran”. Ovakav prijedlog važi za Beograd, ali ostaje otvoreno pitanje kako s drugim gradovima regulirati “međugradski veto”.

Ne ulazeći u detalje tehničke raspodjele kandidata i uloge “lokalnih plenuma” u tome, dolazimo do osnovnih kriterija kojima se precizira

željeni profil kandidata za uvrštenje na listu.

Najprije i sasvim izričito: *“kandidat ne sme da bude student”* (baš ne smije, a ne da ne bi trebao biti student), kojim se studenti čuvaju, možda i preoprezno, od mogućeg prigovora da se bore ne za ispunjenje svojih principijelnih zahtjeva, nego za голу vlast (str. 6).

Nadalje, kandidat može biti samo onaj tko *“nikad nije bio član vladajuće koalicije”* (od Srpske napredne stranke i Socijalističke partije Srbije, preko Srpske levice i Srpske radikalne stranke, do Jugoslovenske levice – ukupno čak 20 režimskih stranaka i strančica). Vidi str. 6-7.

Naposljetku, kandidat može biti samo osoba koja *“trenutno nije funkcioner opozicione partije (predsednik, član predsedništva, predsednik ili član glavnog odbora, predsednik opštinskog odbora, gradskog odbora, pokrajinskog odbora, predsednik ili član izvršnog odbora”* (str. 7).

Osmo, da bi se osiguralo *“istinsko sprovođenje narodne volje”* i *“još veće poverenje građana u naše kandidate”*, studentski prijedlog nastoji precizirati mehanizam kontrole nad budućim djelovanjem kandidata, tako što od svakog pojedinog kandidata zahtijeva da *“pod punom moralnom, političkom, materijalnom i krivičnopravnom odgovornošću”* potpiše IZJAVU, u kojoj se u šest prvih točaka predstavlja javnosti kao osoba, a zatim se u slijedeće četiri točke obvezuje kako će djelovati bude li izabran za narodnog zastupnika (recimo, da neće mijenjati zastupnički klub; ili pak da će *“na svakoj sednici i zasedanju Narodne skupštine, u plenarnoj sednici ili na sednici skupštinskog odbora redovno prisustvovati”*).

Najvažniji dio ove potpisane obveze konkre-

tizira iskustvo studentske ustavobraniteljske borbe za pravnu državu i vladavinu prava, tako što se kandidatu, *u slučaju da bude izabran na funkciju ministra pravde*, nalaže što mu je činiti, i u kojem roku, da bi odgovorno provođenje vlasti (napose sudaca i tužilaca) podveo pod granice ustava i zakona. U tom smislu, budući ministar pravde se samoobvezuje – da navedemo samo najvažniji njegov cilj – da će *“uvesti poseban Zakon o specijalnom tužiocu za javne funkcionere, prevashodno za potpisnike izjave. Taj tužilac će dolaziti iz reda tužilačkih saradnika i biće mu obezbeđena specijalna tužilačka policija koja će njemu odgovarati. Ovaj specijalni tužilac će se birati, po posebnom zakonu, u Narodnoj skupštini i biće dužan da potpiše obavezujuću izjavu. Specijalni tužilac za javne funkcionere biće izabran u prvih dvanaest meseci mog mandata”* (str. 9-10; istaknuo – D.L.).

Deveto, kao konzekventan programski zaključak ovog strateškog dokumenta samosvjesno se ustvrđuje da je *“studentski pokret nepovratno uzdrmao autokratski režim i započeo izlazak Srbije iz neustavnog društveno-političkog poretka”*, da bi nakon toga uslijedilo sažeto obrazloženje kojim se *građanima Srbije nudi društveni dogovor o “ključnim zahtevima budućoj sudskoj, izvršnoj i zakonodavnoj vlasti”*. Naime, društveni dogovor se nudi *“u težnji da tranzicija bude formalno i suštinski mirna, u dobroj veri da je društveni dijalog moguć i neophodan, vođeni željama za pravdom i pravnom državom, poštovanjem prava na život, dostojanstva ličnosti, slobode govora, ravnopravnosti i drugih ljudskih prava, za iskorenjivanjem sistemske korupcije i nasilja”* (str. 11).

Programatika predloženog *“društvenog dogovora”* između studenata i građana Srbije izlo-

žena je u 16 točaka (str. 11-16). Istaknimo neke:

Točka 1: *“Studentski zahtevi”*, u kojoj se ustvrđuje: *“Neophodno je ispuniti sve zahteve studenata u blokadi i preduzeti zakonom propisane korake protiv svih koji su ispunjenje zahteva nezakonito sprečavali i otežavali svojim činjenjem i nečinjenjem”*.

Nakon važnih točaka o slobodi medija (br. 2) i slobodnim i poštenim izborima (br. 3), s očekivanim sadržajem, slijede za programski profil studentskog pokreta strateški najvažnije točke, prvenstveno i u cijelosti točka 4 *“Nezavisno i efikasno sudstvo i tužilaštvo”*, a zatim djelomično i točke 5 (*“Borba protiv korupcije i organizovanog kriminala”*) i 7 (*“Bezbednost građevinskih objekata i saobraćajnica”*).

Što se mora učiniti *“zarad iskorenjivanja endemske korupcije u pravosuđu”* i obnovu ustavnog autoriteta sudske vlasti? Evo i obrazloženja, koje zaslužuje da se gotovo integralno prenese:

“Stanje u sudstvu i tužilaštvu posledica je dubokog, štetnog i neustavnog prodiranja interesa vladajućih partija i interesnih grupa, ali i neuspeha u obuzdavanju pritiska na sudije i tužioce, kao i njihovom pristanku na taj pritisak. Nužna je smena sudija i tužilaca koji su kršili zakon ili etičke norme i protiv njih preduzeti zakonom propisane postupke. Na upražnjene pozicije u sudstvu i tužilaštvu potrebno je postaviti stručnjake od integriteta, potvrđene u vršenju dužnosti u skladu s etičkim normama, ustavom i zakonom. Sudstvo, tužilaštvo i kriminalističku policiju reorganizovati i prilagoditi potrebama efikasnijeg sprečavanja korupcije i malignog prožimanja organizovanog kriminala i vlasti. Neophodno je zarad iskorenjivanja endemske korupcije u pravosuđu, uvesti institut

specijalnog tužilaštva za javne funkcionere, prevashodno spomenute sudije i tužioce...” (str. 12; sve istaknuo – D.L.).

Iz navedenih točaka 5 i 6, izdvojimo dva naglaska:

Najprije, ističe se neophodnost efikasnih finansijskih istraga koje bi osigurale blokiranje *“svih tokova i pranja novca stečenog korupcijom i kriminalom”*; u tom smislu nužno je *“objaviti sve komercijalne ugovore države sa stranim i domaćim investitorima...”* (str. 12).

Nadalje, ne može se precijeniti dalekosežnost odredbe da je *“potrebno obaviti nezavisnu vanrednu proveru bezbednosti svih značajnih građevinskih projekata realizovanih u poslednjih trinaest godina”* (str. 13; istaknuo – D.L.).

Deseto, na kraju ovog dokumenta od studentskih se plenuma traži da se glasanjem opredijele za svaku od 16 točaka predloženog društvenog dogovora. Buduća će istraživanja nesumnjivo konkretno pokazati kako su se plenumi izjašnjavali, kakva je bila kvaliteta rasprava (dvojbe, nedoumice, korekcije, neslaganja) o njima.

Upravo u ovakvom prijedlogu društvenog dogovora *“između studenata i građana”* nalazi se pravi prostor i najveći izazov za djelotvorno uključivanje opozicijskih stranaka u javnu raspravu o svakoj od navedenih točaka ponuđenog programa. Štoviše, njihova je uloga ovdje nezaobilazna jer se godinama ozbiljno suočavaju u parlamentarnoj praksi s problemom konkretnog i preciznog zakonskog rješavanja ključnih problema korupcije i kriminala, slobode medija i poštenih izbornih uvjeta, vladavine prava i kršenja ljudskih prava.

Da bi takva koliko nužna toliko i moguća jav-

na rasprava mogla od svih sudionika zahtijevati visok stupanj međusobnog uvažavanja, iznimne sposobnosti usklađivanja različitih gledišta i velike hrabrosti suočavanja s nacionalnim predrasudama, najjasnije se može pokazati na primjeru t. 16 u ovom dokumentu, u kojoj se ovlažno naznačuju “nacionalni interesi”, odnosno međunarodni položaj Republike Srbije i njezina vanjska politika, a u tom sklopu i državno pitanje o kojemu je najteže postići racionalan društveni konsenzus. Riječ je dakako o Kosovu. Kako su studentski plenumi raspravljali o tome?

U dokumentu nalazimo: “Politika prema Kosovu i Metohiji baziraće se na očuvanju Ustavom definisanog statusa pokrajine kao dela Srbije, ali i na unapređenju položaja srpskog naroda, ugroženog represivnim merama vlasti u Prištini i pogrešnom politikom aktuelne vlasti u Beogradu u kojoj su se pravili neprincipijelni kompromisi” (str. 16).

Na ovom neuralgičnom pitanju očekivano se pokazuju imanentne granice ustavobraniteljske pozicije, koja je u principu obrambeno-konzervativna, jer brani formalni ustavni status quo, kao da je “Ustavom definisani status pokrajine kao dela Srbije” relevantniji od činjenice da je ta ustavna odredba mrtvo slovo na papiru koju je povijesna zbiljnost odavno demantirala. Inzistiranje na dokazano iluzornom ustavnom slovu, protiv logike zbiljskog procesa u kojem Kosovo više nije južna pokrajina Srbije, nego još od 2008. samostalna država, ne može biti u srpskome racionalnom interesu. Nijedan se nacionalni interes ne može ostvarivati iluzijama i samozavaravanjem, kao što to mistifikatorski već četvrt stoljeća nameću tzv. “nedavači Kosova”.

Studentska osvjedočena istinoljubivost i spo-

sobnost kritičke refleksije na ozbiljnoj je kušnji kada je Kosovo u pitanju. Kada se studenti načelno zalažu za to da Kosovo bude integralni dio Srbije (dakle, da više ne bude samostalna država, kao što već jest), njihovo zalaganje može biti ostvarivo ne zato što to piše u Ustavu Republike Srbije, nego samo u ustavno demokratskoj i suštinski federaliziranoj srpskoj državi. S politološkog stajališta, nije toliko riječ o integraciji teritorija Kosova koliko o mogućnosti da se etnički korpus kosovskih Albanaca uspješno integrira u totalitet srpskog demosa, da *kosovski Albanci postanu istinski srpski građani*. Takav pothvat nikada nije ozbiljno pokušao u cijeloj povijesti Srbije. Naprotiv, sve je učinjeno da se to ne dogodi, da se spriječi svaka mogućnost demokratske integracije Albanaca u srpski politički korpus, s vrhuncem u Miloševićevu vojnom debaklu u ratu protiv Kosova 1999. godine (u kojem je etničkim čišćenjem s Kosova protjerano preko 800.000 Albanaca).

Valja napomenuti da je navedena studentska formulacija politike (Srbije) prema Kosovu protuslovnost u sebi samoj. Naime, ako se inzistira na “unapređenju položaja srpskog naroda, ugroženog represivnim merama vlasti u Prištini”, tada je takva teza smisljena samo pod pretpostavkom da je Kosovo samostalna država, u kojoj su Srbi (ugrožena) nacionalna manjina. Ako je pak Kosovo pokrajina kao dio Srbije, tada politika prema Kosovu mora nastojati da zaštiti nacionalni korpus koji je manjinski u Srbiji kao cjelini, i kao takav eventualno ugrožen, a to su kosovski Albanci. Ako se opredijelite za politiku unapređenja položaja srpskog naroda, koji stenje pod represivnim režimom Prištine, samim time poništavate prvi dio rečenice koja Kosovo formalno

definira kao integralni dio Srbije.

Možda studenti misle da bi svojom demokratskom invencijom mogli ostvariti još jedno veliko političko čudo, tj. uspjeti da simbolički i politički reintegriraju čak i albanski etnički korpus u najzad zamislivi i uspostavljivi srpski demos?¹³ Ali, prije nego što polome zube na gordijskom čvoru bivše srpske “južne pokrajine” (prema formuli “manje od nezavisnosti, više od autonomije”), neka sebi postave prethodni zadatak da u srpsko ustrojstvo integriraju sjevernu srpsku pokrajinu, pa da na tom primjeru grade privlačnost srpskog društva i države koje je najzad shvatilo i prihvatilo da se samo *na uvažavanju suštinske autonomije svojih pokrajina može demokratski graditi državno jedinstvo*.

Kada pokušavaju pregnantno definirati srpske nacionalne interese, studenti bi morali shvatiti s kakvim režimom imaju posla. Nije on samo “kriminalno-mafijaški”, nego je u doslovnom smislu *protudržavni*. Najprije pod geslom “ne damo Kosovo (i Metohiju)” nije dao svojoj južnoj pokrajini da bude autonomna nego ju je bezumno gurnuo u separatističku politiku spašavanja od Srbije (Milošević). Sada pak pod geslom “ne damo Vojvodinu” opaki režim centralistički kinji i svoju sjevernu pokrajinu, guši svaki njezin autonomni individualitet i čini joj život nepodnošljivim u ovakvoj Srbiji (Vučić, na tragu Miloševića). A da bi patologija bila potpuna, pod himbenim geslom “ne damo Srbiju” izdaje i samu Srbiju kao takvu, koja pod tim režimom više uopće nije moguća kao država.

¹³ Ali da takva pretenzija ne bi bila zgoljno samozavaravanje, nužno se prije svega suočiti s povijesnim činjenicama, s konkretnim realitetom Kosova, koji je tako upečatljivo izložen u knjizi srpskog novinara i publiciste Radeta Radovanovića, *Smeh pod vešalima. Sve što ste želeli da ne znate o ratu na Kosovu*, 2021. (srpsko, hrvatsko, bosansko, albansko izdanje).

va, čak i kad bi još uvijek imala u svom sastavu obje pacificirane kvazipokrajine (Vučić).

Kako god bilo, po samoj dijaloškoj logici studentskog programskog projekta, i neuralgični problem Kosova, kao i svaki drugi, može se riješiti samo silom argumenata a ne argumentima sile, samo pridobivanjem a ne prisilom, samo međusobnim poštovanjem svih zainteresiranih aktera na javnoj sceni srpskoga i kosovskog društva.

Da rezimiramo: ovaj studentski programski dokument ne zahtijeva samo hitne i izvanredne parlamentarne izbore, ne nastoji samo zajamčiti nužnu smjenu vlasti, nego predlaže veliki politički savez (“društveni dogovor”) između studenata i građana o mirnom i demokratskom ukidanju “kriminalno-mafijaškog režima”. Takva temeljita promjena tipa političkog poretka, iz autoritarne u ustavnu demokratsku državu, po definiciji je prevrat ili revolucija, ništa manje ako se i ostvaruje, ili barem započinje, kao mirna i demokratska tranzicija. U takvom scenariju ostaje otvorenim pitanje može li se postojeći režim, kao režim posve personalizirane političke moći, uistinu poraziti ako se parlamentarni izbori razumiju kao normalan politički sraz između vladajućega i studentsko-građanskog bloka. Naime, ovaj izborni sraz nije normalno političko sučeljavanje između stranačkih blokova, nije redovita smjena na vlasti, nego egzistencijalna borba za život protiv samodršca. Vraćanjem u politički život nenadležne institucije kao predsjednika države, nadležnog za raspisivanje parlamentarnih izbora, vraća se Vučić kao izravni sudionik parlamentarnoga izbornog procesa, kao nosilac izborne liste vladajuće koalicije. Kada studenti tvrde da mogu dobiti izbore i bez ikakvih promjena krajnje nepovoljnih izbornih

uvjeta, čini se da previđaju jedan izborni uvjet, koji već sam po sebi bilo kakve izbore čini neregularnim i protuustavnim. Naime, taj se uvjet očituje u tome da Vučić po Ustavu nema pravo, dok je predsjednik države, sudjelovati na parlamentarnim i lokalnim izborima. A ipak on to uvijek čini. No, tko ga u tome može i mora spriječiti? To je, dakako, Ustavni sud, pod pretpostavkom da uopće postoji, odnosno da “radi svoj posao”.

U tom smislu, beogradski studenti su već na samim počecima svojih prosvjednih pritiska na pravosuđe da radi po zakonu i ustavu, upriličili 12. siječnja 2025. skup pred Ustavnim sudom, pod sloganom “Bitno je da imaš (u)stav”. Pridružili su im se i građani, u solidarnom nastojanju da ukažu koji se sve članovi Ustava svakodnevno krše. Nakon odavanja pošte poginulima u padu nadstrešnice na željezničkom kolodvoru u Novom Sadu, na skupu je pročitano kada i kako je sve Ustav prekršen posljednjih mjeseci, kakvim su nezakonitim pritiscima i napadima studenti bili izloženi, a da pravosudni organi na to nisu reagirali.

Očekivano, nije ih imao tko čuti.

Ako se ne varam, takav prosvjed nije ponovljen, premda je Ustavni sud upravo ona institucija koja je jedina nadležna da ukroti nenadležnu instituciju i privede je poznaniju prava. Nije teško dokučiti zašto studenti ne vrše pritisak na tu fantomsku instituciju: digli su ruke od jalovih pokušaja da se odavno usmrćeni čuvar ustava vrati u život.

9.1. Ideja Društvenog fronta kao klasne koalicije studenata i radnika

Kratak osvrt zaslužuje i studentski programski dokument, usvojen nešto kasnije od prvo-

ga, pod naslovom “Artikulacija Društvenog fronta”.

Ne znamo koji je status ovog dokumenta u odnosu na primarni dokument o zahtjevu za izvanrednim izborima, ali ne može biti dvojbe da može imati samo sekundarnu ulogu, više kao oblik radikalizacije negoli konkretizacije ideje o studentskom izlasku na parlamentarne izbore.

Izdvojio bih tri problemska sklopa.

Kao prvo, važno je istaknuti da se ideja Društvenog fronta, kao “solidarne koalicije studenata i radnika”, kao “jedini mehanizam” kojim se može izvršiti “unikatan pritisak na svaku vlast, trenutnu i buduću” ne može bez ozbiljnih poteškoća pomiriti s osnovnom intencijom društvenog dogovora između studenata i građana “u težnji da tranzicija bude formalno i suštinski mirna, u dobroj veri da je društveni dijalog moguć i neophodan”. Naime, dok je društveni dogovor po svojoj prirodi dijaloški i inkluzivan za sve demokratske aktere, ideja Društvenog fronta, već i po nazivu, liči na staru borbenu ideju Narodnog fronta protiv fašizma, gdje se težište političke borbe premješta s parlamentarne i institucionalne arene na teren “vanparlamentarnih pritisaka i snažnih mreža solidarnosti”. U tom se smislu naglašava da “Društveni front nije i ne može biti politička stranka, već mreža asocijacija samorganizovanih radnika, borbenih sindikata, profesionalnih udruženja i ostalih vidova organizacije društvenih grupa koje su podržale studentske zahteve”. Autorima ovog borbenog dokumenta osobito je stalo da djelovanje Društvenog fronta, kao “ujedinjenog fronta heterogenih sektora”, pozicioniraju “van političkih stranaka”, štoviše kao “novu političku pojavu, nešto

što pre nije viđeno na političkoj mapi Srbije”.

Kao drugo, formiranje nezavisne liste Društvenog fronta za sudjelovanje na parlamentarnim izborima. Naime, “parlamentarni izbori su trenutno najpotrebnije rešenje”, jer “rešenje krize i ispunjenje zahteva iziskuju izlazak u arenu direktnog i demokratskog sukoba sa vladajućom koalicijom”. Studentski pokret mora biti svjestan da se takav “ulazak u izboru arenu mora izvesti oprezno”, jer se mora izbjeći “svođenje borbe isključivo na proces izbora i dalje parlamentarne politike”.

Kakva bi trebala biti lista Društvenog fronta?

“Ovakva lista ne sme biti nikakva ekspertska lista, niti stranačka lista u kojim je kriterijum za odabir narodnih poslanika nejasan i gde mnogi mogu doći na pozicije igrajući na slabosti i podeljenost unutar studentskog pokreta. Proces izbora članova liste mora biti otvoren i transparentan i u svakom momentu podložan plenumskoj kontroli. Studenti moraju uvek u zadnjoj instanci da ostanu *kontrolni mehanizam* i da svojom legitimnošću i odlučnošću usmeravaju političku artikulaciju. *Ne treba zaboraviti da su takođe plenumi jedini koji odlučuju o ispunjenosti studentskih zahteva*”. I još: jedino prihvatljivo rešenje je lista na kojoj će se “*nalaziti naši saborci, a ne kojekakvi stručnjaci i oportunisti*” (posljednje istaknuo – D.L.).

Kao treće, predviđa se uspostavljanje Izbornog komiteta, koji bi činilo dvadeset ljudi, koji bi registrirali Društveni front kao “građanski pokret”, što je nužan preduvjet da bi se mogla kandidirati izborna lista. Da bi se osiguralo da “potencijalni narodni poslanici budu odgovorni volji Društvenog fronta preko Izbornog komiteta”, predviđaju se dvije osnovne “poluge”: “izjava” i “zakletva”. Nadalje se precizira

procedura za izbor članova Izbornog komiteta, o čemu bi odlučivali studentski plenumi na temelju pouzdanih kriterija. Zadatak odabira članova Izbornog komiteta povjerava se “Radnoj jedinici za političku artikulaciju” (unutar “Krovne grupe za strategiju”), koja organizira javne rasprave o svakom potencijalnom članu i sažetak tih rasprava o podobnosti kandidata prosljeđuje “lokalnim plenumima na glasanje”.

Predlaže se da u Izbornom komitetu budu zastupljene slijedeće društvene kategorije: poljoprivrednik, kulturni radnik, zdravstveni radnik, prosvjetni radnik, akademik, sportaš, poduzetnik ili menadžer, pravnik, ekonomista, inženjer, socijalni radnik, novinar.

Iz svega možemo zaključiti da prikazana dva studentska dokumenta nisu programski usklađena. Dok prvi dokument inzistira na ideji pravne države i obnovi parlamentarne demokracije, dotle drugi ne želi studentsku borbu svesti na parlamentarnu i ustavobraniteljsku dimenziju, te pretendira ne na smjenu vlasti nego na dugoročno rješavanje društvene krize, s primatom izravne u odnosu na predstavničku demokraciju.¹⁴ I tamo gdje

¹⁴ S tradicionalno klasne ljevičarske pozicije, srpski student ski prosvjedi predstavljaju „paradigmatiku promjenu“, kao „upornu i dosljednu kritiku parlamentarne demokracije“. Naime, „ne vjeruje se predstavničkoj demokraciji – smjeni jednih osoba drugima, svake četiri godine. Umjesto toga, u najboljim danima prosvjeda studenti su odbijali prihvatiti namještenu lopticu opozicije – da su izbori jedino rešenje i inzistirali na promjeni odozdo praktičirajući direktnu demokraciju... Takva borba, odozdo, samonikla je pojava, u svjetskim razmjerima“. O mnogočemu se unutar ove maksimalističke perspektive može plodno raspravljati, ali potpuno previđanje ustavnopravne dimenzije studentskog prosvjeda moguće je samo ako se zahtjevi za uspostavljenjem pravne države odbacuju kao liberalistička dimna zavjesa, koja prikriva strukturnu činjenicu da „šesnaest života u Novom Sadu zbog pada nadstrešnice *žrtve su kapitalizma*“ (a ne konkretne kriminalne korupcije?) (vidi Katarina Peović, „A pobuna protiv potlačenosti Hrvata?“, *Večernji list*, „Obzor“, str. 35; istaknuo – D.L.).

postoji temeljna sličnost iskazana u načelnom nepovjerenju prema političkim strankama kao demokratskim političkim subjektima, postoje i nesvodljive razlike: dok prvi dokument ipak ne osporava političke stranke kao takve, nego od opozicionih stranaka, kao mogućih partnera, traži podršku na izborima, dotle drugi dokument studentski pokret, u obliku Društvenog fronta, radikalno pozicionira prema svim političkim strankama kao političkim neprijateljima "čiste i nepatvorene demokracije".

Nije teško zaključiti da prvi programski dokument primjerenije iskazuje političko samorazumijevanje studentskog pokreta u njegovoj višemjesečnoj borbi za obranu pravne države i republikanske demokracije.

Možemo pretpostaviti da drugi dokument iskazuje stajalište neke radikalnije grupacije unutar studentskog pokreta, koja ne shvaća da nikakve realne demokracije ne može biti bez stranačkog pluralizma, a da nestranačka demokracija, koliko god bila izravna, vodi neminovno u neki oblik despotizma.¹⁵

9.2. Problem pravnog izlaska iz stanja "bezakonite, osobne vladavine"

Obratimo sada bliže pozornost na već istaknutu programsku odredbu kojom se konkretno definiraju ambicije studentskog pokreta u borbi za pravnu državu, i to tako što se

¹⁵ Još je Kant klasično dokazao da je demokraciji kao obliku vlasti (forma imperii) svojstven oblik vladanja (forma regiminis) koji je *nužno despotiski* (jer u njemu izvršna vlast nije odijeljena od zakonodavne, a *podanik nije građanin*). Despotizam se definira kao "samovoljno postupanje države mimo zakona koje je ona sama donijela, a gdje se vladar javnom voljom služi kao privatnom". Otuda slijedi slavni republikanski poučak: "Svaki oblik vladanja koji nije *predstavnički* zapravo je *izobličen*, jer zakonodavac ne može u jednoj istoj osobi biti izvršitelj svoje volje" (vidi Kant, "Prema vječnom miru", *Pravno-politički spisi*, Politička kultura, Zagreb, str. 122-123).

kandidatu, *u slučaju da bude izabran na funkciju ministra pravde*, nalaže što mu je činiti, i u kojem roku, da bi odgovorno provođenje vlasti (napose sudaca i tužilaca) podveo pod granice ustava i zakona. Podsjetimo, budući ministar pravde se javnom izjavom samoobvezuje da će "uvesti poseban Zakon o specijalnom tužiocu za javne funkcionere, prevashodno za potpisnike izjave".

Takvom se konkretizacijom posttotalitarne zadaće ministra pravde smještamo u glasoviti pravnoteorijski kontekst koji je poučno obrazložio američki pravni filozof Lon Fuller kao *problem zavidnog doušnika*.

Kontekst je slijedeći: s vlasti je smijenjen režim terora partije "Ljubičastih košulja" i uspostavljena je ustavna demokratska vlada. Tijesnom većinom izabrani ste za Ministra pravde nove vlade i sa svojim suradnicima morate naći način kako da riješite naslijeđene teške probleme.

Jedan od tih problema jest i problem "zavidnog doušnika".

Naime, "za vreme režima Ljubičastih košulja ogromna većina stanovništva je iz zavisti prijavljivala svoje neprijatelje partijskim ili državnim vlastima". Raspon prijavljivih djela bio je neizmjeran, ponekad i posve bizaran (poput, za "nagomilavanje više od dozvoljene količine sušenih jaja"), a kazne drakonske, do osude na smrt.

Kao ministar nalazite se pod snažnim pritiskom ogorčene javnosti da se ti zavidni doušnici kazne. Kako da problem riješite? Tako što ćete zatražiti od Vaših pet zamjenika da razmisle o problemu i izlože svoje preporuke na sastanku. Evo u čemu su dileme, u posve skraćenom obliku.

Prvi savjet: ako želimo pristupiti problemu

na pravno primjeren način, ne možemo učiniti baš ništa, jer je stari režim, koliko god bio ogavan, ipak imao pravni karakter, suci su presuđivali po tada važećem zakonu. Pokušaj da se te presude preispituju ili ponište, samo bi zapetljao stvari i bio nastavak stare pravosudne prakse te beznadno kontaminirao novi pravni sustav.

Drugi savjetnik također preporučuje da se ne čini ništa što je u vezi sa zavidnim doušnicima. Režim Ljubičastih košulja bio je "interegnum u vladavini prava". To nije bio režim vladavine zakona, nego rata sviju protiv svih, anarhije i terora. Zato "celokupno ovo mračno, bezzakono poglavlje naše istorije, moramo da odbacimo za sobom kao ružan san. Ako začepkamo po mržnjama tog doba, na sebe ćemo da svalimo nešto od tog zlog duha, rizikujući zarazu od njegovih štetnih isparenja". Ostavimo prošlost na miru.

Treći savjet: ako se razmisli pravno, bez emocija, postaje jasno da se stari režim ne može smatrati u cijelosti nezakonitim. Takvo bi gledanje vodilo neizdrživom kaosu. Valja razlikovati zloupotrebe od normalne provedbe pravde, pa onda primjereno osuditi one prve kao nezakonite, kao što su "ubistva počinjena na terenu od strane članova partije, koji su postupali po naredbama Glavara", a koje bi bilo apsurdno smatrati zakonitim "zato što je partija postigla kontrolu u državi i zato što je njen šef postao Predsednik Republike".

Četvrti savjet: problem se ne može principijelno riješiti razmršivanjem nerazamrsivog. To vodi voluntarističkom diskrecionom odlučivanju, u punom kontinuitetu sa zloupotrebom zakona u starom režimu: "imaćemo kaos, a svaki sudija biće zakon za sebe". Postoji samo jedan način, u skladu s "našom

filozofijom prava i države", da se problem riješi, a to je "pravilno donetim zakonom, podrazumevajući pod tim specijalan zakon koji je usmeren na problem". Samo takav zakon može nas izvesti iz "stanja bezakonke, lične vladavine".

Peti savjet: problem se ne rješava nego, naprotiv, čini se nerješivim *ex post facto* kaznenim zakonom. Valja po svaku cijenu izbjeći opasnost da se nađemo "beznadežno zaglibljeni u pokušaju da razrešavamo dela i nedela Ljubičastih košulja". Predlaže se pragmatičan pristup, koji zaslužuje da ga se navede u cijelosti:

"Od poštovanog autoriteta istaknuto je kako je glavni cilj krivičnog prava da omogući *odusak ljudskom instinktu za osvetom*. Dođu tako vremena, a ja verujem da je ovo vreme takvo, da treba da *dopustimo tom instinktu da neposredno dođe do izraza, bez upliva pravnih oblika*. Ova stvar zavidnog doušnika već se nalazi u postupku razrešavanja. Skoro svaki dan može da se pročita kako je neki bivši lakej režima Ljubičatih košulja dobio svoju pravednu nagradu na nekom pustom mestu. *Narod u tišini, na svoj način, završava ove stvari*, i ako ga ostavimo na miru i uputimo naše tužioce da urade to isto, uskoro neće ni postojati problem koji bismo morali da rešavamo".¹⁶

Toliko savjetnici.

Jesu li Vam olakšali posao kao Ministru pravde? Koju od ovih preporuka da usvojite?

Zamislimo sada budućeg Ministra pravde u postvučićevskom pravnom režimu, izabranom

¹⁶ S ljupkim dodatkom: "Naravno, biće nešto nereda i neka glava će biti razbijena. Ali naša država i naš pravni sistem neće biti upleteni u ove stvari..." (vidi Lon L. Fuller, *Moralnost prava*, Pravni fakultet Univerziteta u Beogradu, Beograd; dodatak: "Problem zavidnog doušnika", str. 207-215; istaknuo – D.L.).

po pomnom izboru studenata, kako upravo od mudrih studentskih plenuma traži da mu pomognu tako što će se demokratski izjasniti o tome kako da se država najprimjerenije “izvede iz stanja bezakonske, lične vlasti”.

Pred tim bi ministrom zacijelo iskrsao težak problem nalik problemu “zavidnog doušnika”. Slijedeći ocrtani obrazac mogućnosti da se taj problem riješi, bilo bi nadasve zanimljivo kako bi se studentski plenumi izjasnili kako da se riješi, recimo, problem nečasnog i nezakonitog “zavidnog ćacija”. Da se naprosto prepusti prošlosti kao mračno doba? Novim kaznenim zakonom? Da se pravni sustav time ne zagađuje nego da problem rješava “narod u tišini”, tako da poneki mrski ćaci “dobiva svoju pravednu nagradu na nekom pustom mjestu”?

Hoće li se itko, pod tim uvjetima, odvažiti da se primi funkcije Ministra pravde?

Može li itko, pod tim uvjetima, odoljeti izazovu da se primi funkcije Ministra pravde?

9.3. Političko čudo u Kosjeriću, 8. lipnja

“Sve živo u Kosjeriću je izašlo da glasa protiv nas, a mi smo opet pobedili... pobedila je Srbija”, obznanio je u nedjelju 8. lipnja kasno uvečer – više pokislo negoli slavodobitno – bivši predsjednik države i bivši predsjednik Srpske narodne stranke, dvostruko ustavno nenadležni akter lokalnih izbora u ubavoj srpskoj varošici Kosjeriću. Uvažimo da nije u nadležnosti formalnoga obnašatelja funkcije poglavara države niti da sudjeluje na lokalnim izborima (!), niti da saopćuje rezultate lokalnih izbora (!!), na kojima je bio nositelj izborne liste “Aleksandar Vučić – Ne damo Srbiju” (!!!).

Navedenim je riječima, zavidno nadrealnim, započeo nositelj režimske liste svoje obraćanje

javnosti iz sjedišta naprednjaka, optužujući pritom oporbu za “linč i brutalan progon građana” i “kršenja svih izbornih normi i pravila, dosad neviđenim na srpskoj političkoj sceni”.

I u takvim grozomornim uvjetima SNS je, sa svojim partnerima “pobijedio obojenu revoluciju” koja je izvana “mjesecima plaćana ogromnim novcima”.

Uspjeli smo pobijediti zato što je narod izabrao Srbiju i rekao “ne damo vam svoju zemlju”, to je poruka današnjih izbora, zaključio je u punoj raskoši svoje od svake zbiljnosti odijeljene logike.

Što se dakle dogodilo u malenom Kosjeriću?

Danas već čuveni lokalni izbori u Kosjeriću, jedva da bi inače, u iole normalnim okolnostima, zasluživali širu pažnju, ali u danom su kontekstu bili važan test studentskoga strateškog stava da se na izborima, i pod danim nemogućim uvjetima, može pobijediti vladajuća koalicija. Pod uvjetom, dakako, da se demokratski formira jedinstvena opozicijska izborna lista i da se velikom aktivnošću pridobiju i motiviraju građani da sudjeluju u izbornom procesu.

Građansko-studentska lista “Ujedinjeni za Kosjerić” suprotstavila se hrabro, organizirano i uspješno favoriziranoj režimskoj listi, u potpuno neravnopravnim uvjetima predizborne kampanje. Režim se svim svojim resursima, financijskim, medijskim, policijskim i batinaškim, služeći se svim najprljavijim metodama prijetnji, ucjena, potkupljivanja, krađe glasova, krivotvorenja izbornih lista, obrušio na žitelje ova male zapadnosrpske varoši.

Promatrači Centra za istraživanje, transparentnost i odgovornost (CRTA) u toku tri tjedna predizborne kampanje zabilježili su desetke

slučajeva “zastrašivanja, verbalnog i fizičkog nasilja nad opozicijskim aktivistima, novinara i opoziciji naklonjenim građanima u Zaječaru i Kosjeriću. Tijekom kampanje uočena je zloupotreba javnih resursa, a zaposleni u javnim institucijama često su uključivani u kampanju i usred radnog vremena”.

U tzv. “funkcionarsku kampanju” zdušno su se uključili mnogi ministri i državni dužnosnici koji su danima posjećivali Kosjerić u znak podrške režimskoj izbornoj listi.

Na izborni dan Kosjerić se našao u *opsadnom stanju*, stotinjak lojalističkih ćacija sjatili su se po zadatku da ucjenjuju i potkupljuju i zastrašuju i vrijeđaju građane pristaše liste Ujedinjeni za Kosjerić.

Uoči zatvaranja birališta, promatrači Crte zabilježili su brojne nepravilnosti: nezakonito prisustvo trećih lica na biračkim mjestima, sumnjiva okupljanja oko biračkih mjesta i kupnja glasova, vođenja paralelnih evidencija ispred biračkih mjesta, te glasanja bez dokumenata.

Opozicijsku predizbornu kampanju lokalnih aktivista pak umnogome su inovativno obogatili studenti, pod geslom “Buđenje zaboravljenih građana”. Kontrast je bio fascinant između režimske beskrupulozne kampanje i kampanje studenata, koji su s velikom predanošću i nesalomljivim optimizmom obilazili svako pojedino domaćinstvo. Televizijske reportaže nezavisnih medija bilježile su dojmliive slike entuzijastičnih mladih aktivista koji su domaćine mogli počastiti samo lijepom riječju i gutljajem mučenice iz djedovske čurice. I motivirati ih da se odazovu i izađu na izbore kao samosvjesni građani.

Koliko su u tome bili uspješni svjedoči povije-

sno rekordna izlaznost od čak 84,17%.

Tokom cijelog izbornog dana građani naklonjeni opozicijskim strankama u velikom su se broju okupljali ispred lokacija u Kosjeriću, za koje su bili informirani da predstavljaju punktove vladajuće stranke za izborne makinacije.

Ishod je lokalnih izbora bio slijedeći: “Aleksandar Vučić – Ne damo Srbiju” 3.686 glasova (ili, 49,23%), a “Ujedinjeni za Kosjerić” 3.635 (48,54%), uz 48 glasova za Rusku stranku i 119 nevažećih listića. Što znači da je uz minimalnu razliku od 51-og glasa, režimska lista dobila 14, a opozicijska 13 mandata.

Usporedimo li te rezultate s rezultatima prethodnih izbora (SNS je na vlasti u Kosjeriću već tri mandata), vidimo kakav je trend. Na lokalnim izborima 2021. godine u Kosjeriću koalicija oko SNS-a osvojila je 20 od 27 mandata, s 4.575 glasova, Grupe građana dobile su 904 glasa ili 13,58%, koalicija ZS-NS imala je 642 glasa odnosno 9,65%, a koalicija DSS-POKS 485 odnosno 7,29% glasova.

Dakle, u odnosu na izbore prije 4 godine, režim je izgubio skoro 900 glasova ili bezmalo 20% podrške (vidi Aleksandar Pavlović, “Roki u Kosjeriću”, *Peščanik*, 11.6.2025).

Članovi građanske liste “Ujedinjeni za Kosjerić” na kraju su izbornog dana, nedugo nakon zatvaranja birališta, proglasili pobjedu u oslobođenom Kosjeriću, navodeći da će imati “dva ili tri mandata više” od SNS-a. Građani su slavili na osnovi rezultata s prvih 11 biračkih mjesta (od 29), koji su pokazivali uvjerljivo vodstvo opozicije. Međutim, u jednom trenutku, rezultati više nisu pristizali, nije bilo jasno što se događa, a tek nakon nekoliko sati objavljeni su konačni rezultati izbora. No prije toga, neslužbeno su Kosjerićani s režimske liste česti-

tali svojim političkim protivnicima na pobjedi od 32 glasa. Ispostavilo se prerano i naivno, režim se nije dao sputati bilo kakvim obzirima: “rezultati su lažirani, i to na putu od biračkih mesta, preko centra za prepravku zapisnika (firma Aqualines u Kosjeriću), pri čemu se smanjio broj opozicionih glasova i nakupio još 51 glas u korist SNS-a” (vidi Saša Ilić, “Nema čuda u Kosjeriću”, *Peščanik*, 11.6.2025).

Kada je prekrajanje izbornih rezultata provedeno, tek tada se javnosti obratio nositelj režimske liste, proglasivši pobjedu, u perversnoj inverziji činjeničnih i vrijednosnih sudova. Ipak je čak i iz njegovih navedenih riječi svakom normalnom bilo jasno da se narod Kosjerića većinski opredijelio za svoj grad a protiv njega i njegove liste, koja je pod krinkom lažnog slogana “Ne damo Srbiju” zapravo proturila sadržaj “Ne damo vlast”.

No izbori nisu završili toga 8. lipnja, opozicija je uložila žalbu na činjenicu da je na glasačkom mjestu broj 25 glasala osoba koja nije upisana na birački spisak na tom mjestu. Uskoro je, posve neočekivano, maleno političko čudo u Kosjeriću poprimilo i dodatnu pravnu dimenziju. Žalba je upućena nadležnom Višem sudu u Užicu, koji se drznuo presuditi po zakonu, poništio glasanje na tom izbornom mjestu i odlučio da se izbori moraju ponoviti.¹⁷

Na tom glasačkom mjestu, poznatijem kao “Elan”, građanska lista “Ujedinjeni za Kosjerić” u prvom je glasanju uvjerljivo pobijedila, osvojivši 220 glasova, dok je naprednjačka lista osvojila 125 (na tom mjestu pravo glasa je imalo 434 birača; apstiniralo je 89).

¹⁷ „Takav događaj je toliko neuobičajen kada sudovi odlučuju o izborima da su pravnici širom zemlje čestitali jedni drugima jer je sud primenio zakon. I to nije šala, već zbilja“ (vidi Sofija Mandić, „Čudo u Kosjeriću“, *Peščanik*, 23.6.2025).

Nisu se ispunila eventualna očekivanja građana Kosjerića da bi na ponovljenim izborima njihova građanska lista mogla izvojevati još uvjerljiviju pobjedu i preokrenuti konačni rezultat u svoju korist. Ne samo da je takav rezultat izostao, nego se dogodilo obrnuto, naprednjačka je lista uvjerljivo pobijedila sa 197 glasova, dok je građanska pala na 153 glasa (apstiniralo je 84).

Kako je to moguće?

Prepadnut pred realnom mogućnošću da zbog jednoga jedinog biračkog mjesta izgubi vlast u Kosjeriću, režim je pojačao pritisak na građane s tog mjesta (SNS batinaši, lažni vojni veterani, ćaciji išli su od kuće do kuće Kosjerića koji su protiv vlasti i prijetili, vrijeđali, lijepili pogrdne plakate u dvorištima ljudi).

Istodobno, režim je podmićivao napose one siromašne i neobrazovane. Umnogostručio je uloge u njihovu potkupljanju. Sada je valjalo podmititi (da ne izađu na izbore) ili kupiti (da glasaju za režimsku listu) samo 434 građana. U prvom krugu tarifa za kupnju glasova (što je kazneno djelo i za onoga koji kupuje i za onoga koji prima mito) bila je 3000 dinara (ili 25,6 eura), premda se kupnja često svodila na prazna obećanja. U ovom drugom krugu ulozi su enormno povećani. Neslužbeno, cijena glasa je išla od 500 eura da osoba ne glasa i do 1.000 eura da glasa za naprednjake.

Eto, tako je, prijetnjama, ucjenama i potkupljanjem režim suptilno i demokratski utuđivao u glavu Kosjercima da im je bolje da budu poslušni i plaćeni podanici negoli sumnjivi proturežimski građani. A tvrdokorne građane koji se ipak nisu dali urazumiti režim je denuncirao, vidjeli smo, optužujući ih za “kršenja svih izbornih normi i pravila, dosad

neviđenim na srpskoj političkoj sceni”. Štoviše, građani Kosjerića optuženi su za “linč i brutalan progon građana”, dakle za linč nad samima sobom!

Opća politička pouka rezultata izbora za Kosjerić pokazala je, izvan svaku racionalne dvojbe, da ujedinjeni građani, po studentskom modelu jedinstvenih lista, mogu glasanjem svrgnuti režim, uspkos svim njegovim “kršenjima svih izbornih normi i pravila, dosad neviđenim na srpskoj političkoj sceni”, usprkos režimskom brutalnom maltretiranju građana. A posebna praktična pouka za neke buduće izbore treba biti izvedena iz iskustva krivotvorenja narodne volje u ovoj nepokornoj varoši. Pitanje glasi: što sve još valja poduzeti da se spriječe ili barem bitno smanje režimske makinacije?

Izborni test o raspoloženju građana Srbije, o njihovu masovnom nezadovoljstvu postojećim stanjem, nije mogao biti jasniji.

Po sudu svih relevantnih analitičara, Vučić je veliki gubitnik lokalnih izbora u Kosjeriću (vidi Hrvoje Zovko, “Svom silom kupovao glasove”, *Večernji list*, 9.6.2025).

Drugi režimski kontrapunkt: Ćacilend preuzima Srbiju? 17. svibnja

Studenti su svojim kapitalnim političkim zahtjevom za raspisivanje izvanrednih parlamentarnih izbora, kao normalnim racionalnim prijedlogom za mirno i uljuđeno demokratsko prevladavanje krize, pružili (posljednju?) priliku predsjedniku države da više ne bude “bivši” i da se vrati u ustavne okvire svojih nadležnosti te izađe u susret studentskom zahtjevu. Umjesto normalnog odgovora na normalan prijedlog, dotičnik se upušta u brutalnu kontraofenzivu, koja do punog izražaja dolazi

na “mitingu vlasti” 17. svibnja u Nišu.

Zašto baš u Nišu, od svih gradova? Zato da bi se osvetio Nišlijama, koji su na prosvjedima 21. ožujka “pokušali da ukinu demokratiju i uvedu teror u našoj zemlji. Iživljavajući se misleći da je najbolje što može da postoji da teroristu druge ljude”. O čemu to dotičnik zbori? O tome da su građani Niša toga dana gađali jajima niške članove vladajuće Srpske napredne stranke (SNS) koji su dolazili na sastanak s vrhom te partije u tom gradu. Gađali su ih i po odlasku sa sastanka, a među onima koje su zasuli jajima i vodom bio je i gradonačelnik Niša Dragoslav Pavlović. Velik broj studenata i građana su zviždali i pištaljama i vuvuzelama te skandirali “SNS mafija” i “Vučiću odlazi!”

Nakon što je ogromni val studentsko-narodne pobune iz veljače-ožujka prohujao i minuo, činilo se da je kucnuo čas za osvetu sujetnog Velećacija, tek sjene nekadašnjeg samodršca, da bi buntovnim niškim građanima poručio da je bilo dosta njihova “terora” i da su upravo te večeri 21. ožujka iskazali svoju nedemokratsku narav, čime je “konačno njihova obojena revolucija došla do kraja”.¹⁸

Da bi svoju opsesivnu fantazmagoriju o “obojenoj revoluciji”, koju mjesecima sveudilj ukida, a nikako da ukine, sadržajno osnažio upozorio je na “uticaj stranih faktora na obojenu revoluciju”, koji su došli do zaključka da “moraju da sruše Srbiju”. Svojstvenom mu istinoljubivošću zatim je denuncirao studentsku misiju u Europi: “džabe im ogromni novci spolja, vidite kako ih primaju strani gradonačelnici, kako je sve bilo organizovano samo sa

¹⁸ Usp.: „A poslije prosvjeda u Nišu, kada su tamošnju vlast revoltirani građani zbog njihova ponašanja i zloupotreba gađali jajima, Vučić je priznao da policija nije postupila onako kako on želi. Postupila je po zakonu“ (V. Cvijić, op. cit., str. 37; istaknuo – D.L.).

jednim ciljem da Srbija bude srušena”.

Ustvrdio je: “dugo je operacija rušenja Srbije pripremana. Dugo je ulagano i protiv našeg pravosudnog sistema, tužilaštva... Mnogo dugo i mnogo novca je uloženo u medije u Srbiji koji su postali prava platforma za rušenje Srbije. Milijarde evra su ulagane u rušenje Srbije i *zamalo da im to pođe za rukom*”.

Nikada ovaj bezočni klevetnik i njegovi podli medijski trabanti nisu iznijeli niti jedan jedini dokaz o navodnim milijardama eura uložениh u korumpiranje pravosuđa i medija.

U svojem uobičajenom osionom tonalitetu, posve je neuvjerljivo odglumatao razumijevanje za “mnoge mlade ljude”, koji su “zavedeni, manipulirani različitim trikovima sa društvenih mreža i od strane profesora”. Samo zato da bi se potom obrušio na sveučilišne profesore: “Za te profesore kažem da neće dobiti prebijenog dinara dok ne počnu da rade svoj posao. Za nerad i politički aktivizam para nema! Nazad na fakultete, da vratiš državi ono za šta te država plaća. Do tada se žali kome hoćeš, od Strazbura, pa do Brisela, a možete i da plivate preko Atlantika, verujem da ćete to moći da preplivate za tri sata koliko brzo trčite”.

Za srce ga je ujelo što su studenti “išli da opanjkavaju sopstvenu zemlju”. Vidjeli smo zašto su išli, jesu li ikoga opanjkavali. Za razliku od Velećacija, koji je upravo to činio, premda je frivolno izjavio “zamislite mene da idem u inostranstvo i da pričam o njima”. Ne trebamo ništa zamišljati, hvalio se i Putinu i Ksiju da je “pobijedio obojenu revoluciju”.¹⁹

¹⁹ U tom časnom poslu nije htio izostati ni režimski patrijarh SPC-a Porfirije, koji je početkom travnja 2025. servilno i sramotno gudio sveruskom samodršcu: „I kod nas ovih dana ima revolucije. Obojena revolucija – vi to znate. Nadam se

Nije mogao zaobići ni ključni novi moment studentske pobune, zahtjev za hitnim izvanrednim parlamentarnim izborima. Razgoropadilo ga je to što se studenti najzad njemu obraćaju kao ustavno nadležnome za ispunjenje svojega najnovijeg zahtjeva:

“Konačno sam, kako kažu postao nadležan. Nema više vaših zahteva, ne zanimaju me više vaši zahtevi! Gotova je priča!”

Kakva je to nakaradna logika: kad je nenadležan nudi se da će ispuniti zahtjeve, premda to od njega nitko nije zatražio, a kad je nadležan neće ni da čuje ni za kakve zahtjeve, koji su mu upućeni! S imbecilnim obrazloženjem “izbora će biti kada nadležne institucije donesu odluku, a oni su apsolutno nenadležni da izbore traže. Mišljenje nenadležnih nije važno, ali nadležni kad donesu odluku poćistieemo ih kao uvek, ali malo ubedljivije”.

Tko to govori, gdje je nestala nadležna institucija predsjednika države, u čije ovlasti spada sazivanje parlamentarnih izbora? Kad poručuje studentima i pobunjenim građanima “nema više vaših zahtjeva”, tvrdeći da su oni “apsolutno nenadležni da izbore traže”, tada u tim riječima ponovno prepoznajemo uzurpatora, Velećacija u pohodu zulumčarske ćacizacije Srbije: “Niš je nova oslobođena teritorija. Cijela Srbija biće uskoro oslobođena. Vuk je zimu preživio, ali je dobro zapamtio ko je Srbiju hteo da ruši”.

Umjesto da sazove parlamentarne izbore, kao što je uvijek činio, uvjeren u svoju nadmoćnu pobjedu, sada je predsjednik države kukavički ustuknuo pred izazovom da mu se smiješi

da ćemo to iskušanje prevazići, kao što ste rekli. Jer znamo i osećamo da centri moći sa Zapada ne žele da se razvija identitet srpskog naroda i njegova kultura“. Samo nekoliko dana nakon toga, i njegov je gazda pohodio Matušku, u povodu Dana pobjede, da bi na prigodnoj konferenciji za štampu u Moskvi poručio „blokaderima“ u Srbiji da je „njihov Majdan gotov“.

smjena vlasti, kao u svakoj pluralističkoj demokraciji. Zašto tako providno obmanjuje i sebe i svoje lojaliste da će na svakim budućim izborima sve političke protivnike *poćistiti kao uvijek, ali malo ubedljivije?* Ogolio se do kraja nesuvislim motom “Ne damo Srbiju”, koji ne znači ništa drugo doli prkosno “Ne damo izbore”, uz iracionalnu i upravo samoubilačku pretenziju da Niš oslobodi od Nišlija, a Srbiju od građana Srbije.²⁰

Na Vučićevu “najvećem mitingu u historiji” u “oslobođenom” Nišu bilo je svega 21.000 ljudi (prema procjeni Arhiva javnih skupova), među kojima je bilo najmanje samih građana Niša. Slično prethodnim “mitinzima vlasti” u Sremskoj Mitrovici i Jagodini, većinu prisutnih, uz manju skupinu ćacilendskih lojalista, činili su od vlasti privedeni, zavedeni, podmićeni i ucjenjeni ljudi, kojima su osigurani prijevoz i hrana.

Nišlije su pak u svojem gradu održali paralelni skup na kojemu su preuzetnom osloboditelju poručili, uz pjesmu: sazovi izbore, kukavice!

Osvetoljubivi pohod na prkosni Niš okončan je tako krahom, drukčije nije ni moglo biti, projekt “oslobađanja Srbije” od građana Srbije u startu je bio osuđen na propast.

Za “ništavnog a samoljubivog vladaoca”, po sudu ogorćenog građanina, “Niš je jedna od

²⁰ Ne mogu a da ovdje ne navedem britak komentar: „Danas je Niš okupirani grad i opire se pred osvajačima a da ne izgubi svoj lik i ono što jeste. U glavi koja ne može da se odupre nagonu za osvetama, Niš je mesto koje valja poniziti svojim prisustvom i bezočnom agresijom. Okupator je jednom stigao samo do hotela Nais i nije smeo dalje, jer su njegovi emisari tamo jako loše prošli. Nikada nije bio tako besan, lično je na takav način definisao svoj razoreni emotivni status. *Sledeći put, kad dođem tamo*, rekao je, *sve ima da ih razjurim. Da nije mislio da razjuri Nišlije iz Niša?*“ (usp. Ljubodrag Stojadinović, „Vandalska okupacija Niša“, *Peščanik*, 17.5.2025; istaknuo – D.L.).

poslednjih proba za njega, ali za sve nas. Želi da po uzoru na Beograd pretvori i Niš u smrdljivu kasabu, mesto kome je tuđin uzeo dušu” (v. Lj. Stojadinović, op. cit.).

10. Ćaci-vitezovi ništavila srpskoga posrnulog svijeta

Nakon višemesečne orgije režimskoga medijskoga primitivnog izrugivanja građanima Srbije općenito a glavnog grada posebno, teško da je ipak itko mogao pretpostaviti da će se ćacilendsko ludilo “dovinuti” do unebovapijuće provokacije da se na velikom transparentu na ulazu u oskrnavljeni Pionirski park u Beogradu nađe slijedeća maloumna poruka: “Bolje Ćaci – nego naci!”, s kukastim križem u sredini.

Valja zapamtiti datum: 7. lipnja transparent s natpisom “Bolje ćaci – nego naci” osvanuo je na ogradi šatorskog naselja ispred Narodne Skupštine. Istodobno je isti veliki transparent postavljen, s istom porukom i kukastim križem na niškoj Tvrdavi.

Premda su aktivisti brzo uklonili te transparente, ipak službeni organi nisu pokrenuli i kaznene postupke protiv lica koja su tako drastično prekršila strogo zabranjenu upotrebu fašističkih i nacističkih obilježja.

Sve je počelo s insceniranim incidentom u Studentskom gradu na Novom Beogradu, nakon čega je uslijedilo privođenje studenata u blokadi (ukupno: 23), zbog sumnje da su sudjelovali u napadu na “studenta koji želi da uči” Miloša Pavlovića i njegove drugove.

Incident je bio očigledna režimska namještaljka i podvala, kada je ovaj uzorni ćaci-student izmilio iz svojeg rezervata i pojavio se među studentima, s providnom namjerom da svojom mrskom pojavom izazove ogorčenje i

bijes te neku neprimjerenu reakciju nazočnih studenata. Takva je reakcija i uslijedila, studenti su ga dočekali pogrđnim riječima i polijevanjem vodom. Da je incident režiran, vidi se po tome što je snimljen, na režimskim tv postajama smjesta napuhan i lažiran, a provokator prikazan kao žrtva monstruoznog prebijanja kojim mu je i sam život bio ugrožen. U toj režiji slika dalje prati žrtvu u bolničkim kolicima u hitnoj službi, kao da ne može više ni da stoji ni da hoda, gdje ga dočekuje sam ministar zdravlja, da bi iz prve ruke posvjedočio o težini njegovih povreda. Samo dan kasnije rečeni se ćaci pojavljuju u punoj formi u društvu s režiserom cijeloga ovog farsičnog igrokaza, u rodnom mu Ćacilendu!

Služeći se manipulativno tim povodom, najviši državni zvaničnici i njihovi medijski trabanti – a zapravo ćacilenska elita – žestoko i posve nekontrolirano su se okomili na studente u blokadi kao na “nacističke blokaderske horde”, koje se navodno ponašaju na “način na koji su nacisti tretirali Jevreje”.

Pa ako su oni koji progone jadne ćacije zapravo nasilni nacisti, monstrumi koji “hoće da ubijaju našu decu” (histerična A. Brnabić) tada su položeni temelji za slanje poruke javnosti, sažete u maloumnoj denuncijantskoj formuli “Bolje ćaci – nego naci”.

Reakcija na takvu brutalnu provokaciju nije izostala. Primjerice, iz inicijative “Pobunjeni univerzitet”, koja okuplja profesore, istraživače i znanstveno-nastavno osoblje na Univerzitetu u Beogradu, osudili su “govor mržnje” i “nedopustiva poređenja studenata sa nacistima od strane najviših državnih zvaničnika”.

“Pozivamo vlasti da prekinu sa provokacijama, ciljanom produkcijom konflikata i pokušajima da na-

silno prekinu legitimne i mirne studentske proteste i da se uzdrže od daljeg podizanja tenzija”.

Koliko su revnosni režimski glasnogovornici zdušno prigrlili takav siktavi govor mržnje, svjedoči simptomalna omaška notornoga Milenka Jovanova, šefa poslaničke grupe vladajućeg SNS-a, koji je izvalio kako je “Bolje naci – nego ćaci” “slogan koji je zaživio među nama i našim pristalicama”.

Što ti je izdajnička podsvijest, naprednjaci koji drže do sebe nisu tek jadni ćaci, mnogo bi radije da budu moćni makar i naci, ako već nije moguće nikako drukčije?!

Možda se u tom smislu može učiniti kako je narav naprednjačkog režima i pravu mjeru *ćacibozuka* efektno izrazio vječiti bundžija Vuk Drašković, u tv emisiji “Bez cenzure”, kada je ocijenio: “Bašibozuk, bagra i brabonjci su sada gospodari Srbije”.

Nije slučajno Vuk Drašković izabrao da se time pozove, ne navodeći autora, na efektne riječi kojima je “pred svoju i smrt jugoslovenske države” legendarni Koča Popović označio tadašnje gospodare Srbije i Jugoslavije.

Na Koču se Vuk zato izričito poziva u svojim sjećanjima, u knjizi *Ožiljci života* (2022, str. 398), da bi time posvjedočio o punom, više-decenijskom, kontinuitetu postojanja bašibozuka, bagre i brabonjaka koji, eto, haraju i vladaju Srbijom (a prethodno i Jugoslavijom).

Odolijevajući čarima ovakve dosjetke, moramo se ozbiljno zapitati je Ćacilend uistinu gospodar Srbije, ne samo danas nego i godinama unazad, *avant la lettre*?

Nije, naravno, čak ni danas. Kontinuitet je drugdje, i sam ga Vuk Drašković precizno prepoznaje u postojanju i djelovanju, štoviše

dominaciji “hidre nerasformiranih i antizapadnih službi bezbednosti”. Ćacilend je samo relativno bezazleno imenovanje novoga pojavnog oblika iza kojega se nastoji prikriti stara opaka udbaško-kosovska policijsko-represivna moćna jezgra političke vlasti, Služba, koja posljednjih desetljeća djelotvorno onemogućuje demokratsku tranziciju, baš kao što je prethodnih desetljeća djelotvorno sabotirala radničko samoupravljanje i socijalističku tranziciju.

Ćacilend nedvojbeno obogaćuje galeriju ontoloških nakaza tranzicijskog Diznilenda, kako ih je nezaboravno ovjekovječio crnogorski pisac Dragan Radulović, u kulturnoj knjizi *Vitezovi ništavila. Davo u tranzicionom Diznilendu* (2005), u kojoj se autor virtuožno poigrava demonološkim motivima sporazuma tranzicijskih “vitezova ništavila”, koji su prodali dušu Nečastivome i time sebi beskrupulozno prokrčili uspješnu karijeru u posrnulom svijetu. No, iza likova kao što su krupni biznismen ili književnik, jasnije negoli iza dvadesetak drugih, jasno se razabire da konce njihove sudbine kroji opaki zemaljski demonski subjekt, od milja Služba. I sam je Vuk Drašković posve svjestan – doživio je to na vlastitoj koži i samo čudom preživio – zločinačkog karaktera “udbaške hobotnice” (kako je naziva), koja je svoje pipke kapilarno proširila diljem društvenog tijela, od vrha do dna.

Utoliko i studentska, i ne samo studentska, uobičajena deskriptivna formula o sadašnjemu srpskome režimu kao “kriminalno-mafijskom”, premda umnogome vjerodostojna, ipak skriva temeljnu činjenicu da srpskim društvom ne vladaju ni kriminalci ni mafija, oni su samo instrumenti gospodara iz sjene koji vlada i njima i svim građanima. Ako o tome postoji ikakva dvojba, dovoljno je skre-

nuti pogled na Putinovu kagebeovsku Rusiju.

Ovdje je zanimljivo da je Vuk Drašković tek s pojavom tako primitivnog i karikaturalnog oblika samoobrane osobne, bezakonite vlasti, kao što je Ćacilend, odlučio najzad prekinuti svoju dugotrajnu koaliciju s postojećim naprednjačkim režimom i njegovim glavarom, godinama izbjegavajući da se kritički izjasni o karakteru svoje podrške čelnom čovjeku tog režima.

Moglo bi se reći i drukčije: tek s blistavom pojavom studentskog pokreta i njegovim preraštanjem u općenarodni bunt, Vuk Drašković je najzad prelomio i prekinuo svoj pakt s Nečastivim II, odnosno na svoj užas shvatio da mu se ponavlja blamaža, koju je već bio doživio i koju je samokritički pošteno ocijenio kao svoju veliku životnu zabludu. Naime, kao što je naknadno shvatio da je svojim pregrijanim srbovanjem na početku tranzicionog posrtanja “sedlao ata” za uspon zločinačkog režima Nečastivoga I (Slobodana Miloševića), tako je opet naknadno shvatio svoju sukrievnu za ustoličenje nimalo benignijeg naprednjačkog režima “putinizacije Srbije”.

U svojim se sjećanjima Vuk pravda da je vjerovao kako se Vučić od zadržtog šešeljevskog radikala, kada je došao na vlast 2012. godine, iskreno preobratio u smjeru “opreznoga i sporog okretanja Srbije prema Zapadu”, pa čak, koliko god to danas zvučalo nevjerovatno, i u pravdoljubivog i srčanog zagovornika čišćenja države od zločina i zločinaca starog režima.

Vuk podsjeća kako se tada Vučić javno izjašnjavao:

“Ako ubice Slavka Čuruvije ne budu privedene pravdi i osuđene za taj zločin, ja ću podneti ostavku!”, izjavio je Vučić na televiziji.

“Srbija će se šokirati kada sazna stravičnu isti-

nu o ubistvu srpskih mladića u kafiću Panda u Peći, u decembru 1998. Nisu ubice ni Albanci, ni strane službe”, izjavio je nekoliko puta, svaki put najavljujući hapšenje zločinaca.

“Moraju biti kažnjeni optuženi za pripremanje ubistva Vuka Draškovića u Budvi, u junu 2000. godine!”, također je izjavio na televiziji.

Da je išta bilo iskreno u tim smionim izjavama, da nisu bile puka isprazna retorika, danas bi srpsko društvo bilo civilizacijski bitno drukčije nego što jest, a Vučić možda i njegov istinski lider.

Umjesto toga, umjesto kažnjavanja državnih terorista, “eskadrona smrti Slobodana Miloševića”, tzv. “crvenih beretki”, koji su Vuka pokušali ubiti i na Ibarskoj magistrali, 1999, i u Budvi, 2000, a premijera Đinđića ubili 2003, upravo pripadnike te po velikom zlu poznate “jedinice za specijalne operacije” bivši je predsjednik države uvrstio u sastav svoje pretorijanske ćacilendske garde.

Je li time najzad i neopozivo faktički ispunio obećanje da će “dati ostavku” ako se pokaže da je slagao?

Vuk je Drašković nadasve pozitivno ocijenio i najodlučnije podržao, kao “veliki nadonosni preokret” i “poništanje dotadašnjih obmana”, veoma smiono potpisivanje Briselskog sporazuma o “principima koji reguliraju normalizaciju odnosa” Beograda i Prištine.²¹ Reakcije u Srbiji protiv toga Briselskog sporazuma bile su masovne i žestoke, među kojima je najpoznatije Amfilohijevo posmrtno opijelo “živim izdajnicima, koji su u Briselu potpisa-

²¹ Sporazum su potpisali premijer Vlade Srbije Ivica Dačić i premijer Vlade Kosova Hashim Thaci, 19. travnja 2013, uz medijaciju visoke predstavice EU za vanjske poslove i sigurnosnu politiku Catherine Ashton.

li sporazum sa kosovskim Albancima”. Vuk Drašković precizira: “Združeno su na Briselski sporazum udarili crnorisci sa kandilima i tamjanom i legionari Udbe, od medija pa do visova Srpske akademije nauka. Stranke opozicije, i one koje su se predstavljale kao prodemokratske i proevropske i one koje nisu krile da su antizapadne i prorusk, složno su zalelekale da država Srbija Briselskim sporazumom ‘gubi Kosovo’. Rusija ga brani, a vlada Srbije ‘izdaje i predaje šiptarskim teroristima” (str. 391-392).

Ako uvažimo i to da je “i ogromna većina članova i glasača vladajuće Srpske napredne stranke mentalno i dalje bila uz Vojislava Šešelja”, tada u tom svjetlu valja promatrati smionost srpskih potpisnika sporazuma, među kojima je bio i tadašnji potpredsjednik vlade Srbije Aleksandar Vučić (str. 293).

Prema Vuku Draškoviću, dakle, Vučić iz prvog razdoblja dolaska na vlast 2012-2014, kada se činilo da se uistinu “dešešeljizirao”, budio je nadu da možda može izrasti u ozbiljnog državnika. Nada se posve izjalovila nakon povratka crvenog vojvode iz Haaga i Vučićeve posljedične “rešešeljizacije” i sunovrata njega osobno i njegova režima.

U žalosnom kontinuitetu s Miloševićevim nacional-staljinističkim režimom, ali uz farsično survavanje u kriminalno podzemlje Ćacilenda.

11. “Vostani Serbie” na Vidovdan – studentski praznik slobode!

Barem od Sretenja, 15. veljače, srpski je samodržac *urbi et orbi* prpošno najavljuvao da će njegova politika trijumfirati na časni blagdan Svetoga Vida, svečanim i pobjedonosnim stupanjem na scenu njegova poststranačkoga i nadstranačkog okupljanja u “Pokretu za na-

rod i državu”. Zamislio je veličajni prizor milijunske mase naroda u prijestolnici, sam cvijet pristojne, domaćinske, rodoljubive i bogougodne zemlje Srbijice, kako mu iz duše moćnim glasom kliče: “Hosana Tebi, Aco Srbine!” A da mu srce bude sasvim na mjestu, skup bi se uzvinuo do svojevrsne književne večeri, svi bi sabornici ponosno u svojim uzdignutim rukama mahali njegovom epohalnom knjigom “Kako sam pobedio obojenu revoluciju”, objavljenu netom prije skupa, u milijunskom tiražu, pod najzad pronađenim neodoljivim naslovom “Moja borba”. Morao bi čovjek biti srca kamenoga a da ga ne bi ganuo uzvišeni prizor kako službeni glumac Laza Ristovski sugestivno čita izvatke iz te riznice mudrosti, naočigled oplemenjujući duhovno nezasične duše usaborenih ljubitelja voljenog vođe.

Avaj, ustoličenje takvoga državotvornoga i knjigotvornog Vožda bezobzirno su osujetili bezdušni blokaderi, zgazivši misionarske veleplanove čovjeka koji se sav žrtvovao za svoj narod u cijelom srpskom svijetu.

Umjesto da se vrate svojim studijskim obvezama i pobrinu za sebe u ispitnoj groznici vrućeg ljeta, da najzad dignu ruke od jalova preganjanja s režimom kojemu ne mogu ništa, studenti su se usudili kročiti na teren na kojemu ih režim ni u noćnim morama nije očekivao. Na teren koji je nacional-šovinistički režim bio utvrdio sa svih strana i pretvorio u hegemonijski bastion srpskoga naciocentričnog univerzuma.

Ne obazirući se na činjenicu da se veliko blagdansko slavlje vazda službeno organiziralo, da je kao takvo i bilo najavljeno, studenti su inadžijski odlučili da ovog puta sami organiziraju veliki prosvjedni miting u glavnom gra-

du, upravo na dan svetog Vida.

Baš kao što su pobunjeni studenti 15. veljače u svojoj demokratskoj režiji, pod geslom “Sretnimo se na Sretenje”, masovno obilježili u srcu Šumadije *Dan državnosti* i *Dan ustavnosti Republike Srbije*, kao svenarodni državni blagdan, ponizivši režimsko obilježavanje tog blagdana u Srijemskoj Mitrovici (!), tako im je i ovog puta, 28. lipnja, uspjelo da organiziraju još jedan masovni skup, pod geslom “Vidimo se na Vidovdan”, natjeravši režim da ustukne i čak odustane od svoje službeno najavljene proslave. Od grandioznih megalomanskih planova o novom masovnom Pokretu i apoteozni državnika koji svojom knjigom spašava svijet nije preostalo baš ništa, režim se sirotinjski skutrio u čemernom prostoru oskrvnutog Pionirskog parka, kao osamljeni otok u moru “nepokorenog grada”. I premda je žiteljima na tom otoku nedvojbeno silno nedostajala obećana knjiga njihova gurua, kojemu je ipak bio preči posao da skrši famoznu “obojenu revoluciju” negoli da piše o njoj, nisu se predavali malodušju nego su upriličili ni manje ni više nego književnu večer za pamćenje.

Prvi i najočigledniji motiv za održavanje studentskog prosvjednog skupa baš na najveći nacionalni i crkveni blagdan bila je samosvjesna demonstracija nadmoći ustavobraniteljskog pokreta nad Ustavokršiteljem, koji je kukavički ustuknuo pred odmjeravanjem snaga na ulicama glavnog grada.

Odaziv građana ni ovoga puta nije izostao, na prosvjedu se okupilo oko 140.000 ljudi (prema procjeni Arhiva javnih skupova). Prethodne režimske manipulacije zastrašivanjem, obmanjivanjem i sijanjem panike o scenarijima kao-

sa za “rušenje ustavnog poretka”²², uz fizičko otežavanje dolaska u glavni grad, po već poznatom obrascu uoči mitinga 15. ožujka, nisu urodile plodom, samo su dodatno podjarile buntovni potencijal studentskoga i građanskog pokreta.

Drugo, Vidovdan se studentima neodoljivo nametao kao simbolički primjeren datum i zato što su oni početkom svibnja precizno zatražili od nadležne vlasti *raspisivanje izvanrednih parlamentarnih izbora do Vidovdana*, 28. lipnja. Pa je bilo logično da se baš na ovakvom masovnom skupu obznani narodni imperativni zahtjev za *smjenu nelegitimne i nelegalne vlasti*. Zahtjev je podnijet Vladi Republike Srbije i dan joj je rok do kada ga mora ispuniti.

Vladi je upućen još jedan zahtjev, civilizacijski samorazumljiv, a to je *rasformiranje Ćacilenda* kao posve nezakonitog režimskog prisvajanja i zloupotrebe javnog prostora Pionirskog par-

²² Ponovljen je manipulativni obavještajno-policijski scenarij, kao u slučaju prof. Vasić, pa je 25. lipnja uhićena skupina šestorice pod sumnjom da su se 21. lipnja sastali u jednom hotelu u Kraljevu radi planiranja nasilnog rušenja ustavnog uređenja na Vidovdanskom prosvjednom skupu, da su dogovarali napade na predstavnike državnih institucija, fizičke napade na pripadnike policije u cilju razoružavanja, nasilne upade u zgradu Vlade Republike Srbije i druge institucije, kao i medijske kuće Radio televiziju Srbije, „Hepi“ i „Informer“, a sve uz najavu da će upotrijebiti vatreno oružje. Među njima se izdvajaju odbornik “Novog lica Srbije” u skupštini Kraljeva Ivan Matović i bivši predsjednik Vojnog sindikata Novica Antić. Njihov je razgovor prisluškivala služba sigurnosti i audio snimku prosljedila tabloidima i režimskim televizijama (Pink, Prva, TV Happy, Informer, Studio B i B92), na kojima je istovremeno emitirana u specijalnim emisijama. Njihov odvjetnik Ivan Ninić ocijenio je da je “prava namera vlasti i službi bezbednosti bila da medijski podupru akciju”, znajući da nema osnova za teške optužbe za koje se sva šestorica sumnjiče. “Ovo je politički performans i igrokaz sračunat na obračun sa političkim neistomišljenicima a bio je u funkciji smanjenja broja ljudi za protest, 28. juna u Beogradu”, ističe odvjetnik. Odvjetnik Ivan Ninić je kazao da je posjetio 8. srpnja, u beogradskom Centralnom zatvoru, osumnjičenoga Novicu Antića, koji već danima štrajka glađu „zbog brutalnosti koja se primenjuje protiv njega i njegove porodice“.

ka u centru Beograda, gdje je Ustavokršitelj već mjesecima iskušavao granice strpljenja i gađenja građana cijele zemlje.

Treće, imperativni karakter ovih zahtjeva organizator je skupa izrazio u ozbiljnom upozorenju vlastima: ukoliko naši narodni zahtjevi ne budu ispunjeni do 28. lipnja u 21 sat, neka očekuju “da će građani biti spremni da poduzmu sve postojeće mjere građanske neposlušnosti”.

Upozorenje nadležnim vlastima, za koje se unaprijed znalo da će biti uzaludno jer ga je unaprijed odbacio nenadležni nadustavni faktor, zapravo je temeljna poruka studentskog pokreta: dramatičan apel srpskoj javnosti da je nužna masovna građanska mobilizacija, u obliku borbene i uporne građanske neposlušnosti, da bi se režim do kraja delegitimirao i demokratski prinudio da izađe u susret narodnim zahtjevima za pravnom državom i parlamentarnim izborima.

Kao i svi prethodni veliki skupovi, i ovaj je završio dostojanstveno: na Trgu Slavija održano je 16 minuta tišine za stradale u padu nadstrešnice na željezničkom kolodvoru u Novom Sadu. Nakon komemorativne tišine intonirana je himna “Bože pravde”.

Brojni su komentatori uvjereni da je osnovna studentska ustavobraniteljska strategija na ovome skupu kvalitativno izmijenjena fatalnim “desnim zaokretom” prema romantičarskom nacionalizmu – sumnjiva im je već i sama ideja da se skup upriliči baš na Vidovdan, još sumnjiviji pokušaj jalovog nadgornjavanja s režimom na simboličkom planu nacionalne ideje, a najsumnjiviji srboцентриčni istupi brojnih govornika na njemu.

U čuvenoj emisiji “Utisak nedelje”, uoči sku-

pa, na izričito pitanje voditeljice Olje Bečković zašto svoj skup organiziraju na Vidovdan, koji je simbolički preopterećen teškim mitomanskim naslijeđem, jedna joj je studentica, i to iz Novog Pazara, efektno odgovorila da oni žele radikalno raskinuti s robovanjem tradiciji i prekretnički obilježiti taj blagdan svojim slobodarskim duhom, kao *praznik slobode*.

U smislu: Vidovdan je naš, imamo i mi pravo na svoj dan svetog Vida, učitati u njega, po svojoj mjeri i pameti, svoj kolektivni identitet i univerzalne ljudske vrijednosti.

Ako je to bila temeljna intencija studentskog pokreta, očekivanja nisu ispunjena, po sudu većine komentatora.

Izdvojimo znakovit primjer.

Po sudu poznatog komentatora, koji je podrobno prikazao profil i sadržaj nekih govornika na skupu, na “studentskom protestu je došlo do radikalnog zaokreta udesno, do reaktiviranja svih nacionalističkih ideologema”. Presudio je: “Sa stanovišta studentskih zahteva i njihove dosadašnje borbe taj zaokret je potpuno besmislen i kontraproduktivan”.

U prilog ovakvome kritičkom sudu, navode se izvodi iz govora na skupu jednog mladoga akademskog građanina s neakademskom “šajkačom na glavi” koji je posve tradicionalistički slavio Vidovdan kao “simbol našeg duhovnog i kulturnog identiteta”, kao “dan kada se nebo i zemlja dotaknu, ali i kada molitva i krv postaju jedno, kada prošlost i sadašnjost šapuću pobedonosnu pesmu o besmrtnosti duha jednog naroda”. Koliko je ovaj zanese-ni student zabrazdio u svojoj nacionalističkoj gorljivosti, poantira naš komentator, dovoljno svjedoči činjenica da je u svom govoru naveo,

da prostite, riječi “iz vidovdanske besede Nikolaja Velimirovića, antisemite, ljotićeveca, ljubitelja Hitlera, i svetitelja ovdašnjeg”.

Budimo ozbiljni: nećemo se valja čuditi tome da srpski student, sa srpskom šajkačom, na srpski praznik, zbori kao da je doista pravi Srbin, i da čak vjeruje u ono što govori?! Pod šajkačom ih vidamo od samog početka velikih prosvjeda akademske omladine. A, eto, u Kosjeriću, u predizbornoj kampanji, mogli smo vidjeti baš takvog nadasve simpatičnog momka, sa šajkačom, kako mještane pridobija svojom neposrednošću da se uključe u izbore i glasaju za sebe i svoj grad, da se ne prepuste malodušju, odupru podmičivanju i ne plaše režimskih ucjena.

Problem nije u mladome nego u zrelijem akademskom građaninu, sveučilišnom profesoru i “liberalnom nacionalistu” Milu Lomparu, kojega je voditeljica skupa ushićeno predstavila kao “čuvara srpske nacionalne svesti i srpske duše”. Po načinu na koji je predstavljen i kako je njegova besjeda prikazana i vrednovana, ne samo u ovog komentatora, čini se da ne može biti nikakve dvojbe da je upravo ovaj besjednik bio središnja figura koja je dala ton i smisao cijelom vidovdanskom prosvjednom skupu.

Iz besjede profesora Lompara, dvije najspornije teze privukle su – i odvuikle! – svu pozornost našeg komentatora.

Prva, pozivanje govornika na poštovanje Ustava u kome piše da je “Kosovo i Metohija neotuđivi deo Srbije”, ali pritom, upozorava komentator, “zaboravivši da kaže kako je zbog te fikcije metnute u preambulu dotični akt i donet, kako bi izbrisao realnost i zarobio Srbiju za jedan duži vremenski period, a ako

bude sreće – i zauvek”.

Druga je iz tipičnog repertoara ovoga “liberalnog nacionalista” o unutrašnjoj slobodi građana Srbije, koja je konstitutivno povezana s vanjskom slobodom kao “slobodom srpskog naroda van Srbije, odbranom suverenosti Republike Srpske, odbranom suverenosti Srba u Crnoj Gori, borbom za srpska nacionalna prava u Hrvatskoj i Makedoniji. To je borba za srpski integralizam”.

Komentator nas upozorava neka se ne damo zavarati pričom o “srpskom integralizmu”, nije to ništa drugo doli “ponovo stara, dobro poznata priča o svim Srbima u jednoj državi, o svesrpskom ujedinjenju, o ugroženim Srbima u susjednim zemljama koje matica treba da brani”.

Sumirajući svoje sumorne dojmove o takvom karakteru ovog vidovdanskog prosvjednog skupa kao radikalnom zaokretu udesno, našem se komentatoru smrklo pred očima: “imao je utisak kao da se vremeplovom *vratio u 1989. godinu* i da gleda Slobodana Miloševića na Gazimestanu”.

Osuda je skupa besprizivna:

“Vidovdanski protest nije ličio ni na jedan dosadašnji studentski skup. Došlo je do radikalnog zaokreta u desno, do reaktiviranja svih nacionalističkih ideologema, do povratka na stari program svesrpskog ujedinjenja, kao da smo *ponovo u 1989. godini*. Umesto protesta protiv autokratske vlasti, nepravde, nasilja i korupcije, dobili smo skup potencijalnih bacača cveća na tenkove. S obzirom na sadržaj govora, na protestu su mirno mogli da nastupe i Aleksandar Vulin ili Dragoslav Bokan. Bizar na inverzija”.

Izražavajući sumnju u to “da većina stude-

nata deli ideologiju objavljenu na protestu”, naš komentator završno apelira na građane i studente da “smognu snage da izađu iz začaranog kruga nacionalističkih zabluda”, da se “otrgnu iz okova pogubne ideologije koja iza sebe ostavlja jedino pustoš i smrt” (vidi Tomislav Marković, “Studentski protest i ideologija ‘srpskog sveta’: Neki novi bacači cvijeća na tenkove”, *Al Jazeera*, 29.6.2025)

Ovakvo je viđenje studentskoga vidovdanskoga velikog skupa subjektivistički pristrano, bez ozbiljne pretenzije da bude cjelovito i informativno, čitatelju ne dopušta da sam prosuđuje nego sektaški presuđuje i osuđuje. U kakvom moraš biti stanju šoka da te studentski skup neodoljivo asocira na likove tipova poput Miloševića, Vulina i Bokana?!

Ponajprije, naprosto nije tačno da “Vidovdanski protest nije ličio ni na jedan dosadašnji studentski skup”. Naprotiv, o karakteru skupa svjedoče njegovi temeljni zahtjevi, koji su u punom i dosljednom kontinuitetu s pređašnjim studentskim zahtjevima.

Zatim, nije tačno da je glavni govornik na skupu bio profesor Lončar, njegova je uloga potpuno prenapuhana u funkciji subjektivnog konstrukta o radikalnome desničarskom zaokretu.

Očekivano, glavni govornik nije bio obični sveučilišni profesor Lompar, nego rektor beogradskog Univerziteta profesor Vladan Đokić, čovjek koji se u višemjesečnim ogledanjima s bezdušnim režimom iskazao kao priznati prvi čovjek studentsko-profesorske borbene fronte.

Rektorovo mudro obraćanje valja navesti u integralnom obliku:

“Ovde smo se okupili da zajedno potvrdimo

jedinstvo u odbrani osnovnih, demokratskih i univerzitetskih vrednosti.

Svako od nas vidi u kakvu krizu tone država, koja odbacuje ove vrednosti, koja potcenjuje znanje i kulturu, koja urušava sopstvene institucije.

Znamo da je obrazovanje kičma svakog društva i temelj našeg kulturnog identiteta. *Studenti su svojom hrabrom i mirnom pobunom povezali sve nas u zajedničku misiju da sačuvamo institucije, pravdu i pravo na različitost*. Zato osećamo ponos, pripadnost i odgovornost da istrajemo.

Promenu su pokrenuli studenti, hrabro, nepokolebljivo i posvećeno.

Univerzitet u Beogradu je stao uz njih, zajedno, profesori, istraživači, saradnici, asistenti i pobunjeni građani.

Pokazali smo da se na nasilje, uvrede i laži odgovara istrajno, dostojanstveno, solidarno i mirno. Kao što tiha voda breg roni, tako i naša nenasilna borba donosi trajnu i duboku promenu u društvu. *Ponosan sam što pripadam akademskoj zajednici koja je u ovom istorijskom trenutku stala uz svoje studente, dostojne svojih najhrabrijih prethodnika*.

Proteklih meseci, naše kolege i studenti bili su izloženi privođenjima, hapšenjima, saslušanjima i napadima. Ipak smo zajedno sa studentima u ovoj akademskoj godini postigli bar tri gotovo nemoguća postignuća.

Prvo, da jedinstvo nije iluzija, već snaga koja pobeđuje podele i manipulacije. Na razne načine su pokušali da nas podele, ali u tome nisu uspeli, odoleli smo.

Drugo, da znanje, dostojanstvo i istina uvek imaju prednost nad lažima i ucenama. Lažno su optuživali studente i profesore, ali nisu us-

pele, znanje i istina su pobedili.

I treće, da je poverenje u univerzitet vraćeno i da ga više nećemo prepustiti onima koji bi da ga ponize. *Univerzitet se profilisao kao institucija u koju građani imaju najviše poverenja*.

Hvala kolegama, studentima svih univerziteta u Srbiji i vama građanima koji ste stali u odbranu vrednosti univerziteta.

Živeo univerzitet! Živela Srbija!”

Rektorove poruke ne mogu biti nedvosmislenije: smisao je našeg vidovdanskog okupljanja da obznamimo samosvesnu borbenu poruku o *zajedničkoj misiji svih pobunjenih univerziteta u Srbiji, cijele pobunjene akademske zajednice i pobunjenih građana da sačuvamo institucije, pravdu i pravo na različitost*. U toj su nas *zajedničkoj misiji svojom hrabrom i mirnom pobunom povezali i povelili studenti*.

Ili kraće: ovo nije običan vidovdanski praznik, ovo je studentsko-univerzitetsko-gradanski praznik slobode pobunjenoga naroda, u ime prirodnog prava na “otpor ugnjetavanju”.

Slične naglaske nalazimo i u govoru čuvenoga bivšeg košarkaškoga reprezentativca Dejana Bodiroge. Po njegovu sudu, Vidovdan je “saves naroda, otpor, Vidovdan je nepristajanje na tiraniju... Vidovdan ste danas vi studenti i profesori, koji se borite za pravdu i istinu, za zemlju koja neće biti ponižena, podeljena, ucenjena”.

Studenti su “patriote u najboljem smislu”, “najbolje što Srbija ima”, nasuprot onima lažnim patriotima” koji se busaju u prsa rodoljubna a uspjeli su da nam “ogade sve čega su se dohvatili, koji su Srbiju sveli na njihovu meru. Na meru straha, bahatosti, poniženja, lopovluka, izdaje”.

“To je njihova mjera, ali mi na tu meru ne pristajemo!”, zaključio je Bodiroma.

Pažnju zaslužuje i sadržajni govor akademika Slobodan Vukosavića, iz kojega izdvajamo jedan odlomak:

“Divno je biti ovde, sa vama, osetiti ovu čaroliju zajedništva. Ovo je najlepše lice Srbije. Vi ste nada i istina, vi okupljate i ujedinjujete, vi ste budućnost. Rado vam prilaze, podržava vas svako ko ima barem zrnice ljudskosti u sebi. Jadan je onaj ko Vas grdi, jadan ko ljubav mora da iznudi. Dahije šire podele, laž i mržnju. Ne vole ih ni njihovi bližnji, jer oni svakoga ponižavaju i ucenjaju. *Vi iz ljudi izolacite ono najbolje, a oni ono najgore.* Oni ohrabruju društveni talog da devojkama lome vilice, da sknave spomenike i da opogane mesta stradanja. Junacima zovu kriminalce pionirskog parka koji kaljaju spomen-osmatračnicu sa Solunskog fronta, jer u njoj vide samo gomilu kamenja. Žude da pobe i slome sopstvenu mladost i pamet”.

Govornik je zaključno istaknuo:

“Živimo u vremenu gde naivnost ili kukačluk vode u nestanak. Pravo pitanje je ko smo i kakvi smo mi. Hoćemo li se prodati za sitan čar, tromesečni ugovor i mirno propadanje? Hoćemo li gledati proteste iz fotelje i čekati da sve urade studenti? Ako ne želimo da dahije zamene nas, onda moramo da mi zamienimo njih”.

Vratimo li se nakon navedenoga besjedi profesora Lompara bez predrasuda, čak ćemo i u njoj naći racionalno intonirane naglaske na etičkom zajedništvu studenata i profesora, na kojemu počiva ugled i važnost univerziteta.

Počeo je ovako:

„Već više od stotinu godina iz svih srpskih

krajeva, sa svih srpskih krajina studenti dolaze na beogradski Univerzitet. Njegove zgrade, učionice menjali su se. Menjali su se i studenti i profesori, ali je beogradski Univerzitet ostao simbol zbog kojeg su hiljade i hiljade ljudi zavoleli Beograd i Srbiju. Studenti su bili oni koji su davali takt i impuls tom osećanju. Profesori su ih pratili”.

Slijedio je dio u kojem je Lompar naglasio da je etička obveza sveučilišnih profesora da “ne dele svoje studente na leve i desne, na tradicionalne i avangardne, nego samo gledaju da li u njima sija plamen etike”. Kao uzoran primjer takvog etičkog postulata, govornik je uputio na slučaj velikog heleniste i legendarnog profesora Miloša Đurića, autora klasične knjige *Vidovdanska etika*. Evocirao je čuvenu epizodu iz života profesora Đurića, koji je hrabro i dosljedno odbio da potpiše Apel srpskom narodu, od 13. kolovoza 1941, koji je pozivao na red i poslušnost okupatoru, odnosno da je dužnost „svakog pravog srpskog rodoljuba da svima silama nastane da se onemogućće paklene namere komunističkih zločinaca”. Obrazložio je da on svojim studentima predaje etiku, dakle da ne može potpisati nešto što bi značilo iznevjeriti svoje temeljne etičke postulate. Nije popustio pod pritiscima, pa ga je okupatorska vlast najprije penzionirala, a potom i zatočila u logoru na Banjici.

Evocirajući ovu poučnu epizodu, Lompar ju je “prilagodio” svojoj svrsi, tako što je velikom etičaru pripisao obrazloženje da on ne može potpisati apel u kojem se osuđuju njegovi bivši studenti, kojih ima i na četničkoj i na partizanskoj strani.²³

23 Prilagodba ideologijskog karaktera očituje se u tome što Apel jednoznačno osuđuje isključivo partizanski ustanak u okupiranoj Srbiji i stanovništvo poziva na borbu protiv komunista, dok se navodni “drugi pokret otpora” uopće ni ne spominje:

A kada je već, punim pravom, spomenuo uzorni primjer velikog profesora, mogao je možda i nešto ambicioznije sažeti Đurićevo poimanje “etike kosovskog opredeljenja”, koje je mnogo dalekosežnije od školničkog trojstva “Lazarev izbor, Vukova izdaja i Obilićev podvig”.²⁴

No nije ovdje riječ o intelektualnom i političkom profilu profesora Lompara, čak ni o većinskom dojmu da je “Lompar postao prva i prava zvezda večeri, bacivši u zasenak i rektora Vladana Đokića”²⁵ (priznajem, ne vidim po čemu?), nego o tome zašto su studenti (i koji, s kojim argumentima, na kojem studentskom plenumu?) počastili svojim povjerenjem ovog prečesto veoma zadržtog i jednostranog zagovornika “srpskog stanovišta” i predložili ga za govornika na skupu. Teško mi je povjerovati da se taj izbor temelji na produbljenom čitanju Lomparove “najvažnije srpske

“Razbojničke bande, sastavljene od komunista i odbeglih robijaša, koji su se odmetnuli od vlasti, upropašćuju narodnu imovinu, ubijaju i pljačkaju naše sugrađane i ugrožavaju živote nevinih žena i dece. Ovim svojim nedelima ti zločinci dovode u pitanje opstanak celokupnog našeg stanovništva, cele srpske nacije. (...) Dužnost je svakog pravog srpskog rodoljuba da svima silama nastane da se onemogućće paklene namere komunističkih zločinaca. Zato pozivamo celokupan srpski narod da odlučno u svakoj prilici i svima sredstvima pomogne naše vlasti u borbi protiv ovih zlotvora srpskog naroda i njegove budućnosti”. Tekst Apela napisalo je Ministarstvo prosvete u Komesarskoj upravi Milana Aćimovića. U Apelu se srpski narod pozivao da se „svim snagama zalaže za red i mir, jer se samo na taj način može uspešno ostvariti nacionalna obnova otadžbine“.

24 Tek dvije nedužne ilustracije Đurićeve klasične “filosofije Kosova i Vidovdana” (knjiga *Vidovdanska etika* objavljena je 1914. godine u Zagrebu, u biblioteci “jugoslavenske nacionalističke omladine”), kao sitno svjedočanstvo duhovnih i etičkih ambicija izvornoga srpskoga i jugoslavenskog romantičarskog nacionalizma.

Prva: “U poslednjoj liniji, Kosovo nije ništa drugo do izraz duboke nostalgije za večnošću i beskrajnošću” (1920).

Druga: “Beskrajna vernost Zavetnoj Misli donela je ono što je najsvetije, najdraže, i najsladje: slobodu. Ja mislim da je reč sloboda najsladja, najdraža, najsvetija reč u jeziku ljudskom” (1921).

25 Vidi Mijat Lakićević, „Vidovdanak“, *Peščanik*, 30.6.2025.

programske knjige” *Duh samoporicanja* (koja i po ambicijama i po izvedbi zaslužuje veoma kritičku pažnju), mnogo je vjerovatnije da su tim izborom nagradili profesora koji je ih je zdušno, dosljedno i uvjerljivo podržavao u njihovim zamislima i buntu. Promatramo li Lomparovo djelovanje u tom konkretnom kontekstu, smijemo zaključiti da su *iz njega studenti izvukli ono najbolje što se iz njega moglo izvuci kao liberalnog nacionalista*.

A kada je riječ o osnovnom tonu i rektora Đokića i profesora Lompara, obojica su svih ovih mjeseci i na samom skupu do kraja i neodstupno stali iza svojih studenata i uz njih. Po mom sudu, rektor je to učinio znatno suptilnije i uvjerljivije, jer je veoma uspješno izbjegao svako profesorsko dociranje, opasnost koju profesor nije ni htio, a možda ni mogao izbjeći (i njegov liberalizam ima granice).

Politički je ključno slijedeće: ako se ovako apodiktično osporava integritet profesora Lompara, zar se time konkretno, ovdje i sada, ne osporava promišljenost studentskog izbora tog profesora, više nego njega samoga? A ako ga studenti stave na svoju izbornu listu, što se zacijelo može očekivati, znači li to da se za tu i takvu listu nipošto ne može glasati, jer da je nepopravljivo kontaminirana? Zaključak se logički nameće u svojoj sektaškoj političkoj apsurdnosti.

Teorijski aspekt je ovdje odlučujući, jer se u posvemašnjem osporavanju Lomparova “srpskog stanovišta” prepoznaje duboko ukorijenjeni stereotip o (srpskom) nacionalizmu kao nečemu isključivo negativnome. No negatorsko demoniziranje nacionalizma naprosto fatalno previđa odlučujuće razlikovanje u pojmu nacionalizma – razliku između demokratskoga, republikanskoga i liberalnog nacionalizma, s jedne, i konzervativnih i čak reak-

cionarnih oblika šovinističkog, ksenofobičnog i rasističkog nacionalizma, s druge strane.

U veoma instruktivnoj studiji *La revanche du nationalisme* francuski politolog i filozof Pierre-Andre Taguieff (2015)²⁶ uzorno pokazuje kako radikalni *antinacionalizam* – od denunciranja nacionalizma kao zvjerstva i barbarstva do demonizacije koja se očituje u izjednačavanju nacionalizma s fašizmom ili “smeđom kugom” – konzekventno završava u *antinacionizmu*, u odbacivanju nacije kao “beskorisne, prevladane i opasne” (2017: 22-23). Povijest je jednoznačno pokazala da je nacionalizam doživio preporod, upravo *uskr-snuće*, s obzirom na predviđanja o njegovoj neminovnoj propasti i smrti u doba globalizacije. Taj proces ponovnog buđenja nacionalnog fenomena autor efektno naziva *revanšom nacionalizma*: u istorijskoj stvarnosti nacionalizam se definitivno afirmisao kao “doktrina samoodređenja” i utoliko kao “jedna od najvećih snaga modernog doba”. Teška je pogreška antinacionalista što svode nacionalizam na njegova “ksenofobna, opresivna i ratoborna skretanja”, a posve previdaju emancipacijski potencijal nacionalizma kao “moralno prihvatljive” političke doktrine koja “odgovara na potrebu za pripadnošću i identifikiranjem” (2017: 182-183).

U nezaobilaznim sociološkim analizama irskoga i bosanskohercegovačkog sociologa Siniše Maleševića, *Države-nacije i nacionalizmi* (2017) i *Zašto je nacionalizam tako moćan?* (2021), uzorno se dokazuje da je “ključno ra-

26 Ova važna knjiga u hrvatskom prijevodu objavljena je pod “pojačanim” naslovom *Osveta nacionalizma* (2017), premda “revanche” prije upućuje na “uzvrat”, pa bi se precizniji smisao samog naslova, kao i temeljne intencije cijele knjige, mogao u slobodnijem prijevodu izraziti kao “Nacionalizam uzvrća udarac”.

zumjeti da je *nacionalizam dominantan oblik modernog subjektiviteta*” (2021: 15), te da nacionalizam svoju neodoljivu privlačnost duguje tome što “osobama nudi *osjećaj ontološke sigurnosti*” (2021: 26-27; istaknuo – D.L.).

Da zaključim o navodnome iznenadnome nacionalističkom zaokretu na studentskome vidovdanskom skupu.

Ako ne od samog početka studentske pobune, a ono barem od ciklusa velikih prosvjednih mitinga (Novi Sad, Kragujevac, Niš, Beograd), studentski je nacional-patriotizam veoma naglašen i vidljiv, između ostalog i kao prkosni demanti režimskih gnjusnih objeda da su “strani plaćenici” i “ustaše”. Svjedoče o tome ponosno zavijorene srpske zastave i svojesvrсна himna ne samo studentske nego i općenarodne pobune, ustanička himna “Vostani Serbie”, ali prvenstveno romantičarski patriotski duh ozarene srpske mladosti u misiji reintegracije rastočenoga srpskog društva. Nezaboravni doček srpskih studenata u Novom Pazaru, gdje ih dočekuje razdragana masa sandžaklija i njihovih kolegica i kolega s visoko i slobodno razvijenim srpskim zastavama, svjedoči o magiji privlačnosti i autentičnosti srpskoga demokratskog nacional-patriotizma. Ili pak fascinantno doček koji su studentima priredile slobodarske Nišlije, očarane činjenicom da im iz Beograda valjda po prvi put ne dolaze prijetnje i licemjeri, nego dragi prijatelji.

U punom kontinuitetu s prethodnim masovnim prosvjednim okupljanjima, u studentskoj režiji, ovaj je vidovdanski miting opet iznova dokazao silan mobilizacijski potencijal studentskog pokreta, a zapravo pobunjenoga univerziteta kao “*institucije u koju građani imaju najviše poverenja*” (u istinoljubivoj rektorovoj

formulaciji). U ime univerzitetskih profesora rektor se ponosno obvezao da neće svoje samosvjesne studente ostaviti na cjedilu u njihovoj hrabroj i istrajnoj ustavobraniteljskoj borbi za smjenu “kriminalno-mafijaškog režima”.

Ne može se pre naglasiti rektorovo inzistiranje na toj obvezi. Njegovo zahvaljivanje “kolegama, studentima svih univerziteta u Srbiji i vama građanima koji ste stali u odbranu vrednosti univerziteta” nipošto nije kurtoazna retorička figura nego zbijanje redova pred krajnje grubim nasrtajem režima na univerzitet protuzakonitom vladinom uredbom o višemjesečnom neisplaćivanju plaća nastavnici-ma (sve od ožujka) i blokadom svih državnih materijalnih potpora fakultetima kao institucijama. Da bi preživjeli takav ucjenjivački pritisak, da bi mogli dobiti barem sredstva za održavanje prijemnih ispita i upis nove generacije studenata, fakulteti su morali ustuknuti i prekinuti totalnu blokadu održavanja nastave. Otuda rektorova poruka studentima da ovaj iznuđeni ustupak ne znači izdaju zajedničke stvari, nego da će upravo takve kušnje dodatno ojačati borbeno zajedništvo akademske zajednice.

Ergo, univerzitet je stao uz studente, studenti uz građane, a svi zajedno ustaše protiv režima.

Glavni cilj ovog skupa bio je da studentski zahtjev za održavanje hitnih izvanrednih parlamentarnih izbora preraste iz partikularnog zahtjeva jedne društvene skupine u imperativni univerzalni politički zahtjev srpskog demosa, kao *condicio sine qua non* početka izlaska iz bezizlaza autokratskog režima na umoru.

Otada započinje nova, četvrta faza djelovanja studentskog pokreta, u kojoj je on “dao zeleno svjetlo svim građanima” da se svim dopušte-

nim sredstvima građanske neposlušnosti izbore za održavanje parlamentarnih izbora i da se, istodobno, borbeno založe za civilizacijsku zadaću *dećacizacije* režima s neljudskim licem.

Građani su se masovno odazvali diljem Srbije, svakodnevno hrabro i izravno sučeljeni s represijom režima koji ne preza ni pred čime.

Na ovom mjestu prekidamo ovu prevažnu sekvencu recentne političke povijesti srpskog društva, u kojoj se na uzoran način iskazala demokratska invencija “srpskog proljeća” 2024/2025. godine.

12. Postludij: ili slobodni građani ustavne demokratske države ili kukavno roblje osobne, bezakonite vlasti!

Otac moderne republikanske ideje, Jean-Jacques Rousseau, zacijelo bi iskustvo studentske izravne demokracije ocijenio dragocjenim prilogom svojoj temeljnoj praktičnoj političkoj maksimi da “*po onome što se dogodilo razmotrimo što se može učiniti*”. Time je dokazivao da “okupljen” ili “suveren” narod nije nikakva tlapnja (na primjeru rimske republike: “budući da je postojala, znači da je i moguća”).

Pa kada razmišljamo o iznimnim dosezima izravne demokracije na primjeru slobodarskog studentskog pokreta u Srbiji, posve jedinstvenog u današnjoj nominalno demokratskoj Europi, kako ne dobaciti skepticima koji omalovažavaju “plenumsku demokraciju”, sjajno upozorenje velikog Ženevljanina: “*Granice mogućeg u stvarima morala* nisu tako uske kao što mi mislimo. Skučuju ih naše slabosti, poroci, predrasude. Niske duše ne vjeruju u velike ljude. *Kukavni robovi smiju se s porugom riječi sloboda*” (vidi *Društveni ugovor*, III, 12; osim riječi “sloboda”, sve istaknuo – D.L.).

U današnjemu povijesnom kontekstu, parafraza bi glasila: kukavni robovi smiju se s porugom studentskoj izravnoj demokraciji.

Kad je pak riječ o eminentno ustavobraniteljskoj programskoj orijentaciji studentskog pokreta, nju se može primjereno izraziti, u kantovskom ključu, kao republikanski projekt *istinske politike* koja "ne može učiniti niti jedan korak a da se prethodno ne pokloni moralu", što pak podrazumijeva da "svaka politika treba saviti koljena pred pravom, ali se zato može nadati da će se, premda lagano, uzdići na stupanj na kojem će trajno sjati" (Kant, "Prema vječnom miru", *Pravno-politički spisi*, Politička kultura, Zagreb, 2000, str. 147).²⁷

U tom bi se ključu mogla razumjeti logika povijesne putanje političkog subjektiviranja studentskog pokreta koja se na vrhuncu uzdigla na stupanj na kojem će *trajno sjati*: pratili smo je u fazama, od gnušanja spram politike kao srca tame do istinske politike kao jezgre umnog djelovanja slobodnih građana u javnom prostoru.

Kako je takav politički subjekt bez presedana, kao što je srpski studentski pokret, uopće bio moguć izmiče razumijevanju ako ne uvažimo da je riječ o posve jedinstvenoj generaciji akademskih građana koja je prešutno donijela fundamentalnu veoma hrabru i rizičnu egzistencijalnu predodluku da se njezina povijesna misija očituje u tome da ne studira s ambicijom da se raštrka diljem svijeta, poput svih prethodnih generacija, bez iznimke, nego da je njezina ljudska dužnost i građansko pravo da vlastito, srpsko društvo oblikuje kao modernu zajednicu.

²⁷ S dodatkom: "S ljudskim pravom treba postupati kao sa svetinjom, ma kakve to žrtve stajalo silu koja je na vlasti. Tu se ne može raditi napola i izmišljati neko srednje, pragmatički uvjetovano pravo (nešto između prava i koristi)..." (op. cit.).

Osvjedočili smo se kako su studenti građanski sazrijevali kroz praksu izravne plenumske demokracije i izravne vaninstitucionalne načine djelovanja, iskazujući silnu demokratsku invenciju u borbenom, dosljednom, razboritom i hladnokrvnom, sjajno organiziranom i discipliniranom, neumornom nenasilnom sučeljavanju s autokratskim režimom posve personalizirane moći.

Tek ćemo valjda više saznati o tome kako su studenti doista razmišljali, debatirali, odlučivali na svojim blokiranim fakultetima, ne samo na općim plenumima i u radnim jedinicama, nego i izvan toga. Ponajprije, što su studijski čitali i proučavali, kojim su se političkim ili društvenoznanstvenim spisima i autorima nadahnjivali da bi zavidno razvili svoju političku imaginaciju i demokratsku invenciju? Ako pitanje fokusiram na meni najbliže politologe, mogu ih lako zamisliti kako su se zdušno bacili na temeljito proučavanje političkog mišljenja Hanne Arendt ili Franza L. Neumanna ili Claudea Leforta (da listu ne širim).

Ali me osobito zanima jesu li pažnju posvetili i djelima svojih profesora u kojima se superiorno obrazlažu i afirmiraju emancipacijske čari političkog mišljenja i djelovanja. Recimo, jesu li se osjećali izazvani generacijskim portretom kako ih je u upečatljivoj sceni ocrtao njihov profesor Bojan Kovačević, uvodeći u priču o tiraniji i diktaturi u Srbiji velikog pisca Ivu Andrića. Prizor: pritješnjen godinama i potišten razočaranjima, ali ipak neuzdrmane radoznalosti, "veliki posmatrač" pokušava dokučiti stanje duha dvoje mladih ljudi, studentice i studenta, koji su sjeli na klupu blizu njega. Bilo mu je neobično i novo da dugo nisu ni riječ prozborili, gledali su cijelo vrijeme u ekrane svojih "elektronskih pogleda na

svijet", s izrazom dosade na licu. Kada je već počeo da gubi zanimanje za njih, odjednom je njegovu pozornost privukla djevojka glasno se smijući i rugajući liku na ekranu, uz uzvik "diktator". Ali, "iz načina na koji ona to kaže, međutim, ne mogu se naslutiti ni nada ni gnev ni pobunjenost. Umesto toga iz nje progovaruju lenjost, staračka bezvoljnost" (vidi Bojan Kovačević, *U Makijavelijevom teatru. Priče sa pozornice političkoga*, 2024; pogl. 5: "Diktatura i pukotina", str. 307-308).

Veliki pisac nije dočekaao pravo političko čudo pojave cijele generacije mladih ljudi čudesno preobražene i nadom i gnjevom i pobunom, generacije koja se više ne bi prepoznala kada bi u zrcalima ugledala svoje nekadašnje pret-povijesne bezvoljne likove, kojima se nije dalo ni govoriti a kamoli javno djelovati.

Dočekaao ga je zato njihov profesor, autor ove teorijski nadasve važne i uzbudljive knjige, ljepši demanti nije mogao doživjeti, jer kud ćeš većeg zadovoljstva nego da ti se ostvare najviši odgojni politologijski ideali da ti se vlastiti studenti uzdignu do punoga političkog subjektiviteta.

Dosadašnja postignuća studentskog pokreta moraju se ocijeniti kao spektakularna. Potpuno su promijenili političku klimu, zadobili povjerenje i podršku najprije ogromne većine svojih profesora, a zatim i većine naroda, prinudivši režim da se nasuprot njima ogoli u svoj mizeriji svoje od svakog morala i prava ispražnjene supstancije.

Mogli smo pratiti kako mjesecima studentski pokret demontira postojeći režim u njegovim temeljima, točnije, kako ga prisiljava da sam sebe razlaže i delegitimira, pred našim se očima odvijao proces samorazvlašćivanja okor-

jelog samodršca, najprije načetoga padom nadstrešnice koja ga je neopozivo razobličila kao korumpiranoga i nesposobnog graditelja; a zatim kao teroristu koji kukavički puca tzv. zvučnim topom na vlastite građane, čime je prestao biti predsjednik Republike; do grotesknog poglavice Ćacilenda koji bezumno pokušava nasiljem i obmanom da Srbiju oslobodi njezinih građana, čime je izgubio i svaki moralni kredibilitet.

Dobro je rečeno da su ustavobraniteljski studenti poput pouzdanog zrcala u kojemu se u pravom svjetlu ogledaju svi likovi na javnoj sceni. Ponajprije se to može reći za glavnog protagonistu neobuzdanoga medijskoga mentalnog terora, koji se od bivšega samodršca-hazajina srozaao na karikaturalnu mjeru poglavice rezidualnog Ćazilenda koga je u njegovoj minornosti povijest nepovratno pregazila.

Ostaje ipak još uvijek otvorenim pitanjem hoće li se razvlašćivanje dovršiti kao demokratski rasplet na izvanrednim parlamentarnim izborima. Stupivši na trusno tlo izbornog procesa studenti će po prirodi stvari morati prilagoditi svoje djelovanje imperativu strategijske suradnje s opozicionim strankama i kritičkom javnosti, vjerojatno po uzoru na lokalne izbore u Kosjeriću. U toj suradnji i izravnom angažmanu moguće je podržati studentsku listu kao zajedničku (recimo, "Ujedinjeni za Srbiju"), "preorati" cijelu zemlju po obrascu "Student u svakom selu", i time postići nezamislivo veliku izlaznost pobunjenih građana na glasanje, osigurati punu kontrolu izbornog procesa i aktivno suzbiti režimske malverzacije.

A i glavnim opozicijskim političkim strankama može se zauzvrat poručiti da ne šalju neodgovorne poruke da se ne zna što studenti

zapravo hoće, nego da najzad ozbiljno shvate studentsku programatsku ponudu društvenog dogovora između studenata i građana, koju smo podrobno upoznali. Nemoguće je da ne znaju za taj programski dokument, jer valjda imaju među studentima i svoje aktiviste. Njihovo uključivanje u ozbiljno razmatranje svih 16 točaka njihova je neodgodiva zadaća u konstituciji društvenog konsenzusa o perspektivama srpskog društva. Ne samo da to ne čine, nego propuštaju i priliku da se konstruktivno uključe u studentsko formiranje pobjedničke jedinstvene izborne liste tako što će, u slučaju potrebe, iskoristiti predviđenu mogućnost da vetom (preko svojih studenata) obrazloženo spriječe neko olako ili nepromišljeno uvrštavanje na listu poneke ličnosti koja ne zaslužuje povjerenje.

Uzoran primjer velike opozicijske političke stranke koja je od početka stupanja na scenu moćnog studentskog pokreta dosljedno i hrabro, bez ikakve sujete i izmotavanja, podržala uzdizanje tog pokreta u opću narodnu frontu za obranu pravne države i obnovu parlamentarne demokracije – nedvojbeno je Demokratska stranka i njezin hrabri čelnik, pučki tribun i narodni zastupnik Srđan Milivojević.

Pred osviještenim i neukrotivim građanima Srbije, čije slobodarstvo truli režim više ne može obuzdati nasiljem, obmanama i korumpiranjem, egzistencijalni je izbor: ili će se izboriti da budu slobodni građani ustavne demokratske države ili će uzmaknuti i srozati se na kukavno roblje osobne, bezakonite vlasti!

Tertium non datur.

KNJIGE

Branko Banjević – život i djelo I-II

Marko Špadijer (ur.)

Matica crnogorska/Nacionalna zajednica
Crnogoraca Hrvatske, 2023.

Pjesništvo Branka Banjevića tek očekuje kritičko vrednovanje, tumačenje, komparativno čitanje te postavljanje u kontekst suvremenog crnogorskog poetskog izraza. Ono što odmah pada u oči u susretu s njegovom pjesničkom praksom- nadasve u višekratno objavlivanom i dotjerivanom ciklusu stihova ili lirskoj poemi *Glasovi*- jest Banjevićeva briga za poetski jezik, oblikovanje naglašenim simboličkim izrazom i snažna potreba da iskazuje specifičnim kasnim nadrealističkim slikanjem u stihovima.

Ako postavimo jednu staru hegelijansku tezu *čemu još umjetnost* u ovakvom svijetu, jer naše vrijeme bezobzirno ruši i posljednje otpore dostojanstvu ljudskog postojanja, vraća nam se kao bumerang ideja o smislovima i mogućnostima umjetnosti i umjetničkog, nadasve književnog stvaranja koje svoj sublimat pronalazi u pjesničkom kazivanju. Uz ovo se pitanje, za banjevićevsku poetiku rekli bismo iznimno važno, otvara i pitanje ljudske pa i umjetničke slobode, kao par excellence konstitucionalno pitanje svake umjetničke geste. Jer, kako bi rekli filozofi, bez pojma slobode ne možemo dosegnuti do onoga što umjetnost uistinu jest.

Usudila bih se reći i suprotno, bez istraživanja umjetnosti i umjetnošću ne možemo dospjeti ni do ljudske slobode ni do temelja čovjeka ni do smisla historije ni do svrhe ljudske pobune.

A upravo se na ovim kategorijama izgrađivala

nesvakidašnja Banjevićeva poetska avantura. Pitanje je, naime, nije li zahtjev za identitetom umjetnosti i ljepote specifičan zahtjev koji se pojavio ne samo novijih stoljeća u okviru povijesti kulture, već i u historiji filozofije i povijesti umjetnosti. Mnogi pjesnici s crnogorskih prostora, ili drugačije kazano, poete koji su pjevali crnogorskim jezikom, na različite su načine shvaćali ovaj identitet. On je nerijetko ovisio ne samo o njihovoj unutarnjoj poetici nego i o njihovoj ideologiji, povijesnom vremenu, snazi i moći njihove umjetničke geste i pjesničkog jezika, ali i o njihovoj potrebi da budu prepoznati i priznati.

Smatram da je jedno od značajnijih nasljeđa koje nam je ostavio Branko Banjević svojom poezijom, upravo u tome što je imao ne samo tankoćutnosti da prepozna, da detektira, već i da nasluti i u izvjesnom smislu oblikuje umjetničke izraze i poetske prakse kojima se suprotstavljao oporj sudbini suvremene umjetnosti koja cvjeta na bunjištu ljudske osamljenosti u svijetu bez ljubavi, bez ljepote ili čak bez boga.

Pogledamo li generacijski **kod** kao mogući znamen okupljanja ili divergencije poetika, onda nam se u novijoj crnogorskoj lirici pojavljuju snažne poetske osobnosti rođene od konca dvadesetih do sredine četrdesetih godina dvadesetog stoljeća, koje premda suvremenici ili okupljeni oko jedinstvenih crnogorskih kulturnih programa, imaju vrlo malo ili nimalo srodnih pjesničkih osobina: tu su Sreten Perović, Milorad Stojović, Vito Nikolić, Jevrem Brković i Mladen Lompar. Svaki od njih ponaosob proizveo je svojim pjesničkim glasom vrlo konzistentnu unutarnju poetiku koja osim zajedničkog nazivnika crnogorskog jezika i velikih tema poezije ljubavi i smrti,

opstanka i smisla postojanja, te iznimnog mediteranskog crnogorskog podneblja koje ih je sve iznjedrilo i svima bilo zajednička kuća jezika i bitka, ne povezuje ni jedinstvena stilska matrica niti zajednička programska datost. Valja naglasiti da je dio ovih autora, među koje pripada i Branko Banjević, imao izuzetnu povijesnu mogućnost da desetljećima djeluje u kulturnim i izdavačkim institucijama, u svojstvu urednika i antologičara, čuvara i utemeljitelja stupova nove, rekli bismo, preporođene crnogorske književne osjećajnosti.

Uzmemo li u obzir Heideggerovu tezu da je „pitanje o biti umjetnosti bitno pitanje o zavičaju čovječjeg opstanka“, spoznajemo da tek kroz umjetničku, a nadasve poetsku zbiljnost ostvarujemo svoju egzistenciju kao ljudska bića. Jer pjesnička umjetnost podaruje čovjeku bit, smisao i projekciju njegova postojanja. U tome kontekstu, potrage za istinskom biti, iskonskom suštinom jezika i čovjeka, valjalo bi čitati i razumijevati pjesništvo Branka Banjevića.

I kad kao antologičar crnogorske moderne Branko Banjević govori o raspoloženju omladine ili o „lijevoj utopiji koja je postala njena emocija“ možda time i nehotice detektira ujedno i kasniji položaj svoje generacije. Jer između tradicionalizma i modernizma, odnosno avangardizama, javlja se i mogućnost da se balansira između lirskog, epskog i dramskog, između estetskog i etičkog, u međuprostoru vlastitih istraživanja poezijom.

Svakako valja naglasiti potrebu svakog od ovih autora, pa onda i Branka Banjevića, za aktualizacijom vlastite poetike, koja se potreba u najsazetijem vidu pojavljuje kao nužnost potrage za originalnošću. U slučaju Branka

Banjevića ona se manifestira i razvija kao dijalog s tradicijom ali i ujedno opiranje vlastitoj tradiciji. No sagledajmo kako se ova naizgled proturječna težnja realizira u pjesništvu ovoga autora.

Svjestan da tradicija ne smije i ne može biti niska sentimentalnih reminiscencija – on sam eksplicira svoje utjecaje napominjući koje su lektire bile presudne – Starac Milija, Njegoš, Mažuranić, Laza Kostić, V.Petković Dis, Mirko Banjević i Tin Ujević – nego samo živa materija u kojoj se prethodno, sadašnje i buduće sjedinjuju u jedinstvenu cjelinu pjesničke geste. Ili rečeno njegovim jezikom: „stvaralačka veza s bićem jezika i gorućim problemima vremena, lične i nacionalne slobode... oslobođenje se dogodilo, jer moć jezika je progovorila“ čitamo iz Pogovora *Crnogorskoj moderni*. Književnik, a posebno književnik u svojstvu pjesnika, mora biti svjestan prošlosti, jer znamo, on doprinosi cjelokupnoj nacionalnoj, i iznimno, evropskoj kulturi pjevanja. Stoga originalnost se nikako ne može sastojati od hirovitoga individualizma, nego od nastavljanja tradicije i kulturne, književne, literarne prošlosti.

Vidimo kako se ovakva poetska koncepcija fenomenalizira u djelu pjesnikova najvećeg obujma, u *Glasovima*:

oreži loze i pušti mlaz nebom

sva vremena su s tobom pod krovom

diolji korijen pretovara se u zraku

diže se rijeka i leti kao tica

on se okrenu

dođe mu prvi skakavac

*kako se primicaše rijeci svitaše
a mene nemate svagda
i oni što bjehu razapeti
rugahu mu se
zaplovismo morem kao kamenom...
...otpadalo je od nas nebo po nebo
sjekla nas granica za granicom
skidasmo s cilja vidik po vidik
stigosmo sunce i pljušti krv po nebu...*

Ono što se prvo nadaje kao poetički imperativ Banjevićevih *Glasova* nije samo raskoš prizvanih nadrealistički koncipiranih poetskih slika, koje gotovo slikarski obilježavaju jedinstvenost mediteranskog krajolika, nego i prividna, nazgled zbunjujuća jednostavnost pjesničkog jezika koji emanira zadivljujuću gustinu značenja, kad svaki znak postaje simbol: *kamen, nebo, granica, tica, rijeka, razapeti, vidik, krv, sunce...*

Gledano kronološki, Banjevićevo se pjesništvo razvijalo u pet različitih ciklusa ili zbirki: od početne *U svijetloj budućnosti*, nastale u prvoj polovini 50-ih godina, koje su plod istraživanja mladog autora, preko *Napuklog sunca*, (sredina 50-ih do sredine 60-ih), i *Gavran hrani Crnu Goru* (od 1966-1972) koji je naslov aluzija na slavnu fresku crnogorskog srednjovjekovlja *Gavran hrani Sv. Iliju* iz moračkog manastira, do *Tice ili jame* (od početka 70-ih do kraja XX. stoljeća) i zaključne knjige poezije koja se ogleda u pokušaju sintetiziranja vlastitog poetskog glasa u jedinstvenu lirsko epsku poemu *Glasovi*, od prvih stihova s početka 50-ih do razmeđe vjekova, u zavidnom rasponu od pola stoljeća pjevanja. Zadržimo načas pažnju na toj poetskoj knji-

zi, *Glasovima*, koja se kao lajtmotiv pojavljuje u mnogim inačicama, neprekidno dotjerivana i iznova objavljivana, i koja je slutimo, autoru bila možda najvažnija knjiga vlastitog pjevanja. Gledano s formalnog stanovišta ona je obimna niska oblikovana slobodnim stihom, sva pisana minuskulama, više grafički nego značenjski odvojenih strofa koje sadrže desetak stihova nejednake dužine. Mnogi su pjesnički izrazi na razmeđi uzvišenog lirskog govora zasićenog metaforama i simbolima, i onog koji nazivamo svakodnevnim, razgovornim jezikom uobličeni kolo-kvijalnim izrazima. Evo poetskih oprimjerenja za oba vida pjesničkog kazivanja:

*metni srce u cik zore
provuci jezik kroz šuplji kamen
udica bačena u sve što imaš i nemaš
u sve što vidiš i ne vidiš
u sve što čuješ i ne čuješ....*

Ili:

*...u ovom zlu ima neko dobro
ako imaš pameti
a ovom dobru ima neko zlo
ako nemaš pameti
riječ tvoja
bez tebe
dom tvoj
bez tebe
zemlja naša
bez nas*

U prvoj ilustraciji gotovo svaka od riječi ili sintagmi funkcionira ne samo kao crnogorski već i kao mediteranski simbol ili čak mitem, mitologem: *srce, zora, jezik, kamen, sve što vidiš i sve što čuješ...* u drugome se fragmentu lako povezuju tradicijski oblici narativnosti ili epičnosti: *u svakom zlu ima neko dobro*, u nove autorske inverzije: *u svakom dobru ima neko zlo*, da bi se jednostavnim od značenjskog viška rasterećenim znacima prometnuli u krajnju jezičku ekonomičnost:

riječ tvoja/bez tebe /dom tvoj/ bez tebe/ zemlja naša/bez nas.

O univerzalističkom ali i vrlo aktualnom značenju ovih stihova nije potrebno posebno napominjati. Njihova sugestivnost i njihova, rekli bismo, transhistorijska snaga čine se nemjerljivima.

Ipak, željeli bismo napomenuti o još nekim osobinama poezije Branka Banjevića, koje smo sagledali svojim pokušajem filozofskog i književno-kritičkog promišljanja autorove poetske prakse. Valja reći kako snaga pjesničke izražajnosti Branka Banjevića nije jednaka u svim njegovim fazama, ciklusima, knjigama. Zamjetna je njegova težnja ekonomičnosti poetskog izraza koji se od dnevnog uzdiže do univerzalnog znaka. No ponekad ga sama mogućnost jezičke varijacije zavede, a nerijetko ga ponese i zvučnost crnogorskog jezika, pa se čini da povremeno nedostaje autorske strogosti. Izbjegavajući banalno i očekivano, Banjević se u svojim stihovima uzdiže do neobičnoga, bizarnoga, apsurdnoga- rekli bismo na tragu poetike nadrealizma- ali ga rekosmo, zavede i nerijetko preuzme mimetička snaga jezika:

*osama osama
pomama pomama
osama pomame pomama osame
osamilo se
pomamilo se
osami se osama
pomami se pomame*

pa djelatna snaga poetske prakse postaje manja, nedjelotvornija, skromnija.

Stoga bi jedno kritičko i selektivno izdanje, udubljenog čitanja i razvrstavanja pjesništva Branka Banjevića prema istinskim iskonskim, stoga i visokim estetskim vrijednostima, omogućilo i pronicljivu recepciju i stabilnije mjesto Branka Banjevića u novoj tradiciji crnogorske lirike. Takvo bi čitanje ovome autoru osiguralo mjesto ne samo neumornog i neupitnog istraživača leksičkog blaga crnogorske jezičko-poetske stvarnosti već bi uz dovoljno stilске strogoće neutraliziralo njegovu povremenu poetsku razbarušenost. Tako bi pjesnička avantura Branka Banjevića i njegovo kretanje u drami pjevanja između lirskog i epskog, između dnevnog i uzvišenog, s mnoštvom vlastitih pjesničkih glasova, dobila ne samo na izražajnosti nego i na izvornosti, na originalnosti. Znamo da se značenje umjetnika ne iscrpljuje njim samim. Jer je tu pjesničko djelo koje umjetnika nadilazi i koje ga transcendirira. I nadasve tu je vrijeme koje odlučuje kako ćemo umjetnika vrednovati. Mi se krećemo unutar stilskih i estetskih kategorija zadanih jezikom. On, pjesnički jezik, i jezik umjetnosti, jesu ono što nas drži na okupu. Oni sadrže vrijednosti za koje smatramo da su univerzalne. Tako je i

pjesnik Branko Banjević, svjestan nesagledivih mogućnosti ljudskoga poetskoga glasa, radeći ustrajno na sebi i svojoj poetici, doprinio da se njegova poetska praksa smatra nezaobilaznom u tumačenju suvremene crnogorske poezije.

Lidija Vukčević Vučurović

**Sidrišta u vremenu.
Govori i razgovori (2003-2023)**

Dragan Radulović

Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske/
Matica crnogorska, Zagreb/Podgorica, 2024.

Pred nama je već šesta knjiga osvjedočenog prijatelja naše Nacionalne zajednice Dragana Radulovića. Prošla su puna dva desetljeća otkako u našem Domu njegovu jedinstvenu knjigu *Vitezovi ništavila ili Đavo u tranzicionom Diznilendu* predstavio Miljenko Jergović.

U ovom bih se osvrtno na ovu novu knjigu ograničio na predstavljanje tri tematska sklopa. Prvo, i za mene najvažnije, na predstavljanje pisca, u plodnoj sintezi književnika i filozofa, kao dijagnostičara patologije društvenog bitka „tranzicijskog Diznilenda“; drugo, na predstavljanje čelnika Matice crnogorske kao kulturnog pokreta i čuvara crnogorskog identiteta; treće, na autorov doprinos kao javnog djelatnika u viteškoj bitki za hegemoniju crnogorske ideje u povijesnom suočavanju s njezinim glavnim protivnikom Srpskom pravoslavnom crkvom u Crnoj Gori.

Lucidnost demonološkog istraživača – prilog građanskom obrazovanju u tranzicijskim zemljama

U književnom opusu Draga Radulovića *Vitezovi ništavila* zauzimaju povlašteno mjesto, kao majstorsko djelo za koje sam apsolutno siguran da nikoga s ovih naših prostora ne može ostaviti intelektualno nedotaknutim. Naime, nemoguće je precijeniti spoznajni impuls te jedinstvene knjige u buđenju političke imaginacije i kritičke moći suđenja sluđenih paćeničkih građana tranzicijskog čistilišta.

Držeći se rusovskog temeljnog političko-pravnog naputka da je *narod uvijek ono što od njega učini oblik vladavine u kojoj živi* (*Ispovijesti*, IX knjiga) ovaj u punom smislu prosvjetiteljski „katalog groteski“, nudi pojmovno i psihološki izbrušene tipizirane likove moralnih i profesionalnih prikaza i nakaza naših „post-socijalističkih režima“, koje autor efektno naziva „tranzicionim Diznilendom“.

Što se podrazumijeva pod tranzicionim društvenim stanjem? To je stanje u kojem se „pojavljuje mnoštvo likova koji su gadni po svom ontološkom utemeljenju, jednostavno veoma gadni tipovi... svugdje ih ima, to je jedno razoreno društvo koje nije izgradilo ikakve nove vrijednosti, a stare je napustilo. To je odvratni prostor, ali je za mene dobar da istražujem“.

Sugestivnosti *Vitezova* pridonosi i činjenica da je tu knjigu teško žanrovski definirati: „nijesu priče, ali ima elemenata, nijesu eseji, ali liče na to, nijesu kolumne, ali kao da jesu, nije demonologija, ali je izvjesno da pisac koketira i sa tom, neopravdano zaboravljenom, oblašću ljudskog duha“.

Nije na odmet navesti još jedno autorovo upozorenje o smislu njegova istraživačkog koketiranja s demonologijom:

Vitezovi ništavila „tematiziraju dvadeset i je-

dan tip ontoloških nakaza čije je jedino značenje u tome da nam bitno određuju život zadnjih petnaestak godina. Svakovršni tajkuni, ubojice, lažne političke mesije i gospodarski usrećitelji... – *cvijet viteštva jednoga demonski posrnulog svijeta*. Volio bih kada bi to bila samo osobenost Crne Gore, jer to bi značilo da je negdje drugo bolje, i da se može pobjeći. Bojim se da je svugdje u okruženju isto, i da nam bijega nikuda nema. A to je u neku ruku i dobro: jer kada bijega nema – čovjeku onda preostaje samo napor da vlastiti svijet načini vrijednim ljudskog života“ (istaknuo – D.L.).

Prvi i osnovni dojam, koji se svakim novim čitanjem samo potvrđuje: *Vitezovi* su ponajprije urnebesno uzbudljiva i superiorno duhovita knjiga. Daleko od toga da se autor naprosto moralistički svisoka zgraža nad ljudskim posrnućima svojih likova, njegovi su portreti „tranzicijskih kreatura“ estetski vjerodostojni upravo zato što su uvjerljivo konkretizirani.

Mračni likovi koji tvore „cvijet viteštva jednoga demonski posrnulog svijeta“ literarno su nadasve sugestivno uobličeni kao ontološke nakaze u čvrstom zagrljaju s Nečastivim: „Intelektualac, državni“, „Businessman, krupni“ i „Pisac umjetničke proze, književnik, dakle“. Autorovoj analitičkoj lucidnosti ne izmiče iz vida činjenica da se iza svakoga od tih triju mračnih likova otkrivaju zbiljski moćnici iz sjene, zlokobni gospodari života i smrti u isceniranom kaosu „neoliberalnog performansa na crnogorski način“. Nije slučajno da se baš u prikazu lika „pisca“, suočenog s vlastitom stvaralačkom jalovošću, pojavljuje i sam „gospodin Vrag“, uz sarkastičnu napomenu da kod dotičnog „gospodina“ (sic!) „pisci, intelektualci i novinari u Crnoj Gori nijesu na posebnoj cijeni“, njih On „kupuje za sitne pri-

vilegije“ (str. 107). Kakve privilegije? Tako da zadobijaju status „saradnika Službe“!

U mojem čitanju *Vitezova*, ovaj katalog groteski doživljava vrhunac u velemajestorskom uobličanju triju likova koji suštinski iskazuju nakaznu privlačnost tranzicijskog stanja. To su ekonomistica Goldengirl, pisac zakona i plaćeni ubica. Ti su likovi uobličeni tako upečatljivo upravo zato što se od svih drugih nakaza razlikuju po tome što se nisu naprosto predali Nečastivome iz sitnokarijerističkih i niskih motiva, nego su s njime sklopili faustovski sporazum i uz njegovu dijaboličnu pomoć dosegli izvrsnost u poslu koji su do kraja uspješno perverzno prilagodili darvinističkim imperativima borbe za opstanak. Štoviše, stječe se neodoljiv dojam da sva ta tri središnja lika progovaraju u knjizi vlastitim autentičnim glasom, koje je autor znao vjerno umjetnički dočarati takve kakvi jesu.

No, pravi se izazov ne krije u dopisivanju još nekih karakterističnih ontoloških nakaza (primjerice, suca, odvjetnika, tužitelja), nego u *upisivanju vlastitog lika u katalog groteski*. Katalog groteski je po svojoj najdubljoj intenciji svojevrsno ogledalo u kojemu svaki čitatelj može sebi bez samozavaravanja predočiti stupanj vlastitog posrnuća u heteronomiju podaničke isprazne egzistencije. Knjiga je doista otvorena za sve koji u nju žele kukavički ući, ali ipak prvenstveno za one koji će pomoću nje hrabro odolijeti njezin demonskim čarima.

Eto, zbog čega *Vitezove* smatram impresivnom *malom raspravom o javnom odgoju* (paradigmatički: Rousseauov *Društveni ugovor*), jer budi i snaži političku imaginaciju čitatelja da se kolektivno, kao samosvjesni politički građani, opru fatumu tranzicijskog kvaziprirodnog

stanja, koje u samom korijenu dovodi u pitanje njihovu „sposobnost za slobodu“.

Sve su to razlozi zbog kojih smo svojedobno u Zagrebu (2009) objavili drugo izdanje *Vitezova*, kao dragocjen prilog građanskom obrazovanju članova naše nacionalne Zajednice (Crnogoraca i prijatelja Crne Gore).

Po mome politološkom sudu, ova jedinstvena knjiga može se bez ikakva krznanja preporučiti kao obavezna, upravo formativna, lektira mladim ljudima u svim tranzicijskim zemljama.

Matica crnogorska kao kulturni pokret za političku dušu crnogorskih građana i nacionalnu emancipaciju Crne Gore (2013-2023)

U punom kontinuitetu s kulturnim djelovanjem Matice (pod vodstvom Branka Banjevića i Marka Špadijera) i njezinim strateškim nacionalnim programom *Crna Gora pred izazovima budućnosti*, Matica čini slijedeći veliki iskorak kako u vodstvu, koje preuzima književnik i filozof Dragan Radulović, tako i svojim novim strateškim programom *Crna Gora na evropskom putu* (2013).

Knjiga koja je pred vama svjedočanstvo je s čime su se Matica i njezin novi čelnik, a s njom i cjelokupno crnogorsko društvo, suočavali na tom evropskom putu, još uvijek trnovitom i u uvjetima formalne državne suverenosti.

O tom suočavanju, programskom i političkom, svjedoče u ovoj knjizi sabrani govori, prigodna saopćenja i brojni intervjui Dragana Radulovića, bez kojih nije moguće primjereno razumjeti smisao i domete djelovanja Matice crnogorske u oblikovanju sebe same kao kulturnog pokreta, a preko toga i crnogorskog društva u desetljeću 2013-2023.

Već je u pomno sročenoj inauguralnoj besjedi novi čelnik Matice crnogorske uspio samosvjesno utisnuti snažan osobni pečat u definiranju najviših ambicija Matice kao stožerne crnogorske kulturne insitucije.

Čujmo kako je definirao ideološku osnovu novog Programa kao *političku filozofiju crnogorskoga liberalnog nacionalizma*.

„Vjerujem da nešto veoma bitno neće promaći vašoj pažnji kada budete razmišljali o Programu, a to je njegova ideološka osnova, koju je najpreciznije moguće odrediti kao *liberalni nacionalizam*. Nastojali smo uskladiti univerzalističke zahtjeve poštovanja individualnih ljudskih i građanskih prava, koji proističu iz duha liberalne političke filozofije, sa potrebom jasnog definisanja vitalnih interesa zaštite i unaprjeđenja crnogorskog nacionalnog i kulturnog identiteta. U tom poslu nedvosmisleno smo odbacili beskorisne ekstreme koji nam ništa dobro ne mogu donijeti: na jednoj strani prazni i otuđujući kosmopolitizam, a na drugoj jurodivi i samorazorni crnogorski provincijalizam“.

Smisao takvoga lucidnoga, štoviše smionog, preciziranja liberalne ideološke osnove Programa može se dokučiti dovedemo li ga u izravnu vezu s veoma mudrom govornikovom strateškom političkom mišlju da će zacrtani evropski put Crne Gore „od svih njenih građana zahtijevati poseban trud i misaoni napor, najzad, zahtijevati da *često budu veći od sebe samih*“ (vidi „Budimo veći od nas samih“, 2013.; istaknuo – D.L.).

Zagovorom liberalnog nacionalizma kao pozitivne perspektive crnogorske emancipacije, u evropskom kontekstu zajednice slobodnih država-nacija, novi je čelnik, kao filozof, za-

cijelo iznenadio, a zahtjevom za zajedničkim „misaonim naporom“ da „često budu veći od sebe samih“, možda i šokirao prisutne članove Matice crnogorske. Mora da su se pritom pomalo i lecnuli nad njegovom tvrdnjom da „vjeruje“ da neće promaći njihovoj pažnji da je u novome Programu odsad liberalni nacionalizam ideološka osnova djelovanja Matice. Zašto lecnuli? Naprosto zato što to u Programu ne piše, pa se ni nakon temeljitog razmišljanja ne može ni otkriti!

Tako u retorički efektnoj formi, dovoljno neizravnoj da nikoga previše ne povrijedi, novi predsjednik Matice, nudi crnogorskim građanima općenito, a matičarima posebno, pojmovno precizno određenje njihova suštinskog samorazumijevanja kao *liberalnih (i demokratskih) nacionalista, koji će to moći biti samo ako budu veći od sebe samih*. Iz čega slijedi da je evropski put Crne Gore zapravo *liberalnodemokratski* put prema njoj samoj, prema njezinoj moćnoj slobodarskoj tradiciji, republikanskoj i antifašističkoj, sukladno etičkom kodeksu, koji je, istovremeno i usklađeno, i duboko nacionalan i uistinu univerzalan.

Radulovićovo zagovaranje crnogorskoga demokratskoga i liberalnog nacionalizma kao političke strategije Matice crnogorske u borbi za kulturnu hegemoniju crnogorske nacionalne ideje, nije bila improvizacija školovanog filozofa, nego pomno promišljena zamisao na temelju odličnog poznavanja relevantne politološke i sociološke literature o naciji i nacionalizmu.

Promatraču sa strane može se, s pravom, učiniti začudnim da organizaciju poput nacionalne Matice, po definiciji *naciocentrično* potpuno posvećenoj borbi svog naroda za slobodu, za

poštovanje i razvijanje njegova *supstancijalnog individualiteta*, njegove kulture, običaja, jezika, tradicije i etičkog kodeksa, treba uvjeravati da je nacionalizam po svojem najvišem određenju *konstitutivan moment subjektiviteta modernog čovjeka*.

Radulovićev je inovativni pokušaj pojmovnog purizma, očekivano i iznuđeno, dočekan zaglušnom šutnjom, ne samo unutar Matice. Nažalost, stereotip o nacionalizmu kao patološkom šovinizmu, pokazao se, do dana današnjega, neiskorjenjivim.

No, s vremenom se Radulović izrijeком odmaknuo od liberalističke verzije nacionalizma, prvenstveno zahvaljujući teorijskopoličkoj literaturi koja mu je otkrila „čari političkoga“. Naime, otkrio je da „politika nije negativan pojam“, da se ne smije svesti na svoju patološku formu kao „srce tame“, nego da „politika je način da se ljudske vrijednosti objektiviraju u realnosti jednoga društva, i zbog toga je više nego značajna sfera ispoljavanja razboritosti i duha“. U tom smislu, samosvjesno utvrđuje da je u „svojim knjigama uspio da jasno odredi(m) prostor ljudske slobode i dostojanstva za koji je vrijedno boriti se. A odredio sam ga, vjerujem, u skladu sa *vlastitim shvatanjem republikanske tradicije razumijevanja političkoga kao slobode, koja je u bitnome suprotstavljena trenutno dominirajućem liberalizmu*“ (istaknuo - D.L.).

Svoje republikansko poimanje političkoga kao slobode najpregnantije je izrazio u slijedećem sugestivnom ulomku jednoga od svojih razgovora:

Za demonsko posrtanje svijeta, za „svijet bez ljudi rastvoren u ništavilu“, za mračno zlo koje se zbiva „unutar sfere obezluđene politike“, „najlakše bi bilo za sve okriviti politiku

i političko djelovanje – čemu su pisci i intelektualci povremeno skloni – i kazati kako bi svijet bio neuporedivo bolje mjesto za život da tih zala nema. Međutim, slijedimo li uvide F. Nojmana i H. Arent, stvar stoji sasvim drugačije: *nije opasna politika, opasnost nastaje kada politika i političko djelovanje prestanu da postoje!* Ne smijemo zaboraviti paradoksalnu dvostrukost navedenih pojmova: s jedne strane autoritarna politika umije postati jezivo *srce tame*, ali s druge demokratska politika je autentična sfera za ispoljavanje ljudske slobode i spontaniteta“ (vidi „Zločinca ne grize savjest, oni mirno spavaju“, 2017.; istaknuo – D.L.).

Hegemonijska bitka za afirmaciju crnogorske ideje u suočavanju sa Srpskom crkvom

Najteži intelektualni i politički, štoviše egzistencijalni, izazov s kojim se Matica crnogorska u krajnje turbulentnim tranzicijskim vremenima suočavala jest postojanje i djelovanje Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori.

Matičina saopćenja i javne intervencije njezina prvaka Dragana Radulovića, sabrani u ovoj knjizi, svjedoče o dramatičnosti tog suočavanja s krajnje opasnim protivnikom, koji je, predvođen dijaboličnom figurom samoproglāšenog „arhiepiskopa cetinjskog“ Amfilohija Radovića bitno suodredio tok i rezultate crnogorskih tranzicijskih procesa od 1990. do 2020. godine.

Da je crkveno pravoslavni izazov u Crnoj Gori eminentno političko, a ne vjersko ili imovinsko pitanje, takav se njegov karakter precizno razaznaje u strateškim stavovima i konkretnima ocjenama Matice crnogorske, koja je preko četvrt stoljeća neumorno upozoravala crnogorsku javnost i vlast na razorno djelovanje SPC u Crnoj Gori. Na tome ključnom interpre-

tativnom okviru Matica je odlučno i obrazloženo inzistirala napose u svojim povijesnim Programima (1999, 2013). Odnos crnogorskih vlasti prema SPC i njezinu prvaku Amfilohiju, varirao je između potpunog sklada (1990-1997) i teške kohabitacije (1998-2002, 2002-2006, 2006-2020), da bi kulminirao u otvorenom sukobu, na rubu unutrašnjeg rata, u povodu novog, godinama pripremanog i stalno odgađanoga, a ipak najzad usvojenog Zakona o vjerskim zajednicama (krajem 2019). Dilema se zaoštrena i konkretno nametala: može li crnogorska politička vlast pravno obuzdati dotadašnju vanustavnu poziciju i krajnje voluntarističko ponašanje Srpske pravoslavne crkve u Crnoj Gori.

Premda se iz crkvenih i svjetovnih krugova srpske nacionalističko-šovinističke mašinerije taj pokušaj zakonskog uređenja statusa SPC u Crnoj Gori zlonamjerno denuncirao kao puka osvetnička volja političke vlasti, pokazalo se da je na djelu borba za samoodržanje države Crne Gore u „pravnoj bitki s Amfilohijem“.

Kao što je poznato, o čemu i tekstovi u ovoj knjizi zorno svjedoče, dugodišnji sukob ipak ne prerasta u otvoreni rat, nego doživljava epilog na parlamentarnim izborima u kolovozu 2020. kada je Srpska pravoslavna crkva preuzela političku vlast i pokazala tko je gazda u državi Crnoj Gori.

Kada danas čitamo Matičina saopćenja ili javne izjave njezinih čelnika, u njima ne možemo ne prepoznati jasnu orijentaciju i političku odlučnost u suprotstavljanju hegemonijskim pretenzijama SPC. Primjerice, možemo se samo suglasiti s preciznom ocjenom:

„Instalirana kao mesija i jatak srpskog šovinizma i dominacije, SPC se bavi ukidanjem

i kompromitovanjem crnogorske države i crnogorskog identiteta. Ona se ponaša kao politički faktor, prkosi društvu, ignoriše zakone! Ona slijedi duh Podgoričke skupštine i ukazuje regenta o ukidanju Crnogorske crkve, naroda i države! Ona razvija ideologiju četništva kao jedinstvenu anticrnogorsku matricu i predstavlja štab pete kolone velikosrpskog hegemonizma u Crnoj Gori“ (vidi saopćenje Matice crnogorske „Jatak srpskog šovinizma i dominacije“, 18.12.2019.).

No pri produbljenom istraživanju pokazalo se nedovoljno preciznim tumačenje Matice crnogorske da je crnogorska „vlast tolerisala takvo ponašanje saradnjom, nečinjenjem i ustezanjem da primijeni zakon. Poglavar SPC u Crnoj Gori je tako uspio da stvori državu u državi i da beskrupulozno sije laži o Crnogorcima i crnogorskoj kulturi.“

U Radulovićevim intervjuima naći će se mnogi nezaobilazni elementi za cjelovitu kritičku prosudbu mračne uloge SPC u Crnoj Gori općenito, a djelomično konkretnije i njezina dijaboličnoga kvazicrkvenog poglavara. Možda najpregnantniju ocjenu možemo naći u njegovu komentaru žestokog otpora SPC donošenju Zakona o slobodi vjeroispovijesti.

S kime ili s čime imamo posla kada govorimo o Srpskoj pravoslavnoj crkvi u Crnoj Gori? Prema Raduloviću, to je „čudovište koje je naša vlast nje govala punih trideset godina, i hranila dobro, na kraju je poraslo, i želi da gospodari zemljom. SPC se ne zadovoljava da obavlja crkvi pripadajući poziv, nego već odavno pokušava preuzeti kontrolu nad političkim životom zajednice. A kako ne može postojati „jedna zemlja sa dva gospodara“, izovjesno je kako će se taj sukob okončati. Ono što

me posebno zabrinjava jeste duboka tradicija povlačenja crnogorske vlasti pred kleronacistima iz SPC, pa je sada teško iskazati potrebnu odlučnost i oduprijeti se. A i teško je nakon toliko godina popuštanja uvjeriti ljude da vlast misli ozbiljno. *Previše su dugo igrali zajedno i namještaljeli jedni drugima šanse, da bi im se lako povjerovalo u razvod... Sukob koji sekularna država Crna Gora ima sa SPC je realan, i mora se riješiti ukoliko namjeravamo sačuvati državu.* Ta vjerska zajednica je u posljednjih trideset godina od sebe uspjela da načini brutalno oružje u osporavanju svega što je crnogorsko“ („SPC je posljednji relikv iz 1918“, 2019.; istaknuo – D.L.).

Iz još jednog razgovora, može se izdvojiti lucidna ocjena: „*Nečija genijalna ideja je bila da će Srpska pravoslavna crkva i njen predvodnik Amfilohije postati Crnogorska pravoslavna crkva.* Ko je malo bolje poznao čitavu tu priču znao je da od toga nema ništa. Imamo posla sa ozbiljnim protivnikom, to je glavni ideolog svih zlodjela, to je spiritus movens dijela opozicije, a ni ovima u vlasti nije mrzak“ („Patriotizam čuva državu“, 2016.; istaknuo – D.L.)

U jednom razgovoru Radulović britko ističe da „*gospodina Radovića*“ zanima da dubinski preobrazi Crnu Goru u „*pravoslavnu republiku, po uzoru na onu islamističku republiku Iran*“. (vidi „Amfilohija prvenstveno zanima pravoslavna republika Crna Gora“, 2020).

Matica je crnogorska dosljedno i principijelno razobličavala „*gospodina Radovića*“ kao arhi-neprijatelja same supstancije crnogorskog identiteta i utjelovljenje klerikalnoga, četničkoga, antikomunističkog i megalomanskoga crnogorskog srpstva.

Navedimo još i odlučno reagiranje na predo-

čeni nacrt „Temelnog ugovora“ između države Crne Gore i Srpske pravoslavne crkve/Crkve Srbije, u Saopštenju Matice crnogorske, u kojemu se „osuđuje, i s indignacijom odbacuje, Ugovor države Crne Gore sa Crkvom Srbije“, kao „pravno i političko nasilje nad Crnom Gorom“. Ugovor je nasilje jer nije sporazum u dobroj vjeri između dva ravnopravna partnera nego *kapitulacija sekularne države pred prisiljama SPC u Crnoj Gori*. Matica ističe: „Crkva Srbije bi ovim Ugovorom sebe uspostavila kao feudalca i 'državu nad državom', grabeći sebi prava koja uveliko nadilaze poziciju crkve u sekularnim, slobodnim državama“. Još određuje: „prepisivanje sakralnih kulturno-istorijskih spomenika crnogorskog naroda u njeno vlasništvo, nije ništa drugo do najobičnija krađa i otimačina, koja bi ovim Ugovorom bila ozakonjena od strane Vlade države Crne Gore“ (vidi „Napokon i nacrt 'Temelnog ugovora'“, 28.6.2022.).

Završna napomena

Kronika koja je pred nama autentično je svjedočanstvo kako se ugledni crnogorski republikanski intelektualac Dragan Radulović mudro, strpljivo i uporno, upravo nepokolebljivo suočavao s izazovima vremena, i kao pojedinac i kao čelnik Matice crnogorske. Umio je ne samo u svojim slobodnijim intervjuima, nego i u službenim govorima i saopćenjima iskazati doista osobiti tip diskursa, u veoma sugestivnom amalgamu strateške pameti, političke razboritosti i „pesimističkog optimizma“.

Po mom sudu, tekstovi koji su pred nama upečatljivo su svjedočanstvo kako se viteštvom duha i volje, strpljivim neuzmicanjem pred poteškoćama i beskrajnom upornošću da se naše ljude uvijek iznova hrabri i potiče

na izgradnju modernoga građanskog društva i pravne, razvojno orijentirane i regulacijski sposobne nacionalne države može supstancijalno pridonijeti suzbijanju samoraznog duha provincijalne povijesne marginalizacije i obezljudevanja.

Knjiga Dragana Radulovića, *Sidrišta u vremenu* povijesna je kronika najboljih nastojanja Matice crnogorske u borbi za političku dušu crnogorskih građana (2013-2023), kao i upečatljivo svjedočanstvo stvaralačkog priloga našeg autora, i na književnom i na kulturno-političkom planu, u uspješnom suočavanju s mračnim čarima tranzicijskog Diznilenda, u razdoblju 2003-2023.

Dragutin Lalović

Aporije politike

Lidija Vukčević Vučurović

Nova Pobjeda, Podgorica, 2023, str. 266

Smion je i uzbudljiv pothvat upustiti se u kritičko raščlanjivanje upravo „aporija politike“ u našim ubavim tranzicijskim društvima, utoliko veći i rizičniji kada se u njega upuštate o obliku kolumni esejističkog tipa, štivu nužno prilagođenom čitateljstvu dnevnih novina. A kada to činite u „filozofsko-književnom ključu“, kao što to u samorazumijevanju čini autorica ove zbirke ogleđa, prethodno objavljenih u crnogorskim dnevnim novinama „Pobjeda“ i „Vijesti“, tada se nalazite u delikatnoj spoznajnoj situaciji da zagonetki političkoga pri-

stupite i pojmovno preapstraktno (filozofski) i prekonkretno, pa i subjektivistički (književno, čak i pjesnički).

Po mojem sudu, bilo bi točnije reći da su pred nama pjesničko-književni ogleđi filozofski obrazovane pjesnikinje i književnice. Poput mnogih književnih klasika, i ona vjeruje u primat književnosti nad filozofijom u spoznaji zbiljnosti: „...zadaca je književnika da kazuje bitno prikazujući njegovu pravu prirodu. Tu je on više od filozofa, jer mu stoji na raspolaganju više figura, tehnika, stilizacija, obilniji rječnik, a ne strog i zadan u svojim logičkim prosedeima, kao u filozofskom kazivanju. Stoja je književnik i slobodniji od filozofa“. Da bih nam odmah nakon toga objasnila u čemu se očituje ta sloboda: „Budući da je shvatio smisao umjetnosti koji nadmašuje i pojedinačno i kolektivno iskustvo, ne libi se kazati za društvo da je smetlište, za kulturu da je kontejner otpadaka...“ (str. 130).

Baš lijepo što se ne libi, ali sloboda književnika ne može se očitovati u slobodi od pojmovnog diskursa, ako pretendira da je njegova kritika analitički relevantna. Primjerice, nije Marxov *Kapital* epohalna kritika kapitalškoga građanskog društva zato je Marx na strani potlačenih i ne libi se psovati mrske eksploatatore (kao u *Komunističkom manifestu*), nego zato što je to systemska teorija koja kao takva kritički raščlanjuje anatomiju kapitalško/robnoga načina proizvodnje života.

U našem slučaju, autorica se ne libi da umjetnički slobodno i stilski efektno kritički predodčuje i vrednuje „aporije političkoga“. Samo što pritom ispušta iz vida da su temeljne odlike političkoga precizno pojmljene u političkoj znanosti, a da ih književnik u najboljem slu-

čaju može katkad uspješno obogatiti ponekim lijepim uvidom i sugestivnom predodžbom, obogaćujući našu političku imaginaciju i snažeći našu građansku samosvijest.

Moj je osnovni politološki prigovor tipu pristupa u ovim ogleđima/zapisima da naslov knjige ne odgovara njezinu sadržaju, jer u njoj naprosto nije riječ o sjaju i bijedi politike, nego o nečemu mnogo obuhvatnijem, o lucidnoj *fenomenologiji svakodnevnog života*. Svaku eventualno dvojbu o tome mogu najvjerljivije otkloniti zapisi 48 („Kafenisanje“, str. 203-206) i 49 („Čajevi, očajevi“, str. 207-210). Usporedite priznanje koje se pristojno odaje čaju kao napitku koji bi „mogao biti minimum pažnje što je jedni drugima dugujemo“ (osobito ako smo bolesni), s ushićenim hvalospjevom o kavi kao *čarobnoj formuli opstanka*: „Bez nje, kao ni bez cigarete, čokolade, knjige, vina, papirusa, pisaljke, biblioteke, puta pod noge, pisac nije književnik i pjesnikinja poetesa. Bez kave ne možeš zamisliti ni jutro ni podneva, ni sutonski pljusak. Izlišni su, bez mirisa, okusa, jačine, vrste, posude u kojoj kuhaš, iz koje piješ i u koju posudu tijela ulijevaš tu čarobnu magičnu formulu. Opstanka“ (str. 208-209; istaknuo – D.L.).

Krasni zapisi, čiji je šarm možda upravo u tome što nisu ni u kakvu srodstvu s fenomenom političkoga i politike. Mnogi drugi zapisi, najčešće o patologiji svakodnevnog života (gluposti, boli, zlu, strahu, mržnji, traumama, nesojestvu...), već su u širem kategorijalnom polju razumijevanja političkog fenomena i zaslužuju svaku pažnju.

Nasuprot tome, kad dođemo do središta politike, do pojmova vlasti i moći, primjerice, tada se diskurs svodi na izvanpojmovna čisto

subjektivna razmatranja, prema stereotipima tzv. zdravog razuma. Osvjedočimo se: "Vlast je žudnja za moći, potreba za potčinjavanjem i kontrolom podanika ili građana" (str. 20). Takva prostodušna definicija vlasti, kao isključivo negativne kategorije, ima i dodatni smisao u tome da nam autorica pokaže koliko joj je vlast ogavna, jer "strana mi je svaka volja za moći" (str. 23). Dakako, vlast uopće nije negativan pojam, nego prvenstveno označava središnju pravno-političku instancu koja jamči zakonitost, pravnu sigurnost osoba i vlasništva; bez racionalne vlasti nikakvo društvo nije moguće.

Ali dok takvo bezpojmovno deskriptivno (ne) razumijevanje vlasti nije opasno, nego samo analitički irelevantno, mnogo je ozbiljnije ne samo teorijsko nego i strateško posrtanje kad su u pitanju kategorije nacije, nacionalnosti i nacionalizma. I tom problemskom sklopu autorice pristupa iz osobnog motrišta i iskustva, sjećajući se da je u doba njezina stasavanja bilo *neprikladno biti nacionalist*, pa saznajemo: „ja stvarno nisam, nisam nacionalist“ (str. 21-22).

Navodi i veoma znakovit primjer svojega oca, gimnazijskog profesora povijesti, o kojemu kaže da se "izdavao za kozmo-komunistu, a u stvari je bio *montenegrinski politički ortodoks*". Što ga je činilo takvim? To što je svoju kćer knjigo da naizust nauči imena (muških) predaka, čemu se ona prkosno opirala na način u kojemu prepoznajemo buduću borbenu poetesu: "De su tu žene, što šćeri nisu uvedene, jesam li ja ničija?" (str. 22).

Ovdje se zorno pokazuje kako se književna sloboda pokazuje u tome da se – koliko dovijljivo toliko i naivno – zamagli problem pukom dosjetkom o "montenegrinskom ortodoksu",

premda je očito riječ o tome da je njezin otac bio pristojni crnogorski nacionalist, koji je u kultu časnih (muških) predaka nalazio čvrsto jamstvo ontološke sigurnosti svoje egzistencije. Što znači pristojan nacionalist, zar se to može? Naravno da može, kod svakoga samosvjesnog Crnogorca *sojevića* samorazumljivo kao kult predaka, nacionalne političke i kulturne baštine, etičkog kodeksa čojstva i junaštva, konstitutivnih elemenata nacionalnog karaktera crnogorskog naroda. A razumije se samo po sebi da samo tako nacionalno osviješten subjekt može biti istinski kozmopolit (Rousseau) ili komunistički internacionalist (Lenjin); uz napomenu da je naprosto netočna čuvena Marxova i Engelsova naoko revolucionarna tvrdnja iz *Manifesta* da "proleteru nemaju domovinu", što je Marx kasnije i priznao, barem na primjerima Poljske i Irske.

No kada se u ogledu „Crnogorski identiteti“ kritički suočava s velikosrpskim hegemonizmom i njegovim razornim osporavanjem nacionalnog identiteta i same nacionalne države crnogorskog naroda, tada autorica apodiktički ovako rezonira: "... treba podcrtati, naglasiti i jasno reći ovu činjenicu: *Crnogorci sami nikad nisu patili od manjka identiteta, samosvijesti ili svijesti o svojoj naciji*. Naprotiv, uvijek su bili svjesni tko su, iz kojih su povijesnih okolnosti proistekli i što im je činiti". Pa kao da to nije dovoljno, ustrajava na tome: "Dakle, Crnogorci su i formalno-pravno i stvarno riješili svoja identitetska pitanja početkom XX vijeka" (str. 249-250).

Uzalud autorica podcrtava i naglašava "činjenicu" koja to nije: potpuno je nevjerovatno da se može tvrditi da su Crnogorci vazda bili „svjesni svoje nacije"! Kome može biti nepoznato da je i pod knjazom i kraljem Nikolom temeljito kontaminiran „srpstvom“ crnogor-

ski državni, vjerski i nacionalni identitet (vidi Velev, u ovom broju)? Da su se pred kraj XX stoljeća Crnogorci iskazali kao "nacija s greškom" (Andrijašević), s posve pogubljenim nacionalnim samopouzdanjem, čak i s manjkom elementarnog nagona za samoodržanjem pred hegemonističkim pretenzijama srpskog nacionalizma? Zašto autorica odlučuje da previdi općepoznate činjenice, ne mogu dokučiti, kada i sama potom izriječkom osporava ono što je prethodno ustvrdila suočavajući se sa "zastrašujućom posljedicom suvremene politike da su Srbi, kojih je prema popisu 1991. bilo 9 posto, a sada su uvećali svoje stanovništvo na 30 posto ukupnog stanovništva". Kako je moguće da se etnički Crnogorci izjašnjavaju kao Srbi, zatim se pita: "Zar odabirom da budu Srbi mogu odabrati da *posve zatru svoje crnogorske identitetske osobine* – od jezika, do vjere i crkve, od tradicije do povijesnih činjenica..." (str. 256-257; istaknuo – D.L.).

Mnogo bi točnije bilo kazati da su Crnogorci gotovo u cijelom XX stoljeću izrazito "patili od manjka identiteta, samosvijesti ili svijesti o svojoj naciji". Zar i sama autorica baš to ne kaže kada kao "svima poznatu notornu činjenicu" iznosi to da "sve do 70ih godina XX vijeka Crna Gora nije imala svoje dnevne novine, svoj Univerzitet, svoju Akademiju nauka... crnogorski je nacionalni i kulturni identitet zatiran nametanjem i dominacijom beogradskog i srpskog" (str. 256). A da kompletiramo sumornu sliku crnogorskog fatalnog kašnjenja, dodajmo da sve do 1993. nije imala ni svoju pravoslavnu Crkvu ni svoju Maticu crnogorsku...

Ako se čitatelju nametne dojam da je autorica koja piše o tome da crnogorski Srbi "zati-ru svoje identitetske osobine" (jezik, vjera, crkva, tradicija), školski primjer autentičnog

crnogorskoga nacionalista, u izrazito pozitivnom kulturnom smislu, u tome se ne vara. A ako ima u tom pogledu ipak neke dvojbe, s obzirom na navedeno autoričino samorazumijevanje ("ja stvarno nisam, nisam nacionalist"), skrećem mu pažnju na njezina poučna razmatranja o crnogorskom jeziku, koja otklanjaju svaku nedoumicu: "... u Crnoj Gori bi valjalo zaposliti znalce jezika, najprije lektore. I nastavne programe obogatiti crnogorskim piscima. Crnogorski jezik morao bi biti i obavezni predmet na svim studijima gdje je jezička kultura bitna... U svim osnovnim školama za sve učenike trebao bi Crnogorski jezik biti obavezan predmet, i u većinskim i u manjinskim sredinama... trebao bi biti obavezan i za sve koji se zapošljavaju u Crnoj Gori ili stječu crnogorsko državljanstvo" (str. 223).

Utoliko je jedva pojmljivo da tako nacionalno samosvjesna autorica, brižna čuvarica crnogorskoj jezika kao kuće crnogorskog bitka, može skaredno pisati o "nakaznoj ideji nacije" (str. 98) ili posve nepromišljeno odbacivati diferencijaciju u pojmu nacionalizma, pa olako kao puku floskulu i banalnost proglasiti temeljno razlikovanje između pozitivnoga (demokratskoga, liberalnoga i kulturnog) nacionalizma i negativnoga (mrzilačkoga, fanatičnog, rasističkog) šovinizma (vidi str. 140).

Da zaključimo. Unatoč ozbiljnim politološkim manjkavostima, o kojima je bilo riječi, valja istaknuti da ovih šezdeset kolumni, malih ogleđa/zapisa, sabranih u ovoj knjizi odlikuje veoma često uzbudljiva i privlačna kombinacija filozofske samosvijesti i književne lucidnosti, s mnogim osobnim varijacijama, nerijetko i ispovjednog tipa. Utoliko se mora primijetiti da ovom izdanju nedostaje dobar informativan predgovor (ili pogovor), koji

bi ove novinske kolumne kontekstualizirao i mjerodavno kritički vrednovao njihovu recepciju u crnogorskoj široj i akademskoj javnosti.

Dragutin Lalović

Hrišćanstvo u crnogorskom duhovnom i kulturnoistorijskom identitetu I-II

Ilija Velev

Matica Crnogorska, Podgorica, 2024, sv. I: str. 466; sv. II: str. 368

Monografska studija *Hrišćanstvo u crnogorskom duhovnom i kulturnoistorijskom identitetu*, u dva sveska, makedonskog medieviste i polihistora Ilije Veleva, interdisciplinarno je proučavanje autohtone geneze i etnografske emancipacije crnogorskog duhovnog i kulturnoistorijskog identiteta. Istraživanja u istorijskom kontinuitetu slijede razvoj hrišćanstva kroz sva civilizacijska nadograđivanja i globalne procese, počevši od drevnog ilirodukljanskog subjektiviteta a završavaju s crnogorskim nacionalnim kolektivitetom na početku XX vijeka. Istraživanje rasvjetljava i malo poznate i nepoznate procese i periode, a ističe se i više naučno utemeljenih odgovora na dosad nerazjašnjena pitanja u montenegristici.

Prvi tom nosi podnaslov „Od pojave hrišćanske religije, civilizacije i kulture do vladarskog zalaska dinastije Vojislavljevića 1189.“ i sadrži šest poglavlja. Drugi tom, s podnaslovom „Na raskršću hrišćanskog Zapada i Istoka od početka XIII vijeka do sumraka države Crne

Gore 1920.“, sadrži pet poglavlja, a uz njih i bogat spisak literature i bio-bibliografiju autora. Ovo dvotomno djelo pisano je od 2021. do 2024. godine i predstavlja nastavak bavljenja crnogorskim temama prof. dr Ilije Veleva, nakon njegove prve knjige *Makedonija i Crna Gora* iz 2021. godine u izdanju Matice crnogorske i Makedonske akademije nauka i umjetnosti (MANU). Niz radova prof. Veleva iz montenegristike objavljen je u našem časopisu *Matica*, pri čemu valja izdvojiti njegovu veoma zapažen studiju za tematski broj časopisa iz 2020. godine (br. 81, str. 11-88) posvećenu odnosu države i crkve – pod naslovom „Hrišćanstvo i crnogorski duhovni i kulturnoistorijski identitet“ nakon kojeg se rađa ideja o pisanju ove velike monografije.

Bilo koji format osvrta ili prikaza, nažalost, ne pruža mogućnost da se navedu sve sinteze, interpretacije i rasvjetljeni istorijski konteksti koje sadrži ono voluminozno djelo.

Potrebno je istaći da u uvodnom poglavlju autor donosi crnogorskoj kulturnoj javnosti nedostajući pregled uspostavljanja hrišćanstva u prvih nekoliko vjekova, te njegovu evoluciju od religije do civilizacije i kulture.

Svoj istraživački pristup sagledavanja interaktivnog konteksta globalnih kulturoloških slojeva Ilija Velev sprovodi tumačenjima njihovih transmisija kroz više civilizacijskih slojeva. Autor smatra da je jedino na taj način moguće fenomenološki prepoznati evoluciju posebnog kontinuiteta i tradiciju crnogorskog duhovnog i kulturnoistorijskog identiteta, od antike pa do naše savremenosti.

Ilija Velev nas upozorava i na netačna tumačenja tzv. međusobnog nadopunjavanja lokalnih nacionalnih i interkulturnih procesa, koji

još uvijek zamagljuju predstavu o vjekovnom kontinuitetu crnogorskog duhovnog i kulturnoistorijskog razvoja. Montenegristika usljed prisustva ovakvih i sličnih stavova, mišljenja je autor, još uvijek u izvjesnoj mjeri trpi uticaje nedovoljno proučenih i nestručno tumačenih regionalnih i globalnih procesa. To indirektno dopušta nastavljanje pokušaja otuđivanja i pozajmljivanja dijelova crnogorskog identiteta, koji se pritom ugrađuju u temelje tuđih, susjednih tradicija.

Kada su u pitanju najstariji slojevi crnogorskih istorijskih tokova i civilizacijskih procesa, montenegristika se, navodi Velev, iz sličnih razloga suočava s ozbiljnim dilemama i nedorečenostima u naučnim i kulturološkim narativima. Na primjerima uticaja na istraživanja dva posredna „istoriografska“ izvora: hronografije Konstantina VII Porfirogeneta *O upravljanju carstvom* i istoriografsko-književnog i genealoškog djela *Sclavorum Regnum, Kraljevstvo Slovena* ili *Ljetopis popa Dukljanina*, Ilija Velev zauzima stav da takvi i njima slični „izvori“ nijesu najprecizniji u sadržinskoj osnovi i u zastupljenoj faktografiji. One su kako upozorava „proizvod nekontrolisanog preplitanja istorije i kulturno-legendarnih predstava, realnosti i misticizma“. Autor ukazuje i na potrebu šireg sagledavanja i pažljivijeg tumačenja *Ilovičke krmčije*. Pored nastojanja da se učvrsti srpska vladavina, glavna je namjera njegovih sastavljača bila i da se dodatno regulišu crkvena pitanja koja nijesu mogla biti organizovana prema *Nomokanonu sv. Save* iz 1220 godine. Otuda i potreba da se sastavi posebno tzv. *Zetsko crkveno zakonopravilo*. Izrada novog slovenskog prepisa i nove strukturne redakcije nomokanona za „sve zetske oblasti“ je bila prioritetna, jer je sve do propasti Latin-

skog Carstva i do obnove Vizantije 1261. godine u Crnoj Gori preovladavalo benediktinsko rimolatinsko monaštvo – koje je duhovno organizovano i djelovalo prema rimopapskim crkvenim zakonopravilima.

Djelo prof. Veleva nam predočava hrišćanstvo kao osvjedočeni fenomen s dvomilenijumskim kontinuitetom u crnogorskom duhovnom i kulturnoistorijskom fenomenu. U njemu ćemo pročitati i kako se ranije nego u ostalim južnoslovenskim sredinama, na prostorima Duklje i u Makedoniji prvi put počela oficijelno podsticati afirmacija i razvoj hrišćanske slovenske duhovnosti, kulture i književnosti. Žaživljavanje slovenodukljanskog iskustva imalo je neposredan uticaj na to da se u drugoj polovini IX vijeka istorijski i kulturološki nagovijesti afirmacija slovenske bogoslužbe i pismenosti kao treće hrišćanske civilizacije i kulture u Evropi.

Monografija pred nama donosi istoriju Crne Gore kao istoriju duhovnosti i kulture. U njoj prof. Velev otvara i rasvjetljava mnoga zasijenčena poglavlja crnogorske istorije poput one o uplivu i značenju uticaja utemeljitelja i nastavljača prvog slovenskog pisma i pismene tradicije. Paleomontenegristika do sada nije posvetila dovoljnu istraživačku pažnju ćirilometodijevskoj tradiciji u crnogorskim duhovnim i kulturnoistorijskim razvojnim procesima. Prof. Velev kao vrhunski poznavalac misionarske, prosvjetiteljske i diplomatske djelatnosti sv. Ćirila i Metodija napominje da se upravo ćirilometodijevski interaktivni razvojni potencijal direktno ugradio i u crnogorski slovenski kulturnoistorijski identitet. Preko ovih procesa, navodi Velev, u Duklji konačno i dolazi do homogenizacije slovenske civilizacijske svijesti a istovremeno se i spušta istorijska zavjesa

na civilizacijsku memoriju o antičkom, domicilno ilirskom ili iliroromejskom duhovnom i kulturnoistorijskom iskustvu.

U periodu X i XI vijeka dukljanski duhovni i književni centri su, kako navodi autor, imali tijesne veze s Ohridskom književnom školom, čijim posredovanjem se razvila staroslovenska književna i pismena tradicija – ranije od hrvatske i od srpske. U izvjesnom smislu se tako potvrđuje ruta po kojoj se širila staroslovenska glagoljica: od Ohridske književne škole preko Duklje, pa na sjever prema Hrvatskoj i Istri. U to vrijeme se i uspostavlja državotvorni historijski legitimitet, vladavinom Vladimira Dukljanskog i dinastije Vojislavljevića, koji opstaje u budućnosti i sve do naših dana obezbjeđuje samostalno mjesto Crne Gore i crnogorskog naroda na geografskoj mapi Evrope.

U periodu srpske vladavine između 1189. i 1360. godine prof. Veleu ističe crnogorski aspekt tumačenja historijskih i kulturoloških procesa. U navedenom periodu slovenodukljansko stanovništvo nije se otuđilo od narodne, duhovne i kulturne memorije sopstvenog sebezpoznavanja i samoidentifikovanja. Raška nije posjedovala moć da nametne srpski politički, duhovni i kulturni protektorat u osvojenom etnogeografskom prostoru Crne Gore. To je bilo nemoguće zbog uspostavljene mnogo starije državne, crkvene i kulturne tradicije u srednjovjekovnoj Duklji.

Prof. Veler dijeli mišljenje istaknutih montenegrina da se oficijalizovanje pravoslavne crkve u Crnoj Gori kao pomjesne, politički dogodilo 1455. godine, od strane Stefana Crnojevića, radi obezbjeđivanja i garantovanja samostalnog statusa crnogorske države u odnosu na osvajačke aspiracije okolnih zemalja. Na ovaj

način su, izvodi svoj stav prof. Veleu, vladari dinastije Crnojevića prihvatili pravoslavnu crkvu kao faktor preko kojeg su neposredno štitili i potvrđivali državnost Crne Gore. Oni to čine upravo poslije pada Vizantije 1453. godine kada više nije mogao važiti viševjekovni politički princip: da se preko istočnopravoslavne crkve obavezujuće nameće i vizantijski vladarski protektorat. U pravoslavnom svijetu otad započinje jačati pozicija pomjesnih crkava kao važnog faktora za održavanje samostalne državnosti. Autor ističe i stav da period vladavine Crnojevića istovremeno predstavlja i trajno nepromjenjivi graničnik historijske ere „kad su se crnogorski, srpski, bosanski i hrvatski duhovni i kulturnoistorijski identiteti široko odvojili jedni od drugih u različito usmjerene tokove ka posebnim etnografskim emancipacijama“.

Pred crnogorskom i regionalnom javnošću je voluminozno naučno djelo, oslobođeno romantičarskih strasti. U uslovima permanentnih nasrtaja na crnogorski nacionalni i duhovni identitet i pokušaja njegovog otimanja, ovo djelo još jednom potvrđuje njegovu duboku zasnovanost. Prateći autentični razvoj crnogorske kulturne i duhovne historije i crnogorskog identitetskog kontinuuma, ova monografija nas dodatno uvjerava da će svaka kvazinaučna, hegemonistička konstrukcija, nužno biti prepoznata kao vještačka, i da će kao takva samu sebe poraziti. Zbog svega navedenog dvotomno djelo „*Hrišćanstvo u crnogorskom duhovnom i kulturnoistorijskom identitetu*“ prof. Ilije Veleu ima prvorazredno crnogorsko identitetsko i suverenističko značenje.

Identitet nacije ne može se sagledati samo iz jedne faze razvitka; nužno je posmatrati ukupnost manifestacija u ostvarenom historijskom

razvitku. Nacija u svome nastanku na osoben način prima uticaje osnovnih pokretačkih snaga ukupnog društvenog razvitka među kojima značajno mjesto pripada hrišćanstvu, kao religiji, civilizaciji i kulturi, bez koje se ona ne bi ni mogla ostvariti kao posebna kategorija. Konkretna istraživanja i sinteze koje nalazimo u ovoj monografiji, obogaćuju naše poznavanje preduslova stvaranja crnogorske nacije, a njihov značaj se ogleda i u upotpunjavanju znanja o njenom duhovnom utemeljenju u hrišćanskoj tradiciji.

Kada piše o hrišćanskom identitetu crnogorske nacije prof. Veleu uzima u obzir i političke aspekte. Izučavanje razvitka nacionalnog i duhovnog identiteta, bez političkih aspekata, bilo bi ne samo nepotpuno već i suštinski neprihvatljivo. Posebno stoga što istražuje određene kontinuitete i uslove preobražaja u ukupnim historijskim i duhovnim procesima.

Imajući na umu značenje hrišćanstva ne samo kao religije već prije svega kao civilizacije i kulture potrebno je naglasiti da ova knjiga niti jednim svojim dijelom ne oponira građanskom i multikonfesionalnom karakteru političkog narativa u Crnoj Gori. Vrijeme pred nama će pokazati da se i savremeni crnogorski nacionalni identitet i državni suverenitet može do kraja emancipovati i očuvati samo uspostavljanjem crnogorske pravoslavne crkve kao pomjesne, kao i afirmacijom uloge rimokatoličke crkve u Crnoj Gori, a svakako i neizostavno s oba ova faktora.

Zbog toga treba imati u vidu još jedan stav prof. Veleu kojim ukazuje kako su „nagomilani ateistički nanosi iz socijalističkog perioda uticali na odnos Crnogoraca prema ukupnom hrišćanskom nasljeđu“, kako pravoslavnom

tako i rimokatoličkom, te njegovom zanemarivanju u kontekstu našeg nacionalnog identifikovanja. To je doprinijelo da se jednim dijelom ne razumijeva biće crnogorske nacije, što je posebno delikatno i bolno za odnos Crnogoraca prema ulozi i značenju Crnogorske pravoslavne crkve.

U mnogo prilika tokom rada na monografiji prof. Veleu je uočavao potrebu da neka nedovoljno obrađena pitanja u montenegristici i nerassvijetljene kontekste dodatno istraži i do njima izloži originalan i obrazložen naučni stav. To je u konačnom rezultiralo da ukupni doprinos ovog djela bude i veliki broj originalnih, naučno argumentovanih interpretacija kao doprinos crnogorskoj historiografiji, kulturnoj historiji i historiji hrišćanstva na etnogeografskom prostoru Crne Gore.

Ivan Ivanović

Uloga crnogorskih diplomata u obnovi crnogorske neovisnosti od 2003. do 2006.

Ana Radović Kapor

Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske, Zagreb (bibl. „Luča“), 2023.

Knjiga je podijeljena na Uvod, sedam poglavlja (Teorijski pristup, Politička i diplomatska povijest Crne Gore, „Treća Jugoslavija“, Državna Zajednica Srbije i Crne Gore, Diplomacija državne Zajednice Srbije i Crne Gore, Crnogorski diplomati u diplomaciji Državne Zajednice Srbije i Crne Gore, Primjena teorijskog okvira: od paradiplomacije preko protodiplo-

macije do potpune suverenosti), te Zaključak.

Djelo je relevantno znanstveno, jer je na recen-
tome i bliskom primjeru besprijekorno ana-
liziran proces funkcioniranja paralelne diplo-
macije aktera u sklopu nacionalne državne-
zajednice i njezina paralelnog razvijanja kao
konstitutivne diplomacije.

Relevantno je i utoliko što bogatoj svjetskoj
literaturi o diplomaciji nema djela o crnogor-
skoj diplomaciji, a kamoli o njezinu veoma
specifičnom razdvajanju od srbijanske diplo-
macije u periodu kada su i jedna i druga mo-
rale lojalno zastupati interese zajedničke, a
neravnopravne državne zajednice.

Relevantno je jer analizira vezu između cr-
nogorske diplomacije i obnove crnogorske
državne neovisnosti, koju autorica označava
najvažnijim događajem u novijoj crnogorskoj
povijesti. U tom sklopu iznosi povijesni kon-
tekst u osnovnim crtama.

Djelo je relevantno kulturološki jer na jednome
specifičnom segmentu osvjetljuje odnos, pa i
sukob, dviju srodnih ali u biti različitih nacio-
nalnih kultura, te sukob dviju aspiracija, na sa-
mostalnost odnosno na hegemoniju, stiješten
unutar veoma specifičnog segmenta državne
političke aktivnosti.

Tema knjige je relevantna u Hrvatskoj s obzi-
rom na hrvatsku povijest razdvajanja od Jugo-
slavije. Koliko znamo, o toj temi nema sličnih
ni srodnih tekstova ne samo u Hrvatskoj, na
hrvatskom jeziku, nego ni u svijetu.

Opredijelivši se za istraživanje koje objedinjuje
sadržaje, a stoga i metode, i politologije me-
đunarodnih odnosa i suvremene povjesnice,
autorica je u istraživanju koristila interdisci-
plinarni pristup: kvalitativnu analizu dnevnog

tiska, ciljane uzorke usmene povijesti kroz po-
punjavane tipskih upitnika i direktne intervjuje
sa sudionicima, analitičko integriranje rezulta-
ta, te dosljedno izvođenje zaključaka.

Metoda istraživanja je prikladna za proučava-
nje suvremene povijesti, metoda zaključivanja
poštovala je metodologiju politologije. Autori-
ca je pritom kao premisu pregledno definirala
i analizirala diplomatske pojmove i diplomat-
ske službe u teoriji i praksi. I odabir metode i
realizacija primjerno su prikladni.

Knjiga je doprinos teoriji i povijesti diplomaci-
je kao specifične političke discipline. Proučivši
ulogu crnogorskih diplomata u procesu obno-
ve crnogorske državne neovisnosti od 2003 do
2006, autorica je prva istražila taj aspekt odcje-
pljenja crnogorske nacionalne države. Ona je
istodobno i na svjetskoj razini proučila te kroz
tu knjigu objavljuje analizu funkcije konstitu-
tivne protodiplomacije u takvu uglavnom ne-
ponovljivu procesu. S te strane njezin prinos
možemo uvrstiti u pionirske na svjetskoj razini.

Inoslav Bešker

Kad je riječ imala krila

Miraš Martinović

Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske/
Hrvatsko nacionalno vijeće Crne Gore,
Zagreb, 2024.

Poetika Miraša Martinovića može se predsta-
viti kao lirski hod kroz istoriju, mitologiju, ar-
heologiju, riječi... Poezija je najkondenzovani-
ji oblik prenošenja ljudskog iskustva i najsup-

tilnijim načinom doprinosi razvoju literarnog
ukusa. Pjesnici, ako su dobri, blizu su magije,
pa se Martinović lirskim diskursom dodiruje
sa Platonovom mišlju da je poezija bliža istini
nego istorija.

Sublimacija autorovog osjećajnog i misaonog
svijeta najbolje se reflektuje kroz riječi kao naj-
čistijem simbolu iskazivanja bića (*Sve je kroz
nju postalo / I bez nje ništa nije postalo / Što je po-
stalo*). Otud pohvala riječima, ritmičkom stva-
ranju ljepote i zato je misao-vodilja zbirke – *U
početku bješe riječ...*

Riječ oplođuje, nosi klicu stvaranja i zato u
grčkoj misli nije bila samo govor, gramatički
iskaz, nego i um, ideja i duboki smisao bića.
U tom kontekstu riječ postaje istina i svjetlost
bića. Neobičan naslov – *Kad je riječ imala krila*
– stvara oreol uzvišenosti i stremljenja ka nebu,
a podnaslov – *dnevnik vanvremeni* – ukazuje
na stapanje pojedinačnog i opšteg, prošlog,
sadašnjeg i budućeg, čime poetski iskazi po-
primaju univerzalno značenje.

Citatnost kao postmodernistički postupak
upućuje da je literature neprekidno protica-
nje reminiscencija i stanovište nobelovke Neli
Zaks o ostavljanju riječi izvorištu kako bi vrati-
le horizonte na pravo nebo nije bez razloga na
početku Martinovićeve pjesničke zbirke. Zato
se prvotna riječ uvijek čuje, ona je svudačujna,
uvijek tvorna, ali i samotvorna jer se množi u
bezbroy odjeka. Nazivi pjesama (*Carstvo riječi,
Ona, Sanjam, Čaram, Maske, Tražim, Fosili riječi
svjetlucaju u noći, Mrtvi jezici, Silazak, Cvjetanje,
Tvorne, Božija, Rukopisi, Njeno carstvo, Riječ sve
nadživi, Drevne riječi, Dok čitah, Jezik, Božji glas,
Slovo, Glasovi pračovječanstva, Jezik, Svjetlost ri-
ječi, Silazak u prariječ, O slovima, Čitam i dr.*) u
saglasju su sa tematskim okvirom i stavom da

su knjige / riječi manje konačne od nas samih.
Otud autorova igra riječima kroz dvosmjernu
relaciju (*Riječ se ogleda u ponoru / Ponor u riječi;
Korijeni prastarih riječi, hranjeni sjećanjem, hrane
sjećanje; Tajna koja čuva tajne; Zvijezda pustinja /
Pustinja zvijezda. Riječ koja se pomalja iz iskonu /
Iz koje iskon diše; Zemlja je govorila /Kroz jezik /
Jezik kroz zemlju /Jezik sa zemljom*).

Lirski subjekat udahnuje duh u pepeo oživljava-
jući riječi i kad sve izgori, ona preživi jer rukopisi
ne gore. Svaka riječ ima odjek u univerzumu,
pa jednom rečeno znači da nikad nije izgublje-
no zato što ima moć tvoračku, putokaza, vi-
djela. U svakom zrnu pijeska je znak, poruka a
riječi izgubljene u pustinji rascvjetavaju u liku
čovjeka. Arhetipski lingvistički obrazac živi u
nama, pa tako i vrijeme, istorijski periodi i lič-
nosti žive u jeziku i pomoću jezika. Zato vje-
snik ukazuje da je iz nje sve nastalo, kroz nju
je sve postalo, zato su rukopisi aure koje svi-
jetle, svici koji se nijesu ugasili. Riječi su samo
usnule, treba ih probuditi ili će same kad za
to dođe vrijeme jer riječ najduže, najdublje zri.
Otud traganje za prastarom, prvobitnom, iz
koje je proistekao smisao života... Ostaju na
glini, kamenu, palatama, prkose tami, žižak
su u tmini, nadžive ljudsku veličinu a i slabos-
ti, visoke položaje, prijestole.

Smisao riječi ne truli i ne dotiče ga ovozemalj-
sko vrijeme, plamen života se presipa iz riječi u
riječ, imenovano živi. Upravo riječima svaki čo-
vjek gradi hram sopstva, ličnosti. Misterioznost
riječi dočarana je i poetskom slikom da će se ot-
kriti tajna besmrtnosti kad sfinga progovori.

Intertekstualnost je potreba da se povežu proš-
lost i sadašnjost, da bi se prošlost napisala u
novom kontekstu. Svaki tekst izvodi znako-
vitost samo kao dio ranijih diskursa, tako da

je riječ presjek nekoliko ravni u tekstu, a kroz tekst prolaze brojne niti prošlosti. Biblijski navodi iz Jevanđelja po Mateju uklopljeni u Martinovićevo djelo čine da je tekst ukrštanje frekventnih tema koje poprimaju rang opštosti.

Riječi rađaju riječi, jezik ne može umrijeti. Biće se ostvaruje u stvaralaštvu, linije slova nose život i snagu, pisanje donosi besmrtnost. U tom smislu, pisanje je magija. Dubinska struktura Martinovićevih iskaza i polivalentnot simbola sa izraženom konotativnom vrijednošću potvrđuju Herderlinov stav da je lirska pjesma produžena metafora jednog osjećanja. Silazak u carstvo riječi uzrokuje da *Biće postaje Riječ – a Riječ Biće i da punina progovara / punina se oglašava*. Riječ je simbol bića koje sebe misli i sebe izražava, ali i bića koje je drugi spoznao i saopštio. Upravo leksema *punina* manifestuje božanski karakter riječi, bez mogućnosti razumnog sagledavanja svih nijansiranosti koje proizvode.

Moć normativnog pravopisa u iskazima nestaje i nastaje potreba za osobenim jezičkim izrazom. Način poetskog oblikovanja zbirke *Kad su riječi imale krila* potvrđuje da je za dobar stih najbolji zalog snaga pjesničkog govora.

Anka Vučinić Gujić

Ognjišta

Dragan Mitov Đurović

Nacionalna zajednica Crnogoraca Hrvatske / Skaner studio, Zagreb, 2024.

Zbirku priča Dragana Mitovog Đurovića otvara naslov *Amanet*. I neće se začuditi čitalac niti po-

misliti da je nekakva inverzija kraja i početka, jer se pričom o smrti i značaju sudnje ure počinje. I neće se uplašiti onaj čitalac koji je svjestan da Tanatos pobjeđuje uvijek i koji zna kakvo mu je odvajkada prioritarno mjesto kod Crnogoraca – da se „vazda mislilo na sudnju uru“.

Smrt nas svojim tananim okovima jače drži nego život sam... pjevao je veliki pjesnik francuskog simbolizma svojoj dragoj i ta ideja se u vrhunskoj lirici pokazuje univerzalnom!

A u epskoj duši crnogorskoj od vrline satkanoj, onoj koja je tegobnim životom i postupcima upravljala misleći o onome času, „bijaše riječ ka planina... da se ne ostavi česove čegrsti među familijom, i da se čista obraza i mirne duše od života počine.“

I u ovom citatu, kao i u brojnim drugim redovima i odlomcima, sve vrvi od stilskih ukrasa i figura, aliteracija i asonanci, metafora i alegorija, personifikacija kao kada starom dubu autor udahne dušu i on progovori nemuštim jezikom. I bolje nam priča nego neki ljudi i prenosi nam poruke tajne onoga brijesta ispod čije krošnje su nam preci vijećali, pa javorovih gusala i svetog lipovog drveta, tog prastarog simbola starih Slovena. Valja razumjeti taj čudesni jezik, jer „velje je drvo ka staro čeljade“.

Izranjaju starinske riječi patinastog zvuka sa stranica Draganove knjige uspomena i miješaju se i stapaju i sa našim zajedničkim sjećanjem u kojem sada odzvanjaju sonorne riječi nerijetko zaboravljene, jer tako već dugo nema onih koji su ih izgovarali. *Banice*, kakav naslov koji tako lapidarno i zgusnuto sve pojasni! I odmah se stvori slika šćeri uzdanica, radnih i bastašnih, časnih i poštenih domodržnica, tvrde zadate riječi i obećanja. „Sinovi su da lozu održe, a šćeri su ogledalo kuće. „

U još jednom izvanredno nađenom naslovu, *Britva*, riječ je o zanatima, vještini i vrijednosti ljudi, riječ je i o sjevremenoj osudi špijuna i udvorica oličenim u putaru Savu Simovom. Slikovito je dočarana scena brijanja – „britvenja „ sa deskripcijom i dijalogom datim u pravom desetercu u prozi. „ Brije Pero i ništa ne zbori, dočeru je gosta nezvanoga. „A na kraju, pošto saznamo za kaznu zatvora na koju je osuđen vrijedni i časni Pero, autor, poput mudraca u drevnom štivu, pouku daje (u desetercu, naravno) : „ U vremenu i zemanu tešku nije lako čeljadetu preteć. „

Nostalgija izbija iz svih redaka ove niske priča, ovih svojevrsnih ognjišta mudrosti.

Žal za nekadašnjom većom slogom u familiji, u komšiluku, među prijateljima, za onom slogom što umanju muku. Tuga za negdašnjim kućama punim čeljadi, za istinskim radovanjem i gostoprinstvom gostu, susjedu, putniku namjerniku. Sve to ispunjava starevinu i priču o njoj.

I na kraju pusta želja i zov da se vrev životna vrati „da opet kokot zadimi, da se tiple ovesele, jer i kuća plače da se oganj ne nalaže.“

Promiču tako originalnim proznim poljem Dragana Mitova i oni neznani kojima se ne zna ko su ni odakle su, kojima su Bjelopavlići sevap činili, ali i poznati, viđeni i priznati, oni koji su znali i isticali značaj i težinu zadate riječi kao uglavu, a čuvali prijateljstvo kao zalogu.

Baš kao „tice“ slobodne u istoimenoj priči, naši stari Crnogorci slobodu su slavili i ptice i druge životinje čuvali u visinama i planinama od nepoznatih i tuđina, jer „naše se ništa nikome ne daje no se ka zrno soli i kap vode čuva.“

Autor dobro zna da kuću pri brdu valja graditi, a ravnice raditi, kao što su dedovi i pra-

dedovi gradili i radili i posljednju priču simbolično lijepoga naziva *Zlatica*, iako oporog tona, posvećuje negdašnjoj hraniteljici i žitnici crnogorskoj, njegovoj Bjelopavličkoj ravnici, domaćoj zlati.

Svaka priča Draganova počinje rečenicom – sentencom u čiju je istinitost iskaza, potvrđenu predačkim iskustvom, nemoguće posumnjati. Iako mu vjerujemo od samog početka, on nastavlja kazivanje poput ilustracije, analize i dokaza one inicijalne tvrdnje, da bi na kraju, poput pečata koji snažno potvrđuje eho priče, završio i zaokružio onim istim iskazom s početka, u savršenoj simetriji forme i još savršenijoj sigurnosti istine.

Takav je *Amanet* Dragana Mitovog Đurovića.

Jasmina S. Nikčević

KULTURNI IZLOG CRNE GORE

Pregled kulturnih događaja 2023/2024.

piše: Dragana Erjavšek

Otkako je u Crnoj Gori 2020. godine uspostavljena nova vlast, došlo je do sistemskog ignorisanja programa s crnogorskim predznakom i prostor je ostavljen za one autore i njihova djela u čijem su se narativu njegovale srpska kultura i nasljeđe. Neki od poteza Ministarstva kulture su bili na ivici ili u zoni kontraverze i iz njih je isijavala konstantna potreba da se, najprostije rečeno, pobrinu za sebe i svoje. Konkursi za pozicije, odobravanje skupih projekata bez tendera i evaluacije, slabe kazne za uništavanje kulturnih dobara – to je obilježilo kulturu u Crnoj Gori u 2023. i 2024. godini.

Uprkos takvoj društveno-političkoj klimi, nekoliko momenata vrijedi zapamtiti.

Osnivanje Muzeja savremene umjetnosti

Iako je odluka o formiranju JU Muzeja savremene umjetnosti usvojena na sjednici Vlade Crne Gore prije nego što je napravljen elaborat sa svim koracima koji su mu morali prethoditi, te bez prostornih kapaciteta za ovaj poduhvat, mora se priznati da se radi o jednom od najvećih projekata, makar na papiru.

Muzej je tom prilikom preuzeo zapošljene iz JU Centra savremene umjetnosti i rasporedio ih u skladu sa aktom o unutrašnjoj organizaciji i sistematizaciji. Muzej je preuzeo i imovinu, finansijska sredstva i sva prava i obaveze iz JU Centra savremene umjetnosti, kao i sva druga pitanja od značaja za organizovanje i poslovanje budućeg Muzeja savremene umjetnosti.

Za prvog direktora Muzeja imenovan je Vladislav Božović, likovni umjetnik s doktoratom iz oblasti umjetnosti i medija.

Muzej savremene umjetnosti obuhvata Dvorac Petrovića, Galeriju *Klub*, Perjanički dom, te Galeriju *Centar*. Iako je najavljivan i kao turistička atrakcija, Muzej savremene umjetnosti suštinski je ostao isto što je bio – prostor za izlagače različitih stvaralačkih prioriteta i preferenci, ali s velikim ambicijama i planovima.

Njegoševa nagrada posthumno dodijeljena Dubravki Ugrešić

Neke nagrade su važne piscu, a neke nagrade su važne društvu i kulturi, a zbog njenog književnog opusa, etičkog stava, integriteta i društvene angažovanosti, nagrada koja je dodijeljena Dubravki Ugrešić spada u ovu drugu kategoriju, izjavio je, između ostalog, književnik Nedžad Ibrahimović na svečanosti dodjele Njegoševe nagrade u novembru 2023. godine, kada je čuvenoj književnici posthumno dodijeljeno ovo prestižno crnogorsko državno priznanje.

Žiri je istakao da je Dubravka Ugrešić najbližaviji glas post/jugoslovenske prozne književnosti i esejistike, spisateljica iznimne imaginacije, stilske samosvijesti i originalnosti, čiji opus, nesumnjivo, pripada i vrhuncima svjetske i evropske književnosti kraja 20. i početka 21. stoljeća, te da je „uspijevala pronaći najbolje literarne forme za svoje teme i preokupacije te na autentičan i originalan/očučujući način, pisati o raznim aporijama i anomalijama našeg prostorvremena.“ Ugrešić je, prema njihovim riječima, majstorica ironije, persiflaže, kalambura i dosjetke; lucidna opservatorica društvenih kretanja koja spretno kombinuje

različite stilske registre i zavodi svoje čitatelje iznimnom literarnom osobnošću i umijećem mimikrije.

Nagradu su primili predstavnici fondacije/zaklade koja je osnovana po želji Dubravke Ugrešić, s primarnim ciljem da upravlja njenom književnom ostavštinom.

Naučni skup „Branko Banjević – Život i djelo“

Naučni skup pod nazivom „Branko Banjević – Život i djelo“ koji je Matica crnogorska organizovala na godišnjicu smrti svog bivšeg predsjednika, istaknutog književnika, esejiste i antologičara, okupio je neke od najznačajnijih crnogorskih književnika, kulturnih radnika, kritičara i teoretičara kulture i umjetnosti, te Banjevićeve saradnike i članove porodice.

Prema riječima aktuelnog predsjednika Matice crnogorske Ivana Jovovića, koji je predsjedavao skupom, Banjević je upravo s čelne pozicije u ovoj instituciji dao najveći doprinos crnogorskoj kulturi u onim vremenima kada se u Crnoj Gori i njenom iseljeništvu definisala neophodnost obnavljanja crnogorskog suvereniteta. Upravo za njegovog mandata Matica crnogorska je 2008. godine, usvajanjem Zakona o Matici crnogorskoj u Skupštini Crne Gore, konačno od države prepoznata kao institucija koja vrši djelatnost od javnog interesa.

Na skupu su govorili publicista Marko Špadijer, politikolog Dragutin Lalović, publicista Novica Samardžić, književnik i profesor Vladimir Vojinović, profesor Draško Došljak, teoretičarka književnosti Sofija Kalezić, kulturološkinja Nela Savković-Vukčević, književnik Dragan Radulović, Milenija Vračar, Draška

Došljaka, Veselin Banjević, Dragana Erjavšek i Marijan Mašo Miljić. Radovi učesnika skupa su godinu kasnije objedinjeni u zborniku „Branko Banjević – Život i djelo“ u izdanju Matice crnogorske.

Matica crnogorska obilježila tri decenije postojanja

U decembru 2023. je svečanim programom i uručjenjem Povelje za izuzetan doprinos utemeljenju i afirmaciji institucije Novici Samarđiću, nekadašnjem generalnom sekretaru, obilježeno tri decenije postojanja i rada Matice crnogorske svečanim programom. Povodom značajnog jubileja Matice crnogorske predstavljena je i specijalna publikacija koja donosi sažet pregled njenog tridesetogodišnjeg djelovanja.

Predsjednik Matice crnogorske Ivan Jovović istakao je tom prilikom da se jubilej te institucije obilježava u godini velikih iskušenja za državu Crnu Goru i crnogorski narod te da je Matica crnogorska u periodu od 1993. godine bila sudionik i svjedok svih značajnijih društvenih zbivanja u Crnoj Gori i predstavljala supstitut pasivnim nacionalnim institucijama nauke i kulture.

– Kao odraz građanske i demokratske Crne Gore koja se protivila ratovanju za tuđe nacionalne interese, Matica crnogorska je od samog početka predano učestvovala u formiranju i djelovanju Pokreta za nezavisnu i evropsku Crnu Goru, o čemu svjedoči dokumentovana monografija – podsjetio je Jovović.

Primajući Povelju za izuzetan doprinos utemeljenju i afirmaciji institucije, Novica Samarđić je istakao ulogu Matice crnogorske kao čuvara i tumača crnogorskog duhovnog bla-

ga, tradicije, istorije i nasljeđa.

– Počastvovan sam što sam od početka uključen u društvo Matice crnogorske. To je bilo zbornu guvno ljudi kojima je imperativ „biti i postojati“ imao prednost nad „imati i profitirati“. Znali smo da treba čuvati svoju bit i dostojanstvo, prošlost i tradiciju, umno i stvaralačko nasljeđe koje su naši preci kroz istoriju ostavili, otkriti podvale i laži koje su tuđi interesi i ambicije podmetali, a mnoge i izlegli. Bili smo svjesni da treba za narod i državu tražiti put izlaska iz hodnika sa krivim ogledalima koja projektuju lažne slike namijenjene lutanju i trošenju snaga, stvaranju unutarnjih sukoba bez mogućnosti napretka, kazao je Samarđić.

Na svečanosti su govorili i članovi i stalni saradnici Matice crnogorske: bivši predsjednik Matice crnogorske Dragan Radulović, historičar Božidar Šekularac, historičar Adnan Prekić, politikolog Radovan Radonjić i profesorica Vesna Kilibarda koja je predstavila specijalnu publikaciju objavljenu povodom jubileja Matice crnogorske.

Osnovana Fondacija „Miloš Karadaglić“

Fondaciju „Miloš Karadaglić“ osnovao je u februaru 2023. godine poznati crnogorski virtuoz na gitari, jedan od vodećih svjetskih klasičara, sa željom da „bude onaj čovjek koji će podržati, ohrabrivati i usmjeravati mlade ljude, kao što su drugi svojevremeno bili tu za njega“.

Ova filantropska organizacija posvećena je pružanju prilika talentovanim mladim umjetnicima sa Balkana da usavrše svoje vještine na međunarodnoj sceni. Cilj Fondacije je da obezbijedi finansijsku podršku umjetnicima, kao i individualno mentorstvo i pristup mreži

kontakata koju je Miloš Karadaglić razvio tokom svoje karijere.

Sve inicijative Fondacije promovišu inkluzivnost, jednake šanse i brigu. Fondacija njeguje podsticajnu sredinu za mlade ljude iz najrazličitijih sredina, uključujući i osobe sa invaliditetom.

Primarna misija Fondacije je da služi kao sveobuhvatna platforma podrške muzici i umjetnosti u regionu Zapadnog Balkana. Fondacija obezbjeđuje dodjelu stipendija na osnovu javnog konkursa izuzetnim pojedincima iz bilo koje oblasti muzike ili kulture. Svaki izabrani stipendista automatski postaje član pažljivo odabrane mreže alumnista ujedinjenih zajedničkim vrijednostima.

Već su prvi talentovani mladi iz Crne Gore dobili svoje šanse u inostranstvu: violinistkinja Jelena Jovović, pijanista Simo Šišević, gitarista Miloš Pavićević i baletska trupa „Ballo“

Objavljena monografija o crnogorskom hrišćanskom identitetu autora Ilije Veleva

Monografska studija *Hrišćanstvo u crnogorskom duhovnom i kulturnoistorijskom identitetu* (u dva toma), makedonskog medieviste Ilije Veleva objavljena je u izdanju Matice crnogorske. Ovaj obimni projekat predstavlja interdisciplinarna istraživanja o autohtonoj genezi i etnografskoj emancipaciji crnogorskog duhovnog i kulturnoistorijskog identiteta. Istraživanja u istorijskom kontinuitetu slijede razvoj hrišćanstva kroz sva civilizacijska nadograđivanja i globalne procese u epohama, počevši od drevnog ilirodukljanskog subjektiviteta, a završavaju s crnogorskim nacionalnim kolektivitetom na početku XX vijeka. Izdanje rasvjetljava malo poznate i nepoznate

processe i periode, a ističe se i više istraživačkih odgovora na dosad nerazjašnjena pitanja u montenegristici.

Prvi tom nosi podnaslov *Od pojave hrišćanske religije, civilizacije i kulture do vladarskog zalaska dinastije Vojislavljevića 1189.* (sadrži šest poglavlja), a drugi „Na raskršću hrišćanskog Zapada i Istoka od početka XIII vijeka do sumraka države Crne Gore 1920.“ sadrži, pored pet poglavlja, i spisak literature i bio-bibliografija autora.

Ovo dvotomno djelo je pisano tri godine i predstavlja nastavak bavljenja crnogorskim temama prof. dr Ilije Veleva, nakon njegove prve knjige *Makedonija i Crna Gora – kulturnoistorijski i književnostvaralački kontekst* iz 2021. godine u izdanju Matice crnogorske i Makedonske akademije nauka i umjetnosti (MANU).

Knjigu je na crnogorski jezik preveo Ivan Ivanović, generalni sekretar Matice crnogorske, koji je i urednik izdanja, dok studiju u ime izdavača potpisuje Ivan Jovović.

„Dani Mirka Kovača“ prvi put u Podgorici

Prvi podgorički „Dani Mirka Kovača“ koje je organizovala izdavačka kuća Fokalizator 13. i 14. decembra 2024. godine nijesu samo osvježili sjećanja na istaknutog književnika rođenog u Crnoj Gori, već su vratili publiku i brojne govornike u vrijeme kad se jedna velika država koju je Kovač iznimno volio cijepala na dijelove, što je uslovalo brojna druga „cijepanja“ u međuljudskim odnosima. Kovač je bio žrtva takvih odnosa i to je jedan od razloga zbog kojih je, uprkos literarnom geniju koji je tinjao i goropadio u njemu sve do posljednjih dana, često bio preskakan i zanema-

rivan u rodnoj grudi.

U ime organizatora program je zvanično otvorila Sanja Vojinović koja je istakla da se Kovač „svojim stvaralačkim radom, pisanjem, događanjima i svim onim što mu je život donosio kada je u pitanju njegov stvaralački rad nametnuo kao pisac bespoštedan prema sebi i drugima, pisac upečatljivog i lapidarnog jezika, poeta i nadasve veliki čovjek.“

Tokom prvih „Dana Mirka Kovača“ o njegovom djelu, liku i angažmanima govorili su reditelji Radmila Vojvodić, Branko Baletić, Andro Martinović, Miša Radivojević i Lordan Zafranović, scenarista Stevan Koprivica, književnici Srđan Tešin, Aleksandar Bečanović, Dragan Radulović, Božo Koprivica, Balša Brković, Dragana Erjavšek i Vladimir Vojinović i glumac Svetozar Cvetković. U toku festivala video-porukom publici su se obratili književnik i kolumnista Miljenko Jergović i Slobodanka Boba Matić, likovna umjetnica i životna saputnica poznatog književnika. Odlomke iz Kovačevih knjiga čitala je glumica CNP Ana Vujošević.

Izdavač:

NACIONALNA ZAJEDNICA CRNOGORACA HRVATSKE

Za izdavača:

PETAR POPOVIĆ

Urednici:

DRAGUTIN LALOVIĆ / DANILO IVEZIĆ

Suradnici:

BEŠKER INOSLAV

ERJAVŠEK DRAGANA

IVAN IVANOVIĆ

NIKČEVIĆ JASMINA S.

RADULOVIĆ BOJAN

VELEV ILIJA

VUČINIĆ GUJIĆ ANKA

VUKČEVIĆ VUČUROVIĆ LIDIJA

Lektor:

BOJAN RADULOVIĆ

Grafičko likovno oblikovanje:

DRAGI SAVIĆEVIĆ

Grafička priprema i tisak:

SKANER STUDIO d.o.o.

Na naslovnici:

CRKVA SV. ARHANGELA MIHAILA U HERCEG NOVOM

Poprečni presjek kroz crkvu po projektu Josipa Slade

ZAGREB 2025.

Ljetopis je tiskan uz financijsku potporu Savjeta za nacionalne manjine.

